T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

ERKEN DÖNEM İBÂZÎ KAYNAKLARDA İBÂZİYYE'NİN DİNÎ VE SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

Kadri ÖNEMLİ

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Doktora Tezi

ERKEN DÖNEM İBÂZÎ KAYNAKLARDA İBÂZİYYE'NİN DİNÎ VE SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

Kadri ÖNEMLİ

Danışman
Doç. Dr. Orhan ATEŞ

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî Ve Siyasî Görüşleri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../.....

Kadri ÖNEMLİ

KABUL VE ONAY

Kadri ÖNEMLİ tarafından hazırlanan Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri adındaki çalışma, ……. tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslma Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Mezhepleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a] _____

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan) _____

_____

_____

_____

ÖNSÖZ

Hz. Peygamberin (sav) vefatından kısa sayılabilecek bir süre sonra Müslümanlar arasında siyasî ihtilaflar kendisini gösterdi. Kökeni İslâm öncesi döneme kadar uzanan siyasî problemler Müslümanlar'ın ilk iki halifesi döneminde toplumsal huzuru bozabilecek imkânı bulamadı. Ancak Hz. Osman'ın (644-656) ikinci altı yılından sonra ortaya çıkan bazı siyasî problemler, etkileri bu güne kadar devam eden siyasî ve itikâdî mezheplerin teşekkülü ile sonuçlandı. Başlangıçta gücünü kabilecilikten alan siyasî ayrışmalar ilerleyen süreçte meşruiyet kazanabilmek için kelâmî mahiyet kazandı.

Hz. Osman döneminin ikinci altı yıllık döneminde ortaya çıkan karışıklıklar Hz. Ali dönemine taşarak iç savaşların gölgesinde önce Muhakkime'nin, sonrasında da İbâziyye'nin oluşumuna zemin hazırlamıştır. İbâzî olmayan kaynakların Havâric olarak adlandırılan gruba ait değerlendirmelerinin kahir ekseriyeti muhalif kaynaklara dayanmaktadır. Zira İbâzî kaynakların muhakkime-i ûlâ diğerlerinin (İlk) Hâricîler dedikleri bu fırka geride siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan her hangibir kaynak bırakmamıştır. Muhakkime'nin ortaya çıktığı zaman aralığı fırka kitaplarının teşekkülü açısından oldukça erken bir dönemdir. Dolayısıyla onların bu süreçte her hangibir kaynak oluşturamamalarını sünni kaynaklarda görüldüğü üzere cahillikle izah etmek objektif bir yaklaşım değildir. İbâzî olmayan kaynakların anlatımına bakıldığında, sanki bu zaman aralığında diğer fırka müntesipleri siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan çok sayıda eser oluşturmuş da Muhakkime cehaletinin bir sonucu olarak ortaya her hangi bir kaynak koyamamıştır. Mezhep taassubunu içeren bu yargı

hem insafsızca yapılmış bir değerlendirmedir hem de tarihi gerçeklerden kopuk olduğundan, tarihi grçeklerle doğrulanmasi güçtür. Çünkü Muhakkime-i Ûlâ'nın oluştuğu dönemde İslâm düşünce tarihinde neşet edecek olan fırkaların hiç biri henüz mevcut değildir.

Genelde Hâricî hareket olarak bilinen bu fırkanın ne yazık ki sonraki dönemde yaşadığı olaylar artzamanlı olarak okunmamaktadır. İslâm düşünce tarihi boyunca farklı gelişmeler gösteren fırka ilk dönem ile sınırlı tutulmakta ve ilk döneme ait yapılan genellemeler tüm dönemlere şamil kılınmaktadır. Bu yaklaşım İbâziyye 'nin tekfir ve şiddete karşı olan ve entelektüel gelişime önem veren birçok olumlu özelliğinin görülmesini engellemektedir.

Bu çalışmada artzamanlı olarak İbâzî düşüncenin fikri oluşumu, çalışmamıza temel olan beş temel İbâzî kaynak üzerinden tespit edilecektir. Ancak tezimizde, İbâzîler'e ait dini / siyasî görüşleri anlamaya ve yorumlamaya katkıları nispetinde diğer kaynaklar da geniş yer bulmuştur.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin konusu, amacı, kaynakları ve metodu üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde İbâziyye'nin siyâsi gelişimi, Hz. Osman döneminden başlanarak kısaca özetlenmiştir. Sonraki bölümde İbâzî fikirlerin daha iyi anlaşılması için, İbâziyye'nin siyâsi tarihinin bilinmesinin gerekliliğinden yola çıkılarak kısa vir tarihçe verilmiştir. İkinci bölümün tezimize konu olan beş eser temel alınarak İbâziyye 'nin itikadi görüşleri derinliğine incelenmiştir. Üçüncü bölüm İbâziyye'nin siyâsi görüşlerine ayrılmıştır. Burada İbâziyye'nin İmâmet anlayışı ve buna bağlı konular irdelenmiştir.

Bu çalışmanın planlanıp yürütülmesinde beni teşvik eden, kıymetli fikirleriyle konuya farklı açılardan yaklaşmamı sağlayan, olumlu yönlendirmeleriyle gerek yöntem ve gerekse konunun güçlüklerini aşmada desteklerini ve eleştirilerini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Orhan ATEŞ'e, tezin teşekkülünde yardımı geçen Prof. Dr. Metin BOZAN'a ve Prof. Dr. Nazım HASIRCI'ya kaynak temininde ve tez sürecinde desteklerinden dolayı Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a fırka nosyonunu kavramamda görüşlerime derinlik katan Doç. Dr. Namık Kemal

KARABİBER'e ve ayrıca tezi baştan sona okuyarak düzenleme ve şekillenmesinde katkı sağlayan Yrd. Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN'a teşekkür ederim.

Kadri ÖNEMLİ
Diyarbakır 2015

ÖZET

İslâm'da ilk ortaya çıkan mezhep olan Muhakkime-i Ula ve ondan ayrılan İbâzîler, İslâm mezhepleri tarihinde, müzakere edilen birçok meselenin önde gelenleri olmuşlardır. İbâziyye'nin ortaya çıkışı araştırmacılar arasında mühim bir tartışma konusu olmuştur.

Tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbâziyye'nin doğuşu ve V. asra kadar gelişmesi, İkinci bölümde İbâzîliğin itikâdî görüşleri Üçüncü bölümde ise İbâzîliğin siyasî görüşleri irdelenmiştir.

İbâzîlerin itikâdî ve siyasî konularda diğer mezheplerle ayrıştığı noktaları vardır. Meseleleri Kur'an, hadis ve akıl üçgeninde temellendirmişlerdir. Dini ve siyasî çizgilerin Ebû Bilâl, Abdullah b. İbâz ve fırkanın düşünce mimarisi olarak gördükleri Cabir b. Zeyd tarafından oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler

İbâziyye, Havarîc, Cabir b. Zeyd, Abdullah b. İbâz, İmâmet

ABSTRACT

The first sect emerged in the İslâm is Muhakkima-i Ula and which leave it on the Ibadhıyah's have been the leading negotiated on History of Islamic Sects, many issues. The emergence of Ibadhiyah has been the subject of debate among researchers.

Our thesis is that the first part consists of an introduction and three main headings. In the second part examined the İbadhiyyah from birth to V. Century and in the third part theological views of Ibadhi's and in the part fourth part İbâzî'political views are presented.

İbadhi's theological and political views dissaccorded from other sects in some point. They justified the religious problems by Qoran, Hadith and mind triangle. Their religious and political lines established by Ebû Bilâl, Abdullah b. İbaz and Cabir b. Zeyd who seems as religious leader of sects.

Key Words

Ibadhiyah, Kharijites, Cabir b. Zeyd, Abdullah b. İbâdh, Imamat

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ I
ÖZET VI
ABSTRACT VII
İÇİNDEKİLER VIII
KISALTMALAR X
GİRİŞ 1
A. ARAŞTIRMANIN AMACI 2
B. ARAŞTIRMANIN METODU 4
C. KAYNAKLAR 7
1. İbâzî Kaynaklar 7
2. Temel Sünnî Kaynaklar 11
3. Klasik Dönem İslâm Tarihçileri 16
4. Çağdaş Çalışmalar 19
1. BÖLÜM 22
İBÂZİYYENİN DOĞUŞU VE V. ASRA KADAR GELİŞMESİ 22
1.1. İBÂZİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI 22
1.1.1. İbâzî Olmayanlara Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü 22
1.1.2. İbâzîler'e Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü 25
1.1.3. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi 30
1.1.4. Sıffîn Savaşı 32
1.1.5. Hakem Olayı 35
1.1.6. Hâricîler 44
1.1.7. Nehrevân Savaşı 51
1.1.8. Kûfe'deki Hâricî Faaliyetleri 58
1.2. V. ASRA KADAR İBÂZÎLİK 59
1.2.1. Basra İbâzîliği 63
1.2.2. Hicaz ve Yemen İbâzîliği 69
1.2.3. Umân İbâzîliği 71
1.2.4. Kuzey Afrika İbâzîliği 72
2. BÖLÜM 76
İBÂZÎLERİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ 76
2.1. TEVHÎD 76
2.2. İMAN-KÜFÜR MESELESİ 88
2.3. ŞEFÂAT 101
2.4. RÜ'YETULLAH 108

2.5. HALKU'L-KUR'ÂN 113
2.6. VA'D VE VAÎD 119
2.7. GÜNAH İŞLEYENİN DURUMU (MÜRTEKİB-İ KEBİRE) 125
3. BÖLÜM 153
İBÂZÎLERİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ 153
3.1. İMÂMET MESELESİ 153
3.1.1. İmâmetin Tanımı 156
3.1.1.1. Lügat Anlamı 156
3.1.1.2. Istılahî Anlamı 156
3.1.1.3. Kur'ân'da İmâmet Kavramı 158
3.1.1.4. Hadislerde İmâmet 159
3.1.1.5. İsimlendirme Problemi 160
3.1.2. İmâmetin Tarihsel Gelişimi 163
3.2.2.1. Hz. Peygamber'den Sonra Halife Seçimi 163
3.2.2.2. Hz. Ebû Bekir (632-634) 165
3.2.2.3. Hz. Ömer (13-23/634-644) 166
3.2.2.4. Hz. Osman (644-656) 166
3.2.2.5. Hz. Ali (H. 35-40.) 167
3.2. İMAM'IN GEREKLİLİĞİ 168
3.3. İBÂZÎ KAYNAKLARDA İMÂMET 172
3.4. İMAMDA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR 173
3.4.1. İlim 174
3.4.2. Cinsiyet 176
3.4.3. Sağlık 176
3.4.4. Hürriyet 177
3.4.5. Soy 178
3.5. İMÂMET ÇEŞİTLERİ 182
3.5.1. Kitman (Gizlenme) İmamlığı 182
3.5.2. Şurat İmamlığı 186
3.5.3. Difa' (Savunma) İmamlığı 187
3.5.4. Zuhur İmamlığı 188
3.5.5. Dâr Hakkındaki Görüşleri 189
3.5.6. Meclisler 190
SONUÇ 194
KAYNAKÇA 198

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin/ibn.
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	:Dicle Ünivesitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Hz.	: Hazreti
Hzr.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi (M.E.B)
Krş.	: Karşılaştırınız.
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Nşr.	: Neşreden
Or.	: Oriental
OÜİFD	: Ondokuz Mayıs Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Thk.	: Tahkik eden
tkd.	: Takdim
trb.	: Tertip eden
Trc.	: Tercüme eden
trz.	: Tarihsiz
UÜİFD	: Bursa Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
Üniv.	: Üniversite
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri.
yy.	: Yayım yeri yok
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

İbâziyye İslâm tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan, dini ve siyasî görüşleri ile günümüze kadar varlığını devam ettiren fırkalardan birisidir. İbâziyye, oluşturduğu siyasî ve itikâdî görüşlerle hicrî I. asrın sonlarına doğru fırka olma hüviyetine kavuşmuştur. Genellikle Haricîlik bağlamında ele alınan İbâziyye fırkasının kendi kaynaklarını temel alan araştırmalarla tanınmasına büyük ihtiyaç vardır.

İbâziyye ideolojik tarih okumalarından olumsuz anlamda en çok etkilenen fırkalardan birisidir. Diğer muhalif geleneklere ait kaynaklar üzerinden tanınan İbâzîlik algısı Müslümanların belleğinde oldukça menfi bir algıya sahiptir. İbâzîler hakkında yapılmış olan akademik çalışmaların çoğunluğu, onların doğuş sürecini, menşeini ve tarihini genellemeci bir yaklaşımla Havâric bağlamında ele almıştır.

İslâm Mezhepleri Tarihi açısından İbâzîlik incelenirken öznel yaklaşımlar ve kaynak yetersizlikleri nedeniyle birçok fikri boşluğun bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada İbâzîliğin dinî ve siyasî görüşlerine erken dönem İbâzî kaynaklar[1] temel alınarak bir açıklama getirilecektir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın amacı, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilecektir. Birinci bölümde İbâziyye'nin

[1]Sâlim b. Zekvân'ın (I. asır/VII. asır) **Sîre**'si; Rebî b. Habîb'in (175/791)**Müsned**'i; İbn Sellâm el-İbâdî'nin (273/887) **Kitâbün fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Dîn'**İ; Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî'nin (283/896) **Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye;** Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**.

doğuş süreci, gelişim evresi ve temel görüşleri hakkında bilgi verilecektir. Bu bağlamda İbâzîye'nin doğuşu ve IV. asra kadar gelişmesi, Basra İbâzîliği, Hicaz ve Yemen İbâzîliği, Umân İbâzîliği, Kuzey Afrika İbâzîliği ele alınacaktır.

Bilindiği gibi Muhakkime-i Ûlâ'nın devamı ve İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında Hâricî menşee bağlanan fırkaların temel görüşleri büyük günah meselesi ve buna bağlı olarak mürtekib-i kebirenin ahiretteki durumu ile ilgilidir. İbâzîler'in tevhît, imân, küfür, şefâat, ru'yetullah, halku'l-Kur'ân, va'd ve vaîd ve büyük günah hakkındaki görüşleri ihtiva eden itikâdî görüşleri ikinci bölümde ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde, İbâzîler'in Devlet ve İmâmet Anlayışları irdelenecektir. Fırkaların teşekkülünde siyasî unsurlar öncelik taşımaktadır. Genelde siyasî gerekçelerle ortaya çıkan fırkaların daha sonra kelâmî mahiyet kazandıkları bilinmektedir. İbâziyye fırkası siyasî gerekçelerle ortaya çıkan ve erken dönemde devletleşen bir fırka olması nedeniyle imâmet konusunda kendisine has görüşler geliştirmiştir.

A. ARAŞTIRMANIN AMACI

İbâziyye fırkasına Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ortaya çıkan bir kısım dini ve siyasî bunalımların bir ürünü olarak bakılabilir. Hz. Peygamber(sav) hayatta iken Müslümanların kardeşliğini temel alan barış ve esenlik dolu bir sosyal yapı oluşmuştu. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra başta hilâfet meselesi olmak üzere Müslümanlar arasında çok sayıda ihtilaf vücuda geldi. İslâm'dan önce Mekkeliler arasında sürüp gelen; Emevi ve Haşimiler'i içine alan asabiyye kavgası yeniden kendisini gösterdi. Hz. Peygamber hayatta iken kendisinden sonra devlet başkanı olacak kimse hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Benî Saîde Çardağında toplanan Muhacir ve Ensar uzun tartışmalar sonunda Hz. Ebûbekir'i halife tayin etti.

Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer döneminde yürütülen başarılı yönetim sonucu siyasî menşee dayalı problemler kısmen ortadan kalktı. Fakat Hz. Osman döneminde özellikle ikinci altı yılından sonra siyasî ve ekonomik karakterliproblemler yeniden ortaya çıktı. Kabile asabiyetinin İslâm'ın temel prensiplerinden birisi olan "ehliyet"

prensibinin önüne geçmesi sonucu yönetimde ciddi çatlaklar belirmeye başladı. Ortaya çıkan siyasî buhran Emevi- Haşimi ikilemini aşarak tüm toplumu saran umumi bir felakete dönüştü. Sonuçta Müslümanlar'ın üçüncü halifesi Hz. OsmanMedine'de şehid edildi.

Hz. Osman'ın katilleri ortaya çıkan kaosu aşamadıkları takdirde yaşayacakları sıkıntının farkına vararak hemen yeni bir halifenin seçimi için Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Ali'ye hilâfet teklifi götürdüler. Hz. Talha ve Hz. Zübeyr hilâfet görevini kabul etmeyince tek aday olarak Hz. Ali hilâfet sorumluluğunu yüklendi. Ancak o da asilerin atadığı bir halife durumuna düşmemek için ümmetin bey'atını şart koştu. Sonraki günlerde mescide toplanan müminler Hz. Ali'ye biat ederek onu halkın seçtiği bir halife konumuna getirdiler.

Hz. Ali son derece bunalımlı bir dönemde hilâfet görevini üstlenmiştir. Onun karşılaştığı ilk sorun Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıydı. Hz. Ali ise yönetimdeki siyasî hâkimiyetini henüz sağlayamadığı için bu sorunun çözümünü ileriki bir tarihe bırakmıştı. Ancak Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'den oluşan Cemel grubu bu durumu bir savaş sebebi olarak gördüler ve ilerleyen süreçte Cemel Savaşında Hz. Ali ile karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Hz. Talha ve Hz. Zübeyr öldürüldü. Cemel Savaşı Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlandı.

Hz. Ali, Cemel Savaşı sonrası, Muâviye'nin bey'at etmemesi sonucunda Sıffin Savaşını yapmaya mecbur kaldı. Genel görünüme bakıldığında İslâm'ın dördüncü halifesi, Müslümanların problemleri ile ilgilenmek ve İslâm'ın kazanımlarını daha ileriye götürmek yerine savaş sarmalının içine düşmüştü. Sıffin Savaşı İbâziyye'nin doğuşu (h.37-h.64) açısından da oldukça önemlidir.

Tüm görüşmeler bir sonuç vermeyince iki ordu Sıffin'de karşı karşıya geldi. Hz. Ali savaşı kazanmak üzere iken Muâviye tarafından teklif edilen Tahkîm (işi hakeme götürme) kararı savaşı durdurdu. Hz. Ali'nin ordusundan bir grup tahkîme karşı çıkarak Hz. Ali'nin bu kararı yeniden gözden geçirmesini ve kabul etmemesini istediler. Hz. Ali tahkîm kararında ısrar edince onlar da " La hükme illa lillah"diyerek onu terk ettiler. Bu grup daha sonra tarihçiler tarafından Haricîlik adı verilen yeni bir grubun doğmasına neden oldu. Hz. Ali Nehrevan savaşında Haricîler'i kılıçtan

geçirmesine rağmen onları tümüyle yok edemedi. Nehrevan yenilgisi sonrasında geriye kalan Haricîler Basra ve Küfe başta olmak üzere bulundukları yerlerde faaliyete başladılar. Hicrî 64 yılında meydana gelen bir ayrışma sonucu Haricîler beş parçaya bölündüler. Bunlardan İbâziyye daha ılımlı bir yapıyı temsil ederken Ezarika başta olmak üzere diğer fırkalar şiddet yöntemlerini benimsediler.

Çalışmamızda Haricîliğin doğuşu ile ilgili farklı yaklaşımlar üzerinde durmayacağız. Bu konuda İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında yeterince bilgi mevcuttur. Bütün Haricî fırkaları bir kategoride toplamak doğru olmasa gerektir. Aslında günümüz İbâzîleri kendilerini Hâricîler'in bir alt grubu olarak görmezler ve bu tür yaklaşımları da doğru bulmazlar

Daha çok Basra'da varlık imkânı bulan İbâziyye burada ilmi faaliyetler ile kendisini geliştirme sürecine girdi. İlerleyen süreçte Cabir b. Zeyd gibi İbn Abbas'ın övgüsüne mazhar olan bir lider sayesinde fikri teşekkülünü oluşturmaya başladı. Ne var ki uğradığı siyasî baskılar nedeniyle kendi görüşlerini anlatma imkânı bulamadı. İbâzîler tarafından yazılan kaynaklar da bu baskıların etkisi altında kaldı. Saklanan eserlerin çoğu kaybolmuştur.

Son zamanlarda Umân Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından İbâzî kaynakların neşrine büyük önem verilmektedir. Bu sayede bilinmeyen çok sayıda İbâzî kaynak ilim âlemi ile buluşma imkânı bulmuştur.

Bu çalışmada İbâzî temel kaynaklar esas alınmak sureti ile İbâzî fikirlerin oluşumu süreç merkezli olarak tespit edilecektir.

B. ARAŞTIRMANIN METODU

İbâziyye, dini ve siyasî görüşleri itibarıyla yeterince tanınmayan ve görüşleri en fazla speküle edilen fırkaların başında gelmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi İbâziyye'nin kendi kaynaklarının temel alınmamasıdır. Bu çalışmada kendi kaynakları temel alınarak İbâziyye'nin itikâdî ve siyasî görüşlerinin teşekkül süreçleri ortaya konulacaktır. İslâm mezhepleri tarihi yazarlarınınmuhalif fırkalar hakkında bilgi verirken abartıya kaçmaları ve yanlış bilgi vermeleri fırka yazıcılığının temel

sorunlarındandır.[2] Genelde mezhepler kendi anlayışlarını haklı göstermek için kendilerine öznel bir Kur'ân, sünnet ve tarih tasavvuru geliştirerek dinin temel metinlerini ona göre te'vil etme yoluna gitmişler[3] ve diğer fırkaları da bu bağlamda olumsuz değerlendirdikleri söylenebilir. İbâziyye'de doğal olarak bu bakış açılarının etkisi altında kalmıştır.

Bu araştırmada İbâzî görüşleri erken dönemle ilgili ulaşabildiğimiz kendi kaynaklarına müracaat etmek suretiyle aydınlatmaya çalışacağız. Bunun sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için konunun tarihi açıdan sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Araştırmamızda Nehrevan Savaşından başlamak üzere hicrî dördüncü asra kadar yazılan beş İbâzî kaynak temel alınacak, diğer kaynaklarla da konuya derinlik kazandırılacaktır. Kuzey Afrika, Umân ve Basra İbâzî fikirlerin teşekkülünde önemli rol oynayan merkezlerdir. İbâzî fikirlerin aydınlatılması için fırkanın ulaştığı coğrafyaları ve buralarda üretilen kaynakları dikkate almak gerekmektedir.

Bu çalışmada nesnel betimleyici "deskriptif" yöntemle konular ele alınacaktır. Gerek yazılı kaynakların gerekse fırkanın oluşumunda rol oynayan şahısların değerlendirilmesinde tamamıyla ön fikirlerden uzak tarafsız bir üslup takip edilecektir. Kaynakların sıhhati yazıldıkları dönem göz önünde bulundurularak dış tenkide tabi tutulacaktır.

İbâzî fikirlerin sosyal düzlemde bıraktığı izler, fikir hadise irtibatı bağlamında ele alınacaktır. İleri sürülen görüşlerin mevcut sosyo-kültürel yapı içerisindeki imkânı araştırılacaktır. Kaynaklar süreç merkezli olarak değerlendirileceğinden İbâzî fikirlerin oluşumsüreçleri dikkate alınacaktır. İbâzî fikirlerin tespitinde yöntem olarak temel İbâzî kaynaklar öncelikle değerlendirilecektir. Bunun yanında tâli kaynaklardan ve muhalif eserlerden de istifade edilecektir.

Tezimizin amacı bahse konu kaynakları temel alarak İbâzîler'in dinî ve siyâsî fikirlerinin gelişim sürecini anlamak, İbâzîliğin farklı tarihlerde kaleme alınan kaynaklarından da hareketle İbâzî fikirlerin oluşumunu ve süreç içerisinde yaşanan

[2] Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî (324/936), **Makalatü'l-İslâmiyyîn**, (Trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), KabalcıYay., İstanbul 2005, s. 27.

[3] Yaşar Kutluay, **İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959, s. 54.

kırılmaları tespit etmektir. Ayrıca dönemin önemli tartışma konuları olan ru'yetullah [Allah'ın ahirette görülmesi], adalet, va'd ve va'îd [Allah'ın ceza ve mükâfatının tecellesi], şefâat, Halku'l-Kur'ân [Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı], mürtekib-i kebîre [büyük günah işleyenin durumu] başta olmak üzere diğer itikâdî problemler de çalışmamızda ele alınacak konulardır.

Mezheplerin genelde siyasî gayelerle vücut buldukları daha sonra kelâmî mahiyet kazandıkları bilinen bir husustur. Dönemin itikâdî tartışmaları çoğunlukla siyasî bir alan çerçevesinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bakımdan yukarıda zikrettiğimiz itikâdî konuların siyasî tartışmalarla ilişkilerinin yanı sıra ayrıca İbâziyye 'nin klasik kitaplarda yer verilen imâmet konusuyla ilgili görüşleri üzerinde de etraflıca durulacaktır.

İbâziyye de dâhil olmak üzere tüm fırkalar ortak bir tarihi düzlem üzerinde teşekkül etmiştir. Bunlar genel manada dini anlayış bakımından aşırı gitme ve kuru taassuba saplanma temeli üzerine kurulmuştur denilebilir. Bunlardan Haricîler kendi aralarında meydana gelen çeşitli anlaşmazlıklar yüzünden, birbirine zıt muhtelif gruplara ayrıldılar, öyle ki az savaşmakla beraber çok guruplara ayrılmışlardır. Hâricîlerin bu kadar parçalanmalarına bazen çok basit, bazen da köklü sebepler etkili olmuştur denilebilir.

Çalışmamızda, elimizde bulunan bahsi geçen eserlerden, sonraki döneme yakın olan yazarların eserlerinden ve bu dönemle ilgili yapılmış çağdaş çalışmalardan yararlanmaya gayret ettik. Mezhepler Tarihi temel kaynaklardan bilgi alırken, İmâm Eş'ârî'nin *Makalatü'l-İslâmiyyin*'de belirttiği gibi[4], müelliflerin mezhepleri ele alırken sahip oldukları mezhebî fikirler muvacehesinde meth etmek veya zem etmek gayesiyle doğru olmayan bilgiler verdiği gerçeğini göz önünde bulundurduk.

Mezhep tarihçileri tarafından bize kadar ulaşan bütün yayınlanmış eserlerdeki Hâriciliğe ait rivayetler, çok olduğu kadar birbirini doğrular nitelikte değildir. Burada onları tartışmak nerdeyse imkânsızdır. Bu rivayetlerin çoğu Hâvarîc'in dışındaki muhtelif akidelere mensup ve onlara tamamen muhalif olanlar tarafından anlatılmıştır.

[4] Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, 1/33.

C. KAYNAKLAR

1. İbâzî Kaynaklar

İbâziyye'nin ortaya çıkışı, fırkaları ve düşünceleriyle ilgili kısa bilgiler genellikle klasik kitaplarda bulunmaktadır. İlk devir çalışmalarında, İbâzîlikle ilgili kaynakların zamanımıza kadar ulaşamamış olması, eksikliği her zaman hissedilen bir husustur. Mezhepler tarihi açısından mesele ele alındığından öncellikle ilgili fırkanın kendi kaynak eserlerine müracaat etmek gerekmektedir. Elimizde bulunan bahse konu İbâzî kaynaklardan, çalışma konumuz olan İbâzîler'in itikâdî ve siyasî görüşlerini ve erken dönemde gerçekleşen itikâdî ve siyasî olayları izah etmeye çalışacağız.

İbâzîlikle ilgili çalışmalara göz atıldığında, İbâzî olmayan müelliflerin İbâzî kaynakları yeterince dikkate almadıkları görülmektedir. Bu nedenle İbâziyye fırkası, İbâzî olmayan Makâlât geleneğinin söylemi içerisinde Havâric'in günümüzde yaşayan tek kolu ve Havârîc'in Ehl-i Sünnet'e en yakın fırkası olarak anlatılmaktadır.[5] İslâm tarihinde teşekkül eden ilk siyasî fırka Muhakkime, zamanla farklı alt kollara ayrılmıştır. Bunlardan sadece İbâziyye varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir.[6]

İbâzîler sanılanın aksine ilmi çalışmalara büyük önem vermişlerdir. Erken dönemde kendi siyasî ve itikâdî görüşlerini anlatan literatür oluşturma gayreti içinde olmuşlardır. İbâzîler'in birinci el kaynaklarının yanı sıra muahhar kaynaklara ve çağdaş çalışmalara da müracaat edilerek sağlıklı bir tahlil yapılmaya çalışılacaktır. Akademik çalışmalarda kullanılan kaynaklar, doğru bilgiye ve doğru sonuçlara ulaşmak, bakımından oldukça önemlidir. İbâziyye fırkasını muhalif kaynaklardan tanıdığımız için onun itikâdî ve siyasî görüşleri hakkında çok sayıda yanlış fikirlere sahibiz. Asırlar geçmesine rağmen muhalif Makâlât ve Milel-Nihâl türü kitaplarda İbâzîler hala Havâric'in bir kolu olarak anlatılmaya devam etmektedir. İbâzî görüşlerde hakeza Ezârika üzerinden verilmektedir. Sonuçta her fırka gibi İbâzî liğin de kendi kaynaklarından araştırılması bir zarurettir.

[5] Ethem Ruhi Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara 1983 s. 105.
[6] Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği", **UÜSBE**, Bursa 2007 (Basılmamış Doktora Tezi). s. 4.

İbâzîler'in dini ve siyasî görüşlerini belirlerken çalışmamıza temel olan beş eser dışında mümkün olduğunca erken dönem İbâzî kaynakları tercih ettik. Bunlardan özellikle faydalandığımız temel kaynaklar; hicrî I. asırda yaşamış olan Sâlim b. Zekvân'ın (I. asır/VII. asır) *Sîre*'si; II. asırda yaşamış olan Rebî b. Habîb'in (175/791) *Müsned*'i; İbn Sellâm el-İbâzî'nin (273/887) *Kitâbün fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-dîn*'i; III. asırda yaşamış olan Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî'nin (283/896) *Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye*'si; IV. asırda yaşamış olan Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn'*dir.

Salim b. Zekvân, *Sîre;*

Bu çalışmada faydalanacağımız kaynakların başında İbn Zekvân tarafından yazılan ***Sîre*** adlı eseri gelir. Salim b. Zekvân'ın *Sîre* adlı eserierken dönemde vuku bulan siyasî hadiseleri ve Muhakkime'nin erken dönem görüşleri hakkında bilgi sahibi olmak açısından oldukça önemlidir. *Sîre'*nin yazıldığı dönem İbâzî fikirlerin teşekkülü açısından oldukça erken bir tarih olması hasebiyle İbâzîler'e ait tüm görüşleri burada bulabilmek doğal olarak imkânsızdır. *Sîre*'nin keşfedilip ilim dünyasına kazandırılması yakın bir zamana rastlar.[7] Sîre'nin ortaya çıkışıyla İbâziyye mezhebine ait yaygın bazı inanç ve ilkelerin doğruluğu tartışılır hale gelmiştir. İbâzî yazar Şemmahî (928/1522)'nin verdiği bilgiye göre, Sâlim, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime (145/762–763) ile çağdaş olup Câbir b. Zeyd (v. 93-103/718-721) ile de mektuplaşmıştır.[8]

Rebî' b. Habîb, *el-Müsned;*

Rebî' b. Habîb tarafından kaleme alınan *Müsned* isimli eser bir hadis kaynağıdır. *Müsned'*te yer alan hadisler ve onlara dair getirilen İbâzî yorumlar fırkanın dini ve siyasî görüşlerini deşifre etmek anlamında oldukça önemli sayılabilir. Rebî' b. Habîbaslen Umânlı olup gençliğinde tahsil gayesiyle Basra'ya gitmiştir ve burada uzun zaman kalmıştır. Câbir b. Zeyd ve hocası Ebû Ubeyde'nin derslerine iştirak

[7] Sönmez Kutlu, "Sâlîm b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", **AÜİFD**, XXXV, Ankara 1996, ss. 467–475.
[8]Kutlu, "Sâlîm b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", ss. 467–475.

etmiştir. Hocası Ebû Ubeyde'nin ölümünün ardından Basra İbâzîliği'nin başına geçmiştir.

Elimizde matbu bulunan Müsned'in ilk sayfasında tenbihat başlığı ile başlayan kısımda eseri tashih eden Şeyh Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî'nin uyarısı dikkat çekicidir. Eser hakkında şöyle der: *"Bu değerli müsned rivâyet bakımından en sahih, sened bakımından en yüksek hadîs kitabıdır. Kitapta adı zikredilen kişiler ilim, takva, zabt, emanet, adalet ve siyanet yönünden ileri gelen ve dinde de önder kişilerdir. Bu kitap, Yüce Kur'ân'dan sonra en sahih kitaptır."*[9] Rebî'in kendilerinden rivayette bulunduğu yaklaşık yirmibeş şeyhi vardır. Bunların arasında kendisinden en çok hadîs rivayet ettiği şeyhi Demmâm b. es-Sâib el-Basrî el-Umânî' dir.

Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî, *Deynûniyeti's-Sâfiyye;*

Üçüncü asır İbâzî bilginlerinden Kuzey Afrikalı İbâzî bilgin Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî tarafından kaleme alınan *Usûlü Deynûniyeti's-Sâfiyye* dini ve siyasî görüşler açısından geniş bir içeriğe sahiptir. İbâzî görüşler yanında muhaliflere verilen cevapları da bu eserde bulmak mümkündür. *Usûl-üDeynû*niyeti's-*Sâfiyye*, bir giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Eserin muhtevasını şu şekilde özetleyebiliriz: Akaid konuları mü'min, müşrik ve İbâziyye'nin yeri, muvahhidin olanlar ile ilişkiler, el-Menzile beyne'l-Menzileteyn, ehl-i Kitap ile ilişkiler, Mecusilerle, müşriklerle ve münafıklarla ilişkilerimiz, şefâat, Mutezile şüphelerinin tenkidi vb.

Ebû Hafs Umrûs b. Fethü'l-Mesâkinî en-Nefûsi, hicrî II. asrın sonlarında Libya'da Trablusgarb'ta Berberî kabilelerin yaşadığı vadi kenarında Cebel-i Nefûse'de Katres köyünde dünyaya gelmiştir[10]. Cebelu Nefûse'de el-İmâm Muhammed b. Eflah ve oğlu, İmâm Ebî'l-Yekzan el-İmâm Ebû Hâtim Yusuf b. Muhammed zamanlarında kısa bir dönem kadılık yapmıştır. Nefuse ile Eğâlibe arasında meydana gelen "Mânû" olayında şehid olmuştur. İbâzî kaynaklarda müttefikan ölüm tarihi hicrî, 283[11]olarak verilirken, İbâzî olmayan kaynaklarda ise hicrî 284 olarak geçmektedir. Bütün bu bilgilerden anlıyoruz ki, Ebû Hafs uzunca bir

[9] Rebî' b. Habîb el-Ezdî, **Müsned-i Rebî' b. Habîb el-Ezdî**, Umân 1994, s. 2.
[10] Ali Yahya Muammer, **el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî**, 1989-1410, II/137.
[11] Ahmed b. Saîd b. Abdulvehhab Şemmâhî, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), **Kitâbu's-Siyer** Umân 1987, s. 268.

ömür yaşamıştır.[12] Ebû Hafs'ın İbâzî ye'nin dini görüşlerinin tespiti açısından önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf' el-Vesyanî, *er-Red alâ Cemî'il'l-Muhâlifîn;*

Ebû Hazer'in annesinin ismi Zeltaf'dır. Babasını ismi Eyyüb'tur.[13] Hicrî 380 yılının ortalarında vefat etmiştir.[14] Yaşadığı asır siyasetin ilmin ve savaşların süregeldiği bir zaman dilimidir.[15]

Dördüncü asır İbâzî bilginlerinden Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf'ın (380/990) yazdığı er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn adlı eserinde, kelamın önemli konularından olan sıfatlar konusuna geniş yer vermiştir. Bunun yanında muhalif fırkaların görüşleri hakkında reddiyeler vardır. Ebû Hazer'in eseri İbâzîler'in kelâmî görüşlerini anlamada oldukça önemli bir kaynaktır. Müellif eserinde, mantıklı bir üslup ile mücadele ve müzakerelerinde kuvvetli deliller kullanarak, Kelâm konularını sair fırkalara cevap şeklinde yazmıştır. Özellikle Rüstemî İbâzî Devletinin başkenti olan Tahert'e bulunan Mutezile, Cehmiyye, Müşebbihe ve Haricîler olarak zikrederken İbâzîliğin diğer kolları olan Vasıliyye, Halefiyye, Neffasiyye, Hüseyniyye ve Nükkar'ı da katmıştır. 16 Eser yazıldığı dönem itibariyle yazılan birçok siyer ve terâcim kitaplarına rağmen H.I. asır ile IV. asır erken dönem İbâzî kaynaklarından olduğu için önemlidir.

İbn Sellâm el-İbâzî, Kitâbün fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Dîn;

İbn Sellâm el-İbâzî'nin hayatı hakkında bilgiyi yine kendi kitabından öğreniyoruz. Şemmahî kitabında İbn Sellâm'dan bahsederken biyografik bilgileri müellifin kitabı, olan *Kitâbün fîhi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-Dîn'*den aldığını ifade eder. İbn Sellâm el-İbâzî, Kuzey Afrikalı, Berberî kabilesi Levvâta'ya[17] mensuptur.[18]

---

[12] Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** Umân 1999. s. 20.
[13] Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 1.
[14] Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercînî, , (670-1271), **Tabakatu'l-Meşâyih** (Thk. İbrahîm Talay),Beyrût 1974, I/119.
[15] Şemmâhî, **Kitâbu's-Siyer**, I/346.
[16]Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, (Thk. Amr Halife en-Nâmî), yrz., trz., s. 7.
[17] Berberîler'in en büyük ve meşhur kabilelerindendir. İslâm'ın buraya geldiği günlerde Berka denilen yerleşim birimi merkez olmuştur. (el-Umrî. **Mesaliku'l-Ebsâr fi Memaliki'l-Emsar**; **Memâliku'l-Yemen ve'l-Ğarbi'l-İslâmî ve Kabâilu'l-Arab**(Thk. Hamza Abbâs, Ebû Zabî, 2000, VI/118).
[18] Cemalettin Erdemci, **İbn Sellâm el-İbadî ve İtikâdî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996, s. 42.

Sellâm'ın ailesi Kuzey Afrika tarihiyle ilgilidir. Amcası Yahya b. Ömer, dedesi Ömer b. Tamtanin ve dedesinin kardeşi Ebû Hamid b Tamtanin h. 144/761 yılında meydana gelen Meğdamus savaşında Abbasîler'in komutanı Muhammed b. Eş'as el-Huzaî'nin ordusuyla Kuzey Afrika Hâricîler'in lideri İmâm Ebû Hatem'in komutasında savaştı.

Yazar kitabında, kendisinden ilk olarak h.240/854 yılında bahsetmektedir. Tunus'un Cerîd bölgesini ziyaret ettiğini ve burada Ebû Salih en-Nefûsî ile görüştüğünü söyler. İbn Selâm H. 273 yılına kadar Cundube'de kalmıştır. Bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Rüstemî Devleti'nin sınırları içerisinde yaşamış ve vefat etmiştir.

Eserde yer alan bazı konular şunlardır: İman ve İslâm, izzet ve ihsanın izahı, İbâziyye mezhebinin kaynakları, bazı sahâbîlerin üstünlükleri, dinin hükümleri, velayet-beraet konuları, bazı Abbasîve Emevî halifelerinin zulüm ve fücurları,[19] Hz. Osman'ın halifeliği, İbâzîliğin Mağrib'de ortaya çıkış süreci. Ayrıca kitapta bazı İbâzî âlimler, fakihler ve önderlere de yer vermiştir.

Bu kitabın en büyük özelliklerinden biri Arap olmayanlara yönelik (Berberiler) yapılan ilk İslâmî çalışmalardan biri olmasıdır.[20] Müellifin Berberî oluşu anlatım ve yazım üslubuna da sirayet etmiştir.[21] Eserden ilk defa bahseden ve ondan rivayetler naklederek tanınmasını sağlayan kişi meşhur İbâzî tarihçilerinden *Siyer*adlı eserin müellifi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Said eş-Şemmahî'dir.

2. Temel Sünnî Kaynaklar

Günümüz İbâziyye algısının oluşumunda Sünnî kaynakların etkisi büyüktür. İbâzî kaynaklar Sünnî müellifler tarafından oluşturulan İbâzîlik algısına itirazlarla doludur. Bu konuda Libyalı İbâzî araştırmacı Ali Yahya Muammer tarafından kaleme alınan *el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye* adlı eser zikredilebilir. Çalışmamızda

[19] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**,(Thk. Muhammmed Nasır) Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, s. 59.
[20] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 41 36; Bkz. Şemmâhî, **Kitâbu's-Siyer**, I/134, **Delilü'l-Müellifine'l-Arab el-Libiyyin**, Metâbiu's-Sevre Bingazi, Libya 1397-1988, s. 321.
[21] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 52.

faydalandığımız Sünnî kaynakları Eş'arî'nin *Makalat*ından başlayarak İbâzîlik açısından değerlendirmekte fayda mülahaza ediyoruz.

Ebû'l-Hasan el- Eş'arî (324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*

İslâm Mezhepleri Tarihi alanında araştırma yapanların öncelikli başvuru kaynağı makâlât türü eserlerdir. Bunlar içerisinde, İbâzîlik açısından da İmâm Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin "*Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*" adlı eseri, seçkin bir yere sahiptir. İbn Teymiyye, makâlâta dair gördüğü eserler içerisinde en geniş olanının Eş'arî'nin eseri olduğunu, Eş'arî'nin, bir başkasının bahsetmediği görüşleri ve onların ayrıntılarını verdiğini söylemektedir.[22]

Eş'arî, dönemindeki makalatlarda gördüğü eksikleri tespit edip kendi eserinde bu hataları yapmamaya çalışmıştır. Eş'arî mezhepler tarihi kaynaklarını değerlendirirken, onların fırkalar hakkında yeterince araştırmada bulunmadan, gelen rivayetleri olduğu gibi alma, aleyhlerinde olabilecek haberleri kendi kaynaklarından tetkik etmeden; sanki onların görüşleriymiş gibi aktarmak gibi yanlışlara düştüklerini ifade eder.

Eş'arî, Haricîlik başlığı altında İbâziyye fırkasına geniş bir şekilde yer vermiştir. İbâziyye fırkasına Sünnî bakışı tespit etme açısından Eş'ari'nin eseri oldukça kıymetlidir. Nesnel olmak konusunda çok çaba harcamasına rağmen o da İbâzîlik konusundan öznellikten kendisini kurtaramamıştır. İbâzî görüşleri aktarırken kaynağı belli olmayan çok sayıda rivayette bulunmuştur. Eş'arî'nin Haricîlik ve bu bağlamda İbâzîlik anlatımı süreç merkezli değildir. Bu yönü ile İbâzî fikirlerin oluşumunu ve evrilişini tespit etmek açısından sorunlu bir eser olduğu söylenebilir. İbâzî fırkalar hakkında verdiği bilgiler İbâzî temel kaynaklarla çelişiyor olmakla birlikte fırkanın dini ve siyasî görüşlerini tespit etmek açısından yararlı bir kaynaktır.

Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırâk*

İbâzî fırka ve görüşlerin tespiti açısından Bağdadî önemli bir Sünnî kaynaktır. Bağdâdi, eserinin başında konuyu ele alış biçimi hakkında okuyucusunu bilgilendirir.

[22] Ebû'l-Abbas Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye (728-1328), **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, Camiatü'l-İmâm Muhammed, İstanbul 1986.V/275.

Bağdâdi, hak olanla olmayanı ayırmak amacıyla eserini kaleme aldığını söylemektedir. Bu cümleler daha başta onun nesnelliğini kaybettiğini göstermektedir:

"Ben de sağlam din ile doğru yolun ortaya çıkarılması ve bu yolun, bozuk eğilimlerden (ehvâ) ve yanlış görüşlerden ayırt edilmesi hakkındaki dileğinizin yerine getirilmesini gerekli gördüm. Böylece, helak olacak da, hayat bulacak da açık delillerle helak olsun veya hayat bulsun."[23]

O'da Eş'arî gibi İbâziyye fırkasını Hâricî bir fırka olarak ele alır. Hâricîlik konusuna Hâricî fırkaların tasnifi ile giriş yapar. Daha sonra ortak görüşlerinden yola çıkarak bir Haricîlik tanımı yapmaya çalışır. Tahkîm olayına ve Hz. Ali ile Muhakkime-i Ulâ arasında geçen konuşmaları Muhakkime-i Ulâ'nın hikâyesi 'bu şekildedir' ifadesiyle verir. Hicrî V. asırda yazılan e*l-Fark Beyne'l-Fırak,* mezheplerin tasnifi açısından diğer eserlere göre farklı bir konumda olup, onlarda yer almayan "İslâm'a Mensup Olmadıkları Halde İslâm'a Nispet Edilen Fırkalar" başlığı altında bir tasnif bulunmaktadır. Bağdâdî bu bölümde İslâm dışı saydığı mezhepleri tespit ederek onların görüşlerini ortaya koymuş ve nedenlerini açıklamıştır. Bunlar içerisinde aşırı Şiî fırkalarının önemli bir yer işgal etmesi, onun yaşadığı dönemde bu ana fırkanın alt gruplarının gerek siyasal gerekse toplumsal alanda önemli bir otoriteye sahip olmalarını göz önünde bulundurmak gerekir. Bağdâdî'nin diğer iki eserinde de aynı metodu takip ettiği görülmektedir.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdu'l-Kerîm b. Ebû Bekr Ahmed (1076-1153) *el-Milel ve'n-Nihal*

Şehristânî, Ebû'l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdu'l-Kerîm b. Ebû Bekr Ahmed (1076-1153) Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük dinler tarihçisi olup 1076'da Horasan'ın kuzey sınırında bulunan Şehristan'da doğmuştur.[24]

Mezhepler Tarihi çalışmalarının tekâmülünde Şehristânî önemli bir role sahiptir. Bu nedenle onunla başlayan döneme genişleme dönemi sonrasına da daralma dönemi denmiştir. el-Milel ve'n-Nihal, Felsefe, Kelâm, Mezhepler ve Dinler Tarihi

[23]el- Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (Trc., E. Ruhi Fığlalı), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1985, s. 4.

[24] et-Tancî et-Tavit, "eş-Şehristanî", **İslâm Ansiklopedisi**, M.E.B Yay., İstanbul 1979, C. XI/393.

sahasında tek kaynak kabul edilmiştir. Şehristanî, eserini dünyadaki farklı din ve mezhepler hakkında yazılan makaleleri inceleyip, din ve mezheplerin görüşlerini kendi kaynaklarından vermeye çalıştığını 'okuyanlara ibret, ibret alanlara da bir ışık olsun' diye yazdığını ifade eder.[25] İslâm dünyasında en çok tanınan ve en fazla başvurulan makâlât kitabıdır. Sübkî, eser hakkında 'bana göre bu kitap bu konuda yazılanların en iyisidir'[26] demektedir.

Hâricîlikle ilgili yapmış olduğu tanımı pratikte uygulamayışı Hâricîlik bağlamında İbâzîlik hakkında sahip olduğu subjektiviteyi ele vermektedir. Eş'arî ve Bağdadî'ye göre muahhar bir kaynak sayılmasına rağmen biçim olarak onlardan daha mükemmeldir. Fakat eserin İbâzîlikle ilgili muhtevasına bakıldığında öncekilerin söylediklerinden farklı bir şey söylemediği görülecektir.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (456/1064) e*l-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*

İbn Hazm Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî'nin (456/1064) en önemli eserlerinden biridir.

İbn Hazm, fakîh, kelâmcı ve edip olmasının yanında makâlât geleneği açısından dikkate değer bir kişidir. Eser Kelâm, Dinler Tarihi ve Mezhepler Tarihi açısından ehemmiyet arz eder.

Müellif, eserin girişinde, dinler ve mezheplere dair pek çok kitap yazıldığını söyler. Bu eserlerin bazılarının çok hacimli olmasından dolayı anlaşılması güç, bazılarının ise kısa olduğu için ele alınan hususların iyi işlenmemiş olduğunu, kendisinin bu ikisi arasında orta bir yol tutarak İslâm'ın hâricîndeki dinler ile İslâm'ın içindeki mezheplerin görüşlerini tespit edip değerlendirdiği, orta hacimli bir kitap yazdığını ifade etmektedir.[27] O, İslâm fırkalarını, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Mürcie, Şîa ve Havâric şeklinde beş tane olarak belirler. Bunlar içerisinde doğruya en yakın olan fırka Ehl-i Sünnettir. *el-Fasl*'da, diğer makâlât kitaplarında rastlanılan fırka merkezli

[25] el- Bağdâdî, **el-Fark**, (Trc., E. Ruhi Fığlalı), Önsöz, s. XIII.
[26] Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin es-Sübkî, , **Tabâkâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ**, Dâru'l-Mâ'rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut trz., IV/78.
[27] Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, , **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I/2.

tasnif yerine konu merkezli bir tasnife başvurulmuştur. Bu eser, 73 fırka hadisinin esas alınarak mezheplerin şekillendirildiği bir kaynak değildir. Çünkü İbn Hazm, 73 fırka hadislerinin sıhhatini isnad yönünden yeterli görmemektedir.[28]

Eser genelde İslâm dinini, özelde de Zahiri mezhebini, İbn Hazm'ın ifadesiyle ehl-i sünneti savunmak için kaleme alınmıştır. Müellif adı geçen kitabında din ve mezheplere dair o zamana kadar yazılmış eserleri değerlendirmektedir.

İbn Hazm eserini sağlam kaynaklardan istifade ile delillendirip insaf dâhilinde ortaya koyduğunu, karmaşık ifadelerden sakınarak, kolay anlaşılır bir üslup kullandığını ifade eder.

İbn Hazm'ın muhaliflerine karşı dili sivridir. Hatta Haccâc'ın kılıcı, İbn Hazm'ın dili" sözü darb-ı mesel olmuştur.[29]

Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Malatî eş-Şafiî (377/987) et-*Tenbih ve'r-Redd ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'*

Ashâbu'l-Hadîs düşüncesi doğrultusunda kaleme alınmış ilk dönem eserlerindendir. Makalât yazım geleneğinin daha gelişmiş ve sistemli safhalarının örnekleri olan fırak, milel ve nihal başlıklarıyla kaleme alınmış eserlerin birçoğunda görüldüğü gibidir. Bu eserde de mezhep ve dinî grupları tasnifte tek bir mezhebi kurtuluşa ermiş, diğerlerini sapmış gösteren meşhur yetmiş üç fırka hadisi esas alınmıştır.

Girişte ashâbın faziletleri ve özellikle Hudeybiye musâlahası sırasındaki olaylar ve Rıdvan Biatı'nın anlatımından sonra 73 fırka hadisi zikredilir. Malatî eserinde bu 73 fırkayı bildireceğini söyler. Daha sonra Muhammed b. Ukkâşe el-Kirmânî bir risalesinden naklen Selef'in genel prensiplerini icmâlen anlatıp ana fırkaları ve kollarını sayar.

Zenâdika'nın, Kur'ân'ın muhtevasında bazı ayetler arasında çelişkiler bulunduğu yönündeki iddialarını reddetmek üzere Mukâtil b. Süleyman

[28] İbn Hazm, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, III/248.
[29] Ignaz Goldzıher, **Die Zâhiriten (Zâhirîler),** (Trc., Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982, s. 135.

(150/767)'dan; Cehmiyye'yi reddetmek için de Huseys b. el-Esram'dan nakillerde bulunur.

İsminden de anlaşılacağı üzere, üslubu tasvir edici değil, Selef akidesinin savunulması ve diğer fırkaların reddine dayanan savunma maksatlıdır. 73 sayısını bulmak için, garip tasnif ve tekrarların mevcut olduğu görülmektedir.[30]

Malatî, Müslümanların kanlarını dökmeleri, onları kâfir kabul etmeleri ve Allah'ın haram kıldıklarını helâl saymaları sebebiyle Hâricîleri de tekfîr ederek, onların kâfir olduklarına dair ümmetin icmâ ettiğini söylemektedir.[31]

Malatî'nin et-Tenbîh'te Hâricîlere hitaben, Müslüman kanı dökmenin şu üç husus dışında haram olduğunu söyler: "Bir Müslümanın kanının helal olabilmesi için ya evli (muhsan) bir kadınla zinâ etmiş olması, ya kasten (amden) bir Müslümanı öldürmüş olması, ya da dinden çıkması (mürted) gerektiğini belirtir ve şöyle sorar; siz insanları öldürmeyi hangi nedenle helal sayıyorsunuz?" Haricîlerin delil aramaya kalkıştıklarında, hiçbir delil bulamayacaklarına da işaret eder

Malatî, onların bu eylemlerini tamamen bedevilikleri, kültürsüzlükleri ve cahillikleri sonucu işlediklerine vurgu yapar.[32] Böylece o, Hâricîlerin hiçbir geçerli delile dayanmadan, tamamen haksız yere Müslüman kanı dökmelerinin yanlışlığını, temel bir fıkhî bir esastan hareketle ortaya koymuştur.[33]

3. Klasik Dönem İslâm Tarihçileri

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed (230/844) *Tabakâtü'l-Kübrâ*

Meşhur tarih ve hadis âlimidir. İsmi Muhammed b. Meni' ez-Zuhrî olup künyesi Abdullah Basrî'dir. 230/844 yılında Basra'da doğdu 844 tarihinde vefat etti. Bağdad'ta yaşadığı dönemde meşhur tarihçi Vâkıdî'nin talebesi olmuştur. Onun

[30] Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Muhammed Zâhid Kevserî), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1388/1968, s. 13.

[31] Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redala ehli'l-Ehvave'l-Bida'**, (Tkd. ve Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî), Beyrut, 2. Baskı, Kahire 1388/1968. s. 178.

[32] Malatî, **et-Tenbîh**, s. 48.

[33] Mehmet Kubat **,"el-Malatî ve İslâm Mezhepleri Tarihindeki Yeri"** İÜİFD. Güz 2010/ 1(2) ss. 61-82.

kâtipliğini yaptığı için "Kâtibü'l-Vâkıdî" lakabıyla anılmıştır. Vâkıdî'den sonra ilk müellif sayılır.

Râvilerin biyografileri hususunda günümüze ulaşabilen eserlerin ilklerindendir. Hz. Peygamber (sav)'in ve dört halife devrinden genişçe bilgi verir. İbn Sa'd'ın geniş muhtevalı bu eseri derleme şeklinde olup nakillere dayanmaktadır. Eserde geçen şahısları yerlere göre kategorize etmiştir. Bu şekliyle eseri inceleyenlere orijinal bir tasnif sistemi vermiştir.

Cerh ve ta'dîl âlimleri İbn Sa'd'ı şerefli, faziletli, doğru sözlü ve genellikle sika bir şahsiyet olarak kabul ederler. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında babasının, "İbn Sa'd doğruyu söyler[34]

el-Belâzûrî, Ahmed b. Ya'hyâ b. Câbir bin Dâvûd ö. 279 (892-93)

Belâzûrî nispeti ile meşhur olmuştur. VIII. asrın sonlarında Bağdad'ta doğduğu kabul edilir. 892 (H. 279) senesinde vefat etmiştir.[35]

Fütûh-ül-Büldân adlı eser konumuz açısından temel bir kaynak ve hareket noktası olarak alınması gereken eserlerden biridir. Siyasî tarihi tespit etmede Belâzûrî'nin bu yöntemi bize çok faydalı olmuştur. Peygamber efendimizin gazalarından, Suriye, Cezîre, Mağrib, Irak ve İran'ın fetihlerinden bahsetmektedir. Eser, yazıldığı asra kadar olan devrede, Müslümanların yaptığı fetihler için iyi bir kaynaktır.

Kitâbü'l-Ensâb ve'l-Ahbâr; Zehebî bu eserin *"Ensâbü'l-Eşrâf"* olduğunu söyler. Belâzûrî, bu kitabına Peygamber efendimizin mübarek hayatlarıyla başlamıştır. Sonra Abbasîler ve Emevîleri anlatır. Sonra bunların dışında kalan Kureyşlilerden, Mudar kabîlesinin kollarından bahseder. Son kısmı, sâdece Kay kabîlesinin Sakif kolunu anlatır. Haccâc'ın hayatını çok tafsilâtlı anlatmıştır.

Ya'kûbî Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Ca'fer, ö.292/904)

[34] Mustafa Fayda, **"İbn Sa'd",** DİA, c.XX/295.
[35] Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân** (Nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut 1398/1978

Tarihu'l-Ya'kûbî adlı eseri insanlığın başlangıcından miladi 872 yılına kadar ki süreyi kapsayan, pek çok medeniyetten haber veren genel bir tarih kitabıdır. İslâm Tarihi hakkında bilgiler verirken tarihleriylebirliktekısacaözetlemiştir**.** Hz. Peygamber (sav) ile başlayan kitabın ikinci kısmında yıllara göre bir tertip ve silsilenin takip edildiği görülür. Halifelerden ve devrin büyük şahsiyetlerinden bahseder. Müellif eserini yazarken konuları tafsilata girmeden anlatmıştır. Konumuzun anlaşılması için istifade ettiğimiz faydalı bir eserdir.[36]

et-Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, ö. (310/922)

Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk[37] adlı eseri: İslâm Tarihi bakımından bir bilgi hazinesi hükmündedir. Bundan dolayı sıkça başvurduğumuz eserler arasındadır. Taberî, farklı bilgileri bir araya getirerek, bunları tenkit ve değerlendirmeye tabi tutarak, isabetli olanı tespit imkânını sağlamıştır Taberî, farklı bilgileri toplamakla kalmamış yer-yer "doğru olan budur" demekle kendi fikrini de bildirmiştir

Mes'ûdî (Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyn (ö.346/957)

Mes'ûdî, Bağdat doğumlu Arap Tarihçi, coğrafyacı ve gezgindir. Arapların Herodot'u olarak bilinir. Eser, Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir (Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri) adıyla tanınır. Umumî bir dünya tarihi mahiyetinde olan eserde olaylar hanedanlar, hükümdarlar ve milletler başlıkları adı altında konularına göre verilmektedir. Eserde bilgiler kısa ve özdür.[38]

İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233)

el-Kâmil ve *Üsdü'l- Ğâbe* adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddistir. *el-Kâmil fi't-Târîh* adlı eseri, araştırmamıza yardımcı olan eserlerdendir.[39] Bu eser

[36] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, I-II, Beyrut ty.
[37] Taberî, **Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk** (Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), I-XI, Beyrut ty.
[38] Mes'ûdî, **Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevhe**r, (Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1964.
[39] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh** , I-XIII, Beyrut 1399/1979.

diğer kaynaklarda bulunmayan aydınlatıcı bilgiler ihtiva etmektedir. *Müellif el-Kâmil fi't-Tarih* kitabını 1230-1231 yılları arasında Musul'da yazmıştır

İbnü'l-Esîr savaşla alakalı ilk bölümleri Taberî'den iktibâs etmiştir. Gerçi İbnü'l Esîr bazen de Taberî'den ayrılarak Belâzürî ve Ya'kûbi'den de bazı alıntılar yapmıştır.

İbnü'l-Esir İslâm Tarihçiliğinde önemli bir aşamadır. Kendisinden sonraki tarihçiler üzerinde tesiri çoktur. Tarihçilerin ilk müracaat ettikleri eserlerin başında gelir.

4. Çağdaş Çalışmalar

Çağdaş çalışmaları ülkemizde yapılan çalışmalar ve ülkemiz dışında yapılan çalışmalar olmak üzere iki başlık altında toplamak mümkündür. Ülkemizde İbâziyye'nin teşekkülü ve itikâdî görüşleri ile ilgili ilk telif eser Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yazılan *"İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri"* adlı doktora çalışmasıdır. Eser İbâzî kaynakların oldukça yetersiz olduğu bir dönemde kaleme alınmasına rağmen; İbâziyye yi bir bütün olarak anlamamız açısından oldukça ufuk açıcı bir içeriğe sahiptir. İbâzîlik ile ilgili Fığlalı tarafından yazılan "İbâziyye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri" isimli çalışma bir makale ve aynı zamanda doktora tezinin bir bölümü olarak fırkanın görüşlerine ve arkaplanına ışık tutan bir çalışmadır. İbâzî fikirlerin oluşumunda rol oynayan dini, siyasî ve benzeri arkaplanı anlamamız açısından ilgili makale tezimize ışık tutmuştur.[40]

Fığlalı tarafından kaleme alınan "İtikâdî Mezheplerin Doğuşu ve Günümüzdeki Durumları" isimli makale mezhepler tarihi çalışmalarında takip edilecek yöntem hakkında tezimize katkı sunmuşur.[41]

İbâziyye hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri de Orhan Ateş tarafından hazırlanan *Günümüz Umân İbâziyyesi ve Görüşleri* adlı doktora çalışmasıdır.[42] Bu eser

[40] Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâzîye'nin Siyâsî ve İtikâdî Görüşleri"**AÜİFD**, 1976, cilt: XXI, sayı: , s. 323-344

[41] Ethem Ruhi Fığlalı, "İtikâdî Mezheplerin Doğuşu ve Günümüzdeki Durumları**" Gençlik ve Din Sempozyumu [TDV Kadın Kolları Konferans ve Panelleri: 1996-97]**, 1998, Sayı: , s. 121-136

[42] Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği", **UÜSBE**, Bursa 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).

2015 yılında *el-İbadiyye min Masâdırıhâ* ismiyle Cezayir'de Arapça olarak basılmıştır. Eseri ülkemizde yapılan diğer İbâzî çalışmalardan ayıran temel husus daha çok İbâzî kaynakları temel almasıdır. Fırkalar hakkında doğru bilgiye ulaşabilmek için ilgili fırkaların kendi kaynakları ve onların kendilerini tanıtma biçimleri oldukça önemlidir. Eser Sünni kaynakları ve görüşleri ihmal etmeksizin İbâzî kaynaklar yardımı ile fırkaya içerden bakmayı denemiş ve başarılı olmuştur. İbâziyye'nin teşekkülü ve görüşlerini anlamada fırka mensuplarının ortaya koyduğu perspektifi kavramamız açısından ilgili çalışma tezimize katkı sağlamıştır. Yine Ateş, tarafından kaleme alınan İbâzîlikle ilgili makaleler tarihi süreci ve İbâzî görüşleri anlamamıza yardımcı olmuştur.[43]

İslâm Tarihi çalışmalarında Hâricîlik konusuna özel bir yer ayıran Adnan Demircan'ın çalışmaları tarih içerisinde İbâzî hareketi anlamamıza yardımcı olmuştur. Demircan'ın "*Haricîler'in Siyasî Faaliyetleri*," isimli doktora tezi siyasî düzlemde İbâzî faaliyetleri bir bütünlük içerisinde görmemize; *Ali-Muâviye Kavgası* adlı çalışması İslâm düşünce tarihinde siyasî olaylara etki eden asabiye faktörünün gücünü algılamamıza ve *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* adlı çalışması mezhep siyaset ilişkisini çözümlemede tezimize katkı sunmuştur. Namık Kemal Karabiber tarafından kaleme alınan *Hâricîliğin Tarihi Serüveni* adlı çalışma Havâric'in doğuşundan fırkalara ayrılışına kadar ve sonraki dönemlerde vuku bulan siyasî faaliyetlerini bir bütünlük içerisinde anlatması açısından tezimizde İbadiyye'nin siyasî faaliyetlerine ışık tutmuştur.

Ülkemiz dışında İbâzîlik'le ilgili özellikle İbâzîler tarafından yapılan çağdaş çalışmaların tamamını değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşacağından onlar hakkında genel bir değerlendirme yapmak ve önemli gördüğümüz bazı eserlerin

[43] Orhan Ateş, el-Milel ve'n-Nihal'in Mukaddimesi Çerçevesinde Şehristanî'nin Fırka Yazıcılığının Bazı Sorunları, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2008, cilt: I, sayı: 2, s. 105-130
- Salim B. Zekvân'ın Siresi'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, cilt: IX, sayı: 2, s. 99-114
- Bir İbâzî Çocuk İlmihali "Telkînü's-Sıbyân", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2009, cilt: II, sayı: 1, s. 77-100
- İbâzî Edebiyatı (Ebû'l-Kasım Berrâdî ve **"Er-Risale Fî Ba'dı Kütübi'l-İbâziyye"** Örneği), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XIII, Sayı 1, 2011/1
- Hâricîliği Doğuran Sosyal-Psikolojik Bir Çerçeve Olarak Anomali, 355, **HECE Dergisi,** 2013.

isimlerini zikretmekle yetinmek istiyoruz. İbâzî kaynaklar genelde savunmacı bir yöntem içerisinde ele alınan çalışmalardır. İbâzîlik yüz yıllar boyunca diğer fırka gelenekleri tarafından dışlamacı bir üslup ile yerilmekten kendisini kurtaramamıştır. Eleştiri ve yergi diğer fırkalar hakkında da yapılmıştır. Ancak İbâziyye ve Hâricîlik söz konusu olunca bunun dozajının diğer fırkaların çok ötesinde olduğunu belirtmek durumundayız. Bundan dolayı İbâzî araştırmacılar savunmacı bir ruh haletinden kendilerini kurtaramamışlardır. Bu nedenle eserlerin birçoğu akademik eser özelliği taşımamaktadır. Ancak her bir çalışmanın İbâzî tezleri içeriden tanımamıza katkı sunduğunu unutmamak gerekir. İçeriden İbâzî bakış açısını anlamamıza katkı sunan eserlerden bazıları şunlardır: A'veşt, Bekir b. Said, *Dirâsât İslâmiyye fi Usuli'l-İbâziyye*; Halifat, İvad Muhammed, *el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkat'î'l-İbâzîye* ve *Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye;* Abdulhalîm Receb, *el-İbâziyye fî Mısr ve'l-Mağrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Umân ve'l- Basra;* Muammer, Ali Yahya, *el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihim ve Tarihihim*; *el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî*- Müslim b.Sâlim b. Ali el-Viheysî, *el-Fikru'l-Akdî inde'l-İbâziyye*; Namî Amr Halife, *Dirasat ani'l-İbâziyye*; eş-Şeyh İbrahim Ettafeyyiş, - *fi Cehdi'l-İslâmî*, - *el-Usûlü'l-Akadiyye li'n-Naşiri'l-Muhammediyye*; eş-Şeyh İbrahim Ettafeyyiş, - *fi Cehdi'l-İslâmî -el-Usûlü'l-Akadiyye li'n-Naşiri'l-Muhammediyye*.

Tezimizin son bölümünde ele aldığımız İbâzî imâmet anlayışını işlerken, Metin Bozan'ın *İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru* adlı çalışması, İmamiyye Şiâsı üzerinden geçmişte ve günümüzde mezhep mensuplarının algılama biçimlerini anlamamıza derinlik katan bir eser olmuştur.[44]

Ayrıca batılı araştırmacılar'dan W. Montgomery Watt'a ait iki eser (*İslâmi Tetkikler* (Trc. Süleyman Ateş) ve *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı) fırkanın ve fırkacılığın genel karakteristiklerinin tespitinde tezimize katkı sağlamıştır.

[44] Metin Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru,** Beyan, Ankara 2007.

1. BÖLÜM

İBÂZİYYENİN DOĞUŞU VE V. ASRA KADAR GELİŞMESİ

1.1. İBÂZİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1.1. İbâzî Olmayanlara Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra ashab arasında imâmet meselesine dayalı bazı ihtilaflar ortaya çıktı. Benî Saide gölgeliğinde toplanan Ensâr, Sa'd b. Ubâde'yi halife olarak seçti. Ancak Ensar'dan Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in oraya intikali ile ashab yeni bir değerlendirme yapma lüzumu hissetti ve Ebûbekir halife olarak seçildi. Orada bulunanlar arasında Sa'd b. Ubâde'nin dışında kimse bu seçime tepki göstermedi. Hâşimîler'de bu tercihe karşı toplumsal huzuru bozacak derecede büyük bir tepki göstermemiştir. Hz. Ebû Bekir dönemine bakıldığında, Ridde olayları dışında büyük bir problemin yaşandığı söylenemez.

Hz. Ebû Bekir'den sonra idareye gelen Hz. Ömer döneminde ümmet arasında fırkalaşmaya sebebiyet verecek önemli hadiseler olmamıştır. Hz. Ömer'den sonra idareye gelen Hz. Osman'ın ikinci altı yılından itibaren ümmet arasında parçalanmaya neden olacak hadiseler kendisini göstermeye başladı. Özellikle cahiliyye döneminde devam eden Emevî Haşimî çekişmesi yeniden kendisini gösterdi. Bunun yanında Ümeyye bürokrasisinin İslâm'ın tüm kazanımlarını kendi arka bahçeleri gibi görmeleri ve şımarık bir tavır içerisine girerek halkı küçük görmeleri hem sahabenin büyükleri arasında hem de halkın nazarında büyük bir infiale sebep oldu. Siyasî ve dini konularla

ilgili bir kısım şikâyeti öne çıkaran Basra, Kûfe ve Mısır'dan yola çıkan isyancılar, halifeyi Medine'de yaklaşık bir ay gibi uzun süre muhasara altında tuttuktan sonra katlettiler. Bu ayaklanmanın arka planına dair bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde maddelemek mümkündür:

a) Özellikle Abdullah b. Mes'ud ekolüne bağlı Kûfe'li Kurra uzunca bir süreden beri süren istikrarsızlık karşısından İslâm kardeşliğinin ve emniyetin hâkim olduğu adil ve otoriter bir nizam fikrine temayül gösterdi. Bu ayaklanmaların onlar tarafından tertiplendiğini iddia etmek mümkün olmamakla beraber Kurra'dan bazı kimselerin bu hareketler içinde yer aldıkları bilinmektedir.

b) Hz. Peygamber'in nübüvveti ile bir müddet ortadan kalkan asabiyet ruhu Hz. Peygamber'in vefatından sonra dozunu artırarak İslâm toplumunu yeniden esir almaya başladı. Bu durum farklı gerekçeleri öne süren Emevî-Haşimî çekişmesinin yeniden hayat bulması ile sonuçlandı. Bu gelişme ilerleyen süreçte Mudar ve Rebia kabileleri şeklinde bir ayrışmaya da neden oldu. Souçta daha çok Rebia kabilesinden olan Havâric, Mudar'dan olan Hz. Ali'ye karşı çıktı.

Toplum siyasî olarak kaos içine girdiği takdirde kendilerinin sorumlu tutulacaklarını fark eden isyancılar, Talha, Zübeyr ve Ali'ye hilâfet teklifi götürdüler. Talha ve Zübeyr'in bu görevi redetmesi üzerine İmâmet görevi Hz. Ali tarafından şartlı bir şekilde kabul edildi. Müminlerin kendisine bey'at etmesini şart koşan Hz. Ali, bu tavrı ile isyancılar tarafından atanan bir halife olarak anılmaktan kendisini korudu.

Hz. Ali'nin imâmete başlaması ile birlikte içerisinde Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in yer aldığı Cemel grubu, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmayışını gerekçe göstererek Hz. Ali'ye karşı savaş başlattılar. Cemel adı verilen bu savaş Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlandı. Talha ve Zübeyr bu savaşta öldürüldü. Hz. Aişe ise nedametle geri döndü.

Şam Valisi Muâviye, Cemel sonrası aynı gerekçelerle Hz. Ali'ye savaş açtı. Sıffin adı verilen bu savaş çok sayıda sahabenin ölümü ile sonuçlandı. Savaşın Hz. Ali lehine sonuçlanacağı anlaşılınca Şam valisi Muâviye, Amr b. As'dan bir çözüm bulmasını istedi. Amr, ölünceye kadar Mısır valiliği kendisinde kalmak şartı ile ona

Tahkîm fikrini önerdi. Bu karara göre Muâviye'nin askerleri mızraklarına Kur'ân'dan nüshalar bağlayacaklar ve Hz. Ali'nin ordusunun üzerine yürüyeceklerdi. Kur'ân nüshalarını gören Hz Ali'nin askerlerinden bazıları Kur'ân'a karşı savaşmanın haram olduğunu düşünecek; bazıları da bunun bir hile olduğunu söyleyecekti. Yapılan plana göre Hz. Ali'nin ordusu her halükarda ikiye bölünecekti. Muâviye kendisine önerilen planı uygulamaya koydu. Hz. Ali'nin ordusundan bir grup mızrakların ucunda Kur'ân nüshalarını görünce bunu Kur'ân'ın hakemliğine bir davet olarak anladılar ve savaşı durdurdular. Kur'ân'ın hakem olmasını, aksi takdirde Hz. Osman'a yaptıklarını kendisine de yapacaklarını söyleyerek Hz. Ali'yi tehdit ettiler. Hz. Ali bunun bir hile olduğunu, Muâviye ve beraberindeki kimseleri gençliklerinden itibaren tanıdığını ve onların güvenilmez kimseler olduğunu söyledi. Fakat Tahkîm kararını ileri sürenleri ikna etmekte başarılı olamadı. Hz. Ali'nin Tahkîm kararında ısrarcı olması ileride Havâric olarak anılan bir grubun onu terk etmesine yol açtı. Hz. Ali'yi terk eden bu grup, daha sonra karar değiştirerek Hz. Ali'yi yeniden savaşa zorladı. Biz Tahkîm kararını kabul etmekle günah işledik ve kâfir olduk. Ancak biz bu günahımızdan pişmanlık duyup tövbe ettik. Hz. Ali'ye sen de tövbe et ve Tahkîm kararından vazgeç dediler. Ancak Hz. Ali kararından vaz geçmeyince bu kimseler önce Harura'ya [45] oradan da Nehrevân'a geçtiler.

Hz. Ali bu kimselerle bir antlaşma sağlamak için İbn Abbas'ı onlara gönderdi. İbn Abbas'ın telkinleriyle 2000 kadar Hâricî topluluktan ayrıldı. Geriya kalan kesim ise Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi imâm olarak seçtiler 19 Şevval 37/30 Mart 658. Bunlar küçük gruplar halinde Kufe'den ayrılarak Nehrevan denilen yerde toplandılar. Hz. Ali bunlara bir mektup yazarak yaptıklarının kitap ve sünnete aykırı olduğunu belirterek kendisine itaat etmelerini istedi ve beraberce düşmana karşı savaşmalarını istedi. Hâricîler bunu kabul etmekten imtina ettiler.

Hz. Ali Şamlılar ile savaşmayı planlarken, diğer yandan gittikçe tutumları sertleşen ve kendi gibi düşünmedikleri için Hz. Peygamberin seçkin sahabelerinden Habbâb b. Eret'in oğlu ve hamile eşini öldürmeleri üzerine Hz. Ali onlara karşı savaş

[45] Harûrâ; Kufe'ye iki mil uzaklıkta olan bir yerleşim yeridir. (Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.26.))

başlattı. 9 Safer 38/17 Temmuz.[46] Yapılan savaşta Haricî olarak nitelenen bu kimselerin tamamına yakını kılıçtan geçirildiler. Bu savaştan çok az sayıda kimse sağ kurtulabildi. Kurtulanların bir kısmı Küfe'ye bir kısmı da Basra'ya geçtiler. Havâric'in hicrî altmış dört yılında parçalanması üzerine İbâziyye fırkası ortaya çıktı. İbâziyye Havâric'in diğer fırkalarına göre daha mutedil ve şiddete mesafeli duran bir grup olarak temayüz etmiştir.

1.1.2. İbâzîler'e Göre İbâziyye 'nin Teşekkülü

Bu başlık altında fırka hakkında genel bilgi verdikten sonra süreç merkezli olarak İbâzî bakış açısı yansıtılacaktır.

İbâziyye fırkasının teşekkülü hem Sünnî hem de İbâzî yazarlar arasında sürekli tartışma konusu olmuştur. İbâzîler kendilerini Hâricî bir fırka olarak görmezler. İbâziyye, İbâzî olmayan kaynaklarda Hâricî fırkalarının en mutedili[47] ve Ehl-i Sünnet'e en yakın bir fırka olarak takdim edilir. [48] Başlangıçta kendilerini Cemaâtü'l-Müslümin ve Ehlü'd-Da've olarak tanıtmışlarsa da, sonraları muhalifler tarafından yapılan "İbâziyye" şeklindeki adlandırmayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Fırka, İbâzî olmayan kaynaklara göre İbâzî hareketin kurucusu olan Abdullah b. İbâz'a[49] nispetle İbâzî olarak isimlendirilmiştir.[50]

İbn Hazm (456/1063*) el-Fasl fi'l-Milel ve'l Ehvâ ve'n-Nihal* adlı kitabında Abdullah b. İbâz'ı meçhul bir şahsiyet olarak belirtiyor ve İbâzîler'in Abdullah b. İbâz'ı tanımadığını ve ondan uzak olduklarını söylüyor. İbn Hazm bu iddiasında

---

[46] Fığlalı, "Hâricîler", XVI/170.
[47] Dihhudâ Ali Ekber, **Lüğatname-i Dihhudâ,** İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1372, I/221.
[48] İbn Hazm, **el-Fasl f'il-Milel veí'-Ehva ve'n-Nihal**, II/112.
[49] İbâzîlerin mütekaddimin ve müteahhirin dönemi kaynaklarında Abdullah b. İbâz, (ö. 705m./86h.) mezhep imamlarından biridir. Takva iyilikte farklı ve yüksek bir konumdadır. Abdullah b. İbâz et-Temimî (v.86/705), Mürre oğullarındandır. Doğum ve vefat tarihleri kesin olarak belli değildir. Tabiînden olan Abdullah b. İbâz, aynı zamanda Cabir b. Zeyd'in talebelerindendir. Yusuf et-Tafeyyiş, İbn İbâz'ın Necid'den Basra'ya geldiğini söyler kendisini Muhakkime-i Ulâ'dan saymaktadır. İbâzî kaynaklar İbn İbâz için İmâmü'l-Müslimin, imamu ehl-it'-Tahkik ve'l-u-Umde şeklinde bilgilerde verdiğini görmekteyiz. İbâzî Mezhebinin birinci İmâmı Câbir b.Zeyd olmasına rağmen aleni olarak halka duyuran ve muhaliflerine karşı savunan ve mezhep adına Abdülmelik b. Mervan (65-85/685-705) ile yazışmalarda bulunan İbn İbâz idi. Siyaseten İmâmlığın hüküm sürmediği Basrada' Abdullah b. İbâz mezhep saliklerine riyaset ederek sakin bir hayat geçirmiştir.(Babaau, Muhammed b. Musa, Mu'cemu A'lami'l-İbâziyye, Daru'l-Garbi'l-İslâmi, trz., s. 263; Aveşt, Bükeyr b. Saîd, Dirasat İslâmiyye fîl-Usulîl-İbazıyye, Kahire 1408/1988, ss. 15-16).
[50] Eş'arî, **Makalâtü'l-İslâmiyyîn**, I/2.

tenakuz içindedir. Zira çağdaş İbâzî müelliflere göre, İbâzîler Abdullah b. İbâz'ı gerçek bir şahsiyet olarak biliyorlar ve bunda tam bir fikir birliği içindedirler. İbn Hazm iddiasına göre, "Abdullah b. İbâz meçhul bir şahıs ise o zaman bilinmeyen ve meçhul şahıstan nasıl beri ve uzak olunur ki!" derler.[51] Ayrıca Abdullah b. İbâz'ın şahsında tarihe düşen bir yanılgı varki o da, Abdullah b. İbâz'ın hicrî II asırda yaşadığı ve hicrî 130'da Mervan b. Muhammed'e 72/682 karşı hurûc etmiş olarak gösterilmesidir. Bu hatanın bu şekle bürünmesinin sebebi aslında hicrî 130'da Mervan b. Muhammed'e hurûc eden Talibu'l-Hak olarak lakablandırılan Abdullah b. Yahya adlı kişi ile iltimas edilmesidir. Gerçek olan ise, Abdullah b. İbâz Muâviye döneminde doğmuştur. İbâz'ın doğum tarihinin (40-60/ 660-680) yılları arasında bir tarihe tekabül ettiği İbâzî kaynaklar tarafından rivâyet edilmektedir. Abdülmelik b. Mervân 65–86/683–685 zamanında vefat etmiştir. İbâzî kaynaklar onu tabiinden addederler. İslâm Tarihinde Abdullah b. İbâz, Abdülmelik b. Mervân'a yolladığı mektuplarla meşhur olmuştur.[52]

Barûnî, hicrî I asırda teşekkül eden İslâmî mezheplerin mutlak manada en eskisinin İbâziyye olduğunu söyler. Abdullah b. İbâz'ın velâdeti ve vefatı hakkında kesin bir bilgi olmadığı ancak Abdulmelik b. Mervân'ın muasırı olduğunu ve bazı İbâzîler'in onun vefatı hakkında söyledikleri hicrî 86 tarihininin müsteşriklerin vermiş olduğu tarihe muvafık olduğunu ifade eder.[53] İbâz, Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahabelerden hadis rivayet etmiştir.[54]

İbâzîlik her ne kadar Abdullah b. İbâz'ın müntesipleri, onun yolunda gidenler olarak tavsif ediliyor olsa da, hakikatte fırkanın fikri müessisi Câbir b. Zeyd (93/710)' dir. Câbir b. Zeyd mezhebin kurucusu ve en meşhur imâmlarındandır.[55] 21(642) yılında Umân'ın iç kısımlarında Nezva'ya bağlı Fark beldesinde doğmuştur.[56] Yaşadığı bölge ve yerleşim merkezlerinden dolayı el-Basrî, el-Umânî el-Yahmedî, el-

[51] İbn Hazm, **el- Fasl**, IV/91.
[52] Ebû'l-Kasım Berrâdî, **el-Cevâhiru'l-Müntekâ**, et-Tıbaâtü'l-Bunî, Mısır 1301**,** I/56.
[53] Süleymân b. Abdullah Bârûnî, (1368/1940), **Muhtasâr Tarihu'l-İbâziyye,** Tunus 1938.s. 19.
[54] Avz Muhammed Halifat**, el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkat'î'l-İbâzîye**, el-Camiatü'l Ürdüniyye, Ürdün s. 15.
[55] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 85.
[56] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 86.

Cevfî (el-Havfî) nisbeleriyle alınır. Hocası Abdullah b. Abbas onun bilgisini takdir etmiş, aralarında Câbir varken Basralılar'ın kendine fetva sormalarını anlamsız bulmuştur. *"Câbir b. Zeyd'e sorun, çünkü ona Batı'da ve Doğu'da her kim sorsa bilgisi kifayet eder"* demiştir.[57]

Câbir b. Zeyd, çalışmalarını sözlü olarak anlatmakla yetinmemiştir. İlmi çalışmalarının semeresi olarak bilinen "*Divân*" adlı kitabında hadis-i şerifleri, fetvalarını ve çokça akide ile ilgili görüşlerini cemetmiştir. Eski hadis mecmualarından biri olan *Divân'*ın[58] kaybolduğu belirtilmektedir.[59] *Divan'*ının büyüklüğü hakkında 'bir deve onu kaldırmaktan aciz kalırdı' şeklinde rivayet edilir. On büyük cüzden oluşmuştur. Câbir b. Zeyd'in Basra'da dini ilimlerin öğretiminde özel bir metot takip etmiştir. Takip ettiği metot gereği yönetimde bulunanlarla açıkça mücadele etmeyerek dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. İbâzî olanların diğer müslümanlarla beraberce yaşamalarını istemiştir. İlmini mezhebin içinden ve dışından herkese öğretmiştir. İbâzî hareketin zarar görmemesi için mezhebi kimliğinde gizliliği esas almıştır.[60]

İbâzî olmayan Sünnî müellifler tarafından dört halife ile ilgili anlatılan bilgiler küçük bazı farklılıklarla birlikte İbâzîler tarafından da kabul edilir. İbâzîler selefleri gibi hilâfetin Kureyşliliğine karşı çıkarlar. Bu bağlamda ilk dört halifenin ümmetin onayı ile geldikleri için meşruiyyetleri konusunda herhangi bir itiraz ileri sürmezler. Ancak Sünnî yazarlarda görülen halifeleri her durumda hatadan beri görme ve sorumlulukları halifeler dışında başka yerlere yükleme yaklaşımını da kabul etmezler.

İbâzî anlayışa göre ilk iki halife seçilme biçimleri ve icraatları bakımından meşrudurlar ve şikayate mahal verecek bir durum yoktur. Ancak Hz. Osman ikinci altı yılından sonra Hz. Ali de Tahkîm kararından sonra meşruiyetlerini kaybetmişlerdir. Hz. Osman'ın katlini bir avuç isyancıya yüklemek kolaycılığına kapılmazlar. Onlara göre bu cinayette isyancılar doğrudan Muhacir ve Ensâr da üzerlerine düşen görevi yapmadıkları için dolaylı olarak suçludurlar.

---

[57] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 87.
[58] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 17.
[59] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l Fırkati'l-İbâziyye**, s. 88.
[60] Namî Amr, Halife, **Dirasât ani'l-İbâziyye, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî**, Beyrut, s. 86.

İbn Zekvân, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in Müslümanların müşaveresi sonucu iş başına geldiklerini ve Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in (sav) sünneti üzere amel ettiklerini ifade eder.[61]Sâlim b. Zekvân, Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemini değerlendirirken şu görüşlere yer verir. "O bidayette kitap ve sünnet üzere amel etti"[62] der. Hz. Osman'ın kitaba ve sünnete muvafık hareketi net ifade ile belirginleşir. İkinci altı yıllık dönemini daha bir izahatla anlatırken sorunları misallerle delillendirir. *Sîre*'de anlatıldığı şekliyle İbâzîler Hz. Osman'ın geliş şeklinden çok son altı yılı, eleştirir. Kur'ân'a, Sünnet'e ve adalete aykırı bulduğu icraatlarını tenkit ederler.

Hz. Osman halife seçilirken Hz. Peygamber'in (sav) sünneti, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in takip ettiği yol üzere amel edeceğine dair söz vermişti.[63] Halife olduktan bir süre sonra, Hz. Peygamber'le alay ettiği için lanetlenen ve kovulan Hakem b. Ebi'l-As'ı sürgün edildiği yerden getirmiş[64] ve oğlu Mervan b. Hakem'i başkâtibi yapmıştır.[65] Fedek arazisini Mervan'a bağışlamış, Sa'd b.Ebî Vakkas'ı azlederek yerine bir Emevi'yi getirmiştir. Amr b. el-As'ı azlederek yerine Mekke'nin fethinde, görüldükleri yerde öldürülmelerine izin verilenlerden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i vali yaptı.[66] Mervan'ın devlet hazinesine olan borcunu Hz. Osman tahsil etmeyerek Mervan'a ihsanda bulundu. Suriye'yi Muâviye'nin idaresi altına verdi (Muâviye'yi Suriye'ye ilk atayan Hz. Ömer'dir) Basra'ya Abdullah b. Amir adında bir Emevi'yi vali olarak atadı. Hz. Osman'a kadar Hac yapılırken Mina'da namaz kısaltılmıştı. Hz. Osman namazı kısaltmayarak dört rekât kıldı. Hz. Ali (v.40/661) ve diğer Sahâbîler itiraz edince Hz. Osman "Bu benim görüş ve tercihimdir" dedi.[67] Muâviye'yi tenkid

[61] Zekvân, **Sîyer,** s. 76.
[62] Zekvân, **Sîyer**, s. 79.
[63] Zekvân, **Sîyer**, s. 76.
[64] Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalanî İbn Hacer, (852/1449), **el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe**, (Thk. Ali Muhammed Bicav), Dâru Nehdati Mısr, Mısır 1323, II/28.
[65] İbn Hacer, **el-İsâbe**, III/477-478.
[66] İbn Hacer, **el-İsâbe**, III/316.
[67] Şehbenderzade Filibelî Ahmed Hilmî, **İslâm Tarihi**, (Notlar ve Edisyon: Cem Zorlu), Anka Yay., İstanbul 2005, ss. 332-335.

eden Ebûzer el-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürmesi[68], Ammar b. Yasir'i dövdürmesi, Muhâcir ve Ensar'la istişareyi terkedişi gibi icraatlar aleyhine birer delil olarak kullanılmıştır.[69]

Hz. Osman döneminde ortaya çıkan hadîseler ve müteakiben yaşanan Ali-Muâviye mücadelesi siyasî sahada Haricî ve Şiî fikirlerin çekirdeğini oluşturduğu gibi, İslâm toplumunda birbirini takip eden siyasî ve askeri olaylar zincirini meydana getirdi.

Kalhâtî'nin "Müslümanlar Hz. Osman'ın katline karşı değillerdi, eğer karşı olsalardı onu himaye ve muhafaza ederlerdi. Kaldı ki Osman onların arasındaydı ve üstelik gizlice de öldürülmedi, evi bir aydan Ziyâde muhasara altında tutulmuştu. Bütün Müslümanlar, onun öldürülmesiyle, yaptığı adaletsizlik ve bid'atlar dolayısıyla hemfikirdirler. Ebû Bekir ve Ömer, Hz. Peygamber'e (sav) Osman ve Ali'den daha yakın değillerdi. Ne var ki onların faziletleri, Allah'ın emirlerine uymalarından ve dinlerine bağlıkalmaktan ileri geliyordu. Fakat Osman ve Ali Allah'ın kitabındaki emirleri tamamen terk edip Hz. Peygamber'in (sav) sünnetine aykırı icraata bulununca, Müslümanlar da onlara karşı ayaklandılar"[70] şeklinde ifadeleri vardır.

Hz. Ali Tahkîm kararını alırken hiçbir zorlama ve baskı altında kalmamıştır. Ehl-i Nehrevân hakkında sünnî kaynaklarda geçen rivayetler Şiî bir ravi Ebû Mihnef haberlerine dayanmaktadır. Oysa bu rivayetler Ahmet b. Hanbel'den gelen rivayetlere aykırıdır. İbâzîler bu konuda Ahmed b. Hanbel rivayetini kabul ederler.[71] Bu anlatıma göre mızraklara Kur'ân sayfalarının bağlanması ve Havâric'in Hz. Ali'ye baskı yapması tümüyle olumsuz sonuçlanan savaşın sonuçlarından Hz. Ali'yi beri tutmak içindir. Hz. Ali Havâric'in ısrarına rağmen kendi rızası ile tahkîme gitmiştir. Ehl-i Nehrevân vazgeçmesi konusunda Hz. Ali'ye telkinde bulundu. Hz. Ali'nin aldırış etmemesi üzerine onlarda onu terk ederek Nehrevân'a çekildiler.

---

[68] İbn Hacer, **el-İsâbe**, VII/60.

[69] Ahmed b. Muhammed İbn Abdi Rabbihi el-Endelusî (328-939), **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryân), Daru'l-Fikr, y.y., trz., IV/283-31.

[70] Muhammed Kafafî, Ph. D., "Abu Dâid Muhammad B, Said Al- Azdî Al-Kalhâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu" (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, Ankara,1970, C. XVIII, ss., 177-191.

[71] Orhan Ateş, Tahkîm Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâzîye Örneği), **DÜİFD**, 2012/1, Cilt: XIV, Sayı: 1, ss. 293-328.

Nehrevân savaşıyla beraber Râsibî'nin başkanlığında toplanan grup, Muhakkime-i Ulâ'dır. Ebû Bilâl'in ılımlı görüşlerinde ısrar eden *İbâzîler kendilerini Muhakkime'nin devamı Ehlu'd-Da've ve'l-İstikame olarak görürler.*[72] Muhaliflerine karşı tesamuh ve itidali ilke edinmişlerdir.[73]*İbâzîlere göre kendileri Haricî değil; asıl Haricî olan, el-Ezârika, en-Necdiyye ve es-Sufriyye fırkalarıdır*¸ bunlar günah işleyen herkese kâfir-müşrik demişlerdir.[74] İlk İbâzî itikâdî görüşler, büyük günah işleyenin, durumu hakkında kâfir veya müşrik olup olmadığı tartışmalarıyla başlamıştır.[75]

1.1.3. Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Aslında o günün getirmiş olduğu şartlarına bakılırsa halife seçiminden başka çıkar yol görülmemekteydi.[76] Hz. Ali bu karışık ortamda Müslümanların kendisinden bir çare umduğu kişilerin başında gelmekteydi. İmâm Ahmed b. Hanbel'in dediği gibi o dönemde Hz. Ali'den başka makam-ı hilâfete tensip edilecek bir kimse mevcut değildi.[77]

Hz. Ali'ye önce devlet başkanlığı teklif edildi. Arkasından da Mescid-i Nebevî'de Hz. Ali'ye devlet başkanı olarak biat edildi. Biat edilmeden önce Hz. Ali'den Allah'ın kitabına, Hz. Peygamber'in sünnetine ve daha sonra gelen iki halifenin yolunu takip edip haktan sapmış olan azgın gruplarla savaşacağına dair söz alındı. Öyle ki Sâlim b. Zekvân'ın ifadesiyle, o gün insanlardan hiçbir kimse, onun hakkında 'O, bir hükümde adil davranmadı, haddi uygulamadı ve yaptığı taksimatta adil olmadı' demeye güç yetiremedi."[78]

Hz. Ali fitneleri dindirmek maksadıyla bir manada Medine halkının baskısı üzerine halifelik görevini kabul etmiştir. Bu biatın tarihi hakkında kaynaklarda farklı

[72] Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği", s. 51.
[73] Ammâr en-Neccâr, **el-İbâziyye ve Meda Siletuha bi'l-Havârîc**, Dâru'l-Mearif, Kahire 1993, s. 85.
[74] A'veşt, **Dirâsât İslâmiyye fi Usuli'l- İbâziyye**, s 33.
[75] W.Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 36.
[76] İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-Târih**, III/197.
[77] Ebû'l A'la Mevdûdî, , **Hilâfet ve Saltanat**, (Trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., İstanbul 1972. s. 151.
[78] İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 90-92.

rivayetler bulunmaktadır. Bir kısmına göre biat Hz. Osman'ın şehit edildiği gün bazılarına göre de beş gün sonra vuku bulmuştur.[79]

Hz. Ali'nin biatten önce minbere çıkıp "Benim bu işe isteğim rağbetim yoktur. Ancak bu kişiler imamsız kaldılar. Sizden her kimi dilerseniz elinizi uzatınız, bey'at ediniz. Bende sizinle beraber o kişiye bey'at edeyim" söylediği zaman orada bulunanlar "Maazallah peygamberin akrabası dururken bu iş bize düşmez" dedikleri rivayet edilmiştir.[80]

Halifenin ve onun bazı valilerinin birtakım uygulamalarından memnun olmayan isyancılar, halifenin ortadan kaldırılmasıyla her şeyin düzeleceğini zannetseler de, Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslümanları ardı arkası gelmeyen iç karışıklıklara sürükleyecekti. Böylesine aşırılıkların yaygınlaştığı, insanların halifeye isyan ettiği ve halifenin kanını mubah sayıp onu şehit ettikleri bir ortamda[81] Hz. Ali'nin başa geçmesi, onun için büyük bir dezavantaj idi. Hz. Ali haklı olarak yönetimin bir an evvel kuvvetlenmesini, istikrar bulmasını istiyordu. Ortalık sükûnet bulmadan, hilâfet makamı Medine ve vilayetlere tam manasıyla hâkim olmadan hiçbir iş görmeye imkân yoktu. Bütün valiler Emevîlerdendi.[82] Onları değiştirerek kendine sadık valileri vilayetlere yerleştirmek lazımdı. Ancak Muâviye ve diğer valiler henüz Hz. Ali'ye tam olarak biat etmiş değillerdi. Bu sebeple Hz. Ali'nin, öncelikle bu valilerin kendisine biat etmesini beklemesi yerinde olacaktı. Ancak onun buna da tahammülü yoktu. Üstelik Hz. Osman'ı öldürenler hâlâ cezalandırılmış da değildi. Hal böyleyken Hz. Ali köklü bir reform daha yaparak taşra gelirleri üzerindeki hilâfet kontrolünün merkezileşmesine karşı çıkıyor, Araplar arasında vergilerin ve ganimetlerin eşit dağıtılmasını tercih ediyordu.[83]

Hz. Ali, İslâm Devletine katkıda bulunmak ve İslâmî esaslara uygun hareket, bir manada Adalet-i mahzâ"yı (tam adaleti) uygulamak istiyordu.[84] Onu bekleyen en

[79] İbnü'l-Esir, **el- Kâmil fi't-Târih**, III/199.
[80] Muhammed b. Cerîr Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük**, Beyrut 1988, III/217.
[81] Zuhûrî Danışman, **Büyük İslâm Tarihi**, Tarih Yay., İstanbul 1985, III/211.
[82] Ira M. Lapidus, **İslâm Toplumları Tarihi Hz.Muhammed'den 19. Yüzyıla**, (Trc., Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul 2003, I/101.
[83] Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineverî, (282-895), **el-Ahbâru't-Tıvâl**, Dâr-u İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Kâhire 1960, s. 163.
[84] Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 53.

mühim mesele, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması idi. Ancak orta yerde belirli bir katil yoktu. Sayıları binleri bulan bir kalabalık Osman'ı biz öldürdük diyorlardı. Aslında biat sadece Medine merkezli olmuştu. Diğer merkezlerde durum tam bir vuzuha kavuşmuş değildi. Öyle ki Şam valisi kendisi biata davet için gelen elçiye, Ali'nin isyancıların suç ortağı olduğunu iddia ederek Osman'ın kanını dava edeceğini söylemişti.[85] Hz. Ali Şam Valisi Muâviye'nin kendisine biat etmesini sağlamak için çeşitli heyetler göndermiş ve yazışmalarda bulunmuştu.[86] Ancak bu girişimlerden hiç birisi olumlu sonuç vermemiştir. Neticede iki Müslüman grup arasında kanlı bir savaş olan Sıffîn'e kadar varmıştır.

1.1.4. Sıffîn Savaşı

Hz. Ali, Medine'yi siyasî çekişmelerden uzak tutmak gayesi ile hilâfet merkezini ve devletin idare mekanizmalarını Kûfe'ye taşıdı. Kûfe'de tayin ettiği valiler vasıtası ile tüm İslâm dünyasını hâkimiyeti altına aldı. Kendisine sadece birçok yazışmanın yapıldığı[87] Suriye bölgesi ve Şam vilayetinde bulunan Muâviye biat etmemişti.[88]

Hz. Ali, Kûfe'de ikamet ettiği zaman zarfında kuvvetini arttırmıştı. Hz. Ali, Muâviye ile arasındaki nizâı, kan dökmeden bir sonuca vardırmak istiyordu. Bunun için de Muâviye'ye sık sık elçiler gönderdi. Cerir b. Abdullah, Adiy b. Hatem. Yezid b. Kays, Şebes b. Rebî' bunlardan bır kısmı idi.[89]

Basra'yı ele geçirdikten sonra Kûfe'ye giderek ülkeyi buradan yönetmeye başlayan Hz. Ali, Müslümanların siyasî birliğini ve beraberliğini temin için Cemel vakıasından sonra Muâviye'yi bir kere daha kendisine biat etmeye davet etti.[90] Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü ve katillerinin cezalandırılması gerektiği

---

[85] Namık Kemal Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013, s.15.
[86] Belâzûrî, **Ensâb**, s. 182.
[87] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.14.
[88] İbn Hazm, **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, IV/160.
[89] Taha Hüseyin, **Ali ve Benuhu**, s. 65.
[90] el-Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212-827), **Vak'atu Sıffîn**, (Thk. AbdüsSelâm Muhammed Hârûn), Kahire 1382, ss. 29-30; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276-889), **el-İmâme ve's-Siyâse**, (Thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), Kahire 1387-1967, I/84-85; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, III/276-277.

konusunda Şamlılar'ın desteğini alan Muâviye, biat çağrısını kabul etmedi.[91] Hz. Ali için savaşmaktan başka çare kalmadı.[92]

Sâlim b. Zekvân'a göre, Muâviye ile Amr'ın taraftarları, Yüce Allah'ın buyruklarını kabul edinceye kadar kendileriyle savaşılması gereken isyancı bir gruptu.[93]

İslâm ümmetinin iki başlı olarak yönetilmesi mümkün değildi. Hz. Ali bu durumun bu haliyle devam etmesini tasvip etmedi ve kargaşayı önlemek için Şam'a doğru yola çıktı. İki ordu Sıffin[94] denilen yerde karşı karşıya geldi.[95]

1 Safer 37 (19 Temmuz 657) Çarşamba günü tarafların öne çıkardıkları birliklerin çarpışmasıyla[96] savaş başladı.[97] Çatışmalar onbeş gün sürmesine rağmen bir sonuç alınamamıştı. Hz. Ali'nin ordusunun baskın gelmesiyle üstünlüğün Hz. Ali tarafına geçtiğini gören Muâviye,[98] kendisi de kaçmak üzere iken Amr İbnü'l-Âs'ın teklifi ile bundan vazgeçti.[99] Amr, Muâviye'ye "Şimdi öyle bir şey yapacağım ki, Ali'nin ordusunda muhakkak ihtilaflara yol açar ve biz de rahatlarız" dedi. Muâviye, ne yapacağını sorunca da "izin ver herkes mushafını mızrağına taksın ve münâdiler de, 'Allah'ın kitabına gelin'[100] diye bağırsın, diye cevap verdi". Bu minval üzere hadîse vuku buldu[101] ve Hz. Ali'nin ordusunda ihtilaf meydana geldi.[102] Hz. Ali, Eşter, Adiy b. Hatem gibi zatlar savaşın devam etmesini istiyordu. Eş'as b. Kays (40/660), Kûfeli

---

[91] Belâzûrî, **Ensâb**, III/82-83.
[92] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 92-93, 94, 98, 103-104.
[93] İbn Zekvân, **Sîre** s. 92.
[94] Sıffin Suriye'de, Fırat boyundaki Rakka kentinin doğusundadır.(Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.12.)
[95] Nasr b. Muzâhim Minkarî, (212-827), **Vak'atu Sıffîn**, (Thk. AbdüsSelâm Muhammed Hârûn), Kahire 1382. ss. 156-157; İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, 276/889, **el-İmame ve's-Siyâse**. (Thk. Muhammed Taha Zeynî), Müessesetü'r-Risâle, Kahire 1967/1387. I/93; Belâzûrî, **Ensâb**, III/82.
[96] Belâzûrî, **Ensâb,** III/189.
[97] Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, V/601; Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, (345/956), **Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher**, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire, el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1964. II/385.
[98] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 473-477; Belâzûrî, **Ensâb**, III/86; Mes'ûdî, **Mürûc**, II/398-399.
[99] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, **el-Maârif**, (Thk. Servet Ukkâşe), Kahire 1922, s. 115; Mesûdî, **Mürûc**, II/400.
[100] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 480-481; İbn Kuteybe, **el-İmâme**, I/101; Belâzûrî, **Ensâb**, III/98-103; Dîneverî, **Ahbâr**, ss. 188-189; Ya'kûbî, **Târîh**, II/188; Taberî, **Târîh**, III/101; Makdisî, **el-Bed'**, V/219-220; Mes'ûdî, **Mürûc**, II/400.
[101] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 478-481; Dîneverî, **Ahbâr**, s. 189.
[102] Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, V/661; Mesûdî, **Müruc**, II/400.

Kurra'nın lideri Misar el-Fedeki gibi kişiler de savaşın durdurulmasından yana idiler. Ayrıca Muâviye'nin görevlendirdiği atlı bir kişi de eline aldığı Mushaf ile iki ordunun ara bölgesinde dolaşıp Iraklılar'ı Kur'ân'ın hakemliğine çağırmış,[103] delil olarak da, "Görmüyor musun kendilerine kitaptan bir pay verilenleri, aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir grup yüz çevirerek dönüyor."[104]ayet-i kerimesini okumuştur.[105]

En son Eş'as b. Kays'ın tehditleri ve diretmeleri sonucu Hz. Ali savaşa son verdi[106] ve silahlar bırakıldı.[107] Kur'ân konuşamayacağına göre birilerinin Kur'ân'la hükmetmesi gerekiyordu. Gelinen nokta Hz. Ali'nin aleyhinde gelişmiş bir durumdu. Zira Muâviye Şam Valisi konumundan, biat ile gelmiş olan halifelik makamındaki Hz. Ali ile aynı çizgiye gelmiş bulunmaktaydı.

Savaşın durmasından sonra Eş'as, Hz. Ali'ye insanların savaşın durdurulmasından memnun olduklarını, Kur'ân'ın hükmüne yapılan davetin kabul edilmesine sevindiklerini belirtip, bu hususta Muâviye'nin düşüncesinin ne olduğunu öğrenmek için kendisini görevlendirmesini istedi. Halifenin onayını aldıktan sonra Eş'asi, Muâviye'ye giderek hangi amaçla Mushafları havaya kaldırdıklarını sordu. Muâviye ona şu cevabı verdi: "Biz ve siz Allah"ın kitabında emrettiğine müracaat edelim! Siz içinizden razı olduğunuz bir kişiyi hâkem seçersiniz; biz de içimizden bir kişiyi hâkem seçeriz. Sonra her ikisinden Allah'n kitabına göre amel edeceklerine ve onun hilafına hareketetmeyeceklerine dair sözleşiriz, sonra her iki hakemin ittifakıyla ortaya çıkan ne ise razı oluruz.[108]

---

[103] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, 481; Belâzûrî, **Ensâb**, III/103-107.
[104] Âl-i İmrân, 3/23.
[105] İbn Kuteybe**, el-İmâme**, I/102; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kufi, 314/926, **el-Futûh**, (Thk. Süheyl Zekkar), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992. II/180.
[106] Belâzûrî, **Ensâb**, III/103; Dîneverî, **Ahbâr**, s. 189; Ya'kubî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubi, 292/905, **Tarih-i Ya'kubi**, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, Tahran, 1964, II/188.
[107] İbn Kuteybe, **el-İmâme**, 1/16-117.
[108] Minkarî, **Vak'atu Sıffîn**, ss. 498-499; Taberî, **Târîh**, III/102; İbn A'sem, **Futûh**, II/191-192; Mes'ûdî, **Mürûc**, II/401.

1.1.5. Hakem Olayı

Sözlükte "hüküm vermek, menetmek" gibi manalara gelen hükm kökünden türemiş bir isimdir. Örfte ve hukuk dilinde, aralarındaki uyuşmazlığı çözmesi için tarafların kendi ihtiyarlarıyla başvurdukları şahıs veya mercîi ifade eder.[109] Tahkîm[110] "Aralarında hukukî ihtilaf bulunan tarafların bu ihtilâfı çözüme bağlaması için üçüncü kişi veya kişileri hakem tayin etmesi ve bu hususta ki yaptıkları sözleşme" demektir. Tahkîmin taraflarına muhakkim, uyuşmazlığı çözmesi istenen kişiye muhakkem denir.

İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumundan tevarüs eden bu gelenek toplumsal barışı sağlayıcı tali bir yargı yoludur. İslâm'dan önce Arap toplumunda merkezi bir otorite mevcut olmadığından anlaşmazlıkların sulh yolu ile kabile büyükleri ve özellikle de hakemler aracılığıyla kabile ve bölgede feraset, adalet tecrübesi ve itibarı olan kişi veya kişilerce hakem usulü ile çözüme kavuşturulurdu. Tahkîm olayı İslâm Tarihi ve Mezhepler Tarihi ve konumuz itibariyle de önem arz etmektedir. Sıffîn Harbi neticesinde Ali ile Muâviye arasında ihtilâfı Kur'ân ve sünnete göre halletmek üzere tarafları temsilen bire hakem seçildiği için bu olaya "Hakem Olayı" denir.

Hz. Ali Abdullah b. Abbâs'ın hakem olmasını istiyordu. Ancak komutanları Ebû Musa el- Eş'arî'yi seçtiler. Muâviye'nin hakemi ise Amr b. Âs idi. Hakemler tarafından imzalanan anlaşma metni okunurken Hz. Ali ordusu içindeki Temîm kabilesine mensup bir grup "Lâ hükme illâ lillâh" (Hüküm ancak Allah'ındır) diyerek anlaşmaya karşı çıktılar. Bu grup Hz. Ali'den tevbe ederek tahkîmi reddetmesini ve anlaşmayı bozmasını istemişlerdi.

Hâricîler'in bakış açısına göre, Allah'ın hükmüne rağmen Hz. Ali, Allah'tan başkasını hakem yapmış ve Allah'ın dininde adil olmayan insanlar Ehl-i Cevr'in hakemliğine razı olmuştu,[111]

Sâlim b. Zekvân, burada şunları söylemektedir: "Müslümanlar[112] Ali'nin kararlarındaki basiretsizliğini gördüler. Allah'ın hidayeti üzere olanların yolundan yüz

[109] Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Celâleddîn İbn Manzûr, (711/1311), **Lisânu'l-Arab,** 1. Bsm., Bulak 1303, IV/31.
[110] Ahmet Önkal, **DİA**, "Ahnef b. Kays" md. İstanbul 1989: II, s. 33.
[111] İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 92-94.
[112] İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 92-94.

çevirerek Allah'ın dini konusunda Allah'tan başkasının hakemliğine razı olduğuna şahit olduklarında ve (dolayısıyla) onun Allah'ın ve kendilerinin düşmanlarına karşı son nefeslerine kadar savaşmaktan vazgeçtiğini gördüklerinde, Ali'yi devre dışı bırakarak Kur'ân'ın hakemliğine başvurdular. Allah'ın hakemliğine razı oldular ki o Allah, hâkimlerin en hayırlısıdır. Müslümanlar, Allah'ın hükmünü terk ettiği ve kâfir olduğu kanıtlanmış olan bir kişinin hükmünü onayladığı için Ali ile yollarını ayırdılar. Dünya şehvetini ve lezzetini terk ettiler, Allah rızasına ulaşmak amacıyla canlarını feda ettiler."[113]

Haricî bakış açısına göre Hz. Ali'nin hakeme razı olması, Muâviye'nin haklı olabileceğini zımnen de olsa kabul etmesi anlamına geliyordu. Bu şekilde Ali, hayatının en büyük hatasını hakeme razı olmakla işlemiş oldu[114.] Zira bu durumda Muâviye, siyasal platformda isyancı bir vali olmaktan çıkıp Hz. Ali'ye denk bir siyasal güç haline geliyordu.

Hâricîler'in kendi kaynaklarında tahkîm olayı net bir dille reddedilmekte ve bu düşüncenin yanlış olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Zira işin başından beri tahkîme karşı olduklarını açıklayan Hâricîler'e göre tahkîmi kabul etmek, Allah'ın hüküm vermesi gereken bir konuda insanları işe karıştırmaktı. Bu şekilde Ali, daha önce takip ettiği Müslümanların yolundan ayrılmış olmaktaydı. Zira Allah'ın hüküm verdiği bir konuda, Allah'ın dışında başkasını hakem yapmıştı. Şöyle ki Hâricîler'e göre meşru bir siyasal otoritenin düşmanları ile ilgili olarak Allah'ın hükmü, Müslümanların onlarla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşmaları, hiçbir fitnenin ortada kalmaması ve dinin sadece Allah için olmasıdır. Böylece Ali ile taraftarları, bu hükme uymayarak Allah'ın hükmünü geçersiz hale getirmiş ve ondan yüz çevirmiş oldular, Allah'ın sözünü, yerini değiştirerek tahrif ettiler. Kur'ân'ı Allah'ın indirmiş olduğu bağlamın dışına çıkarak yorumladılar.[115]

Hâricîler'in doğuşu tarihçiler tarafından ortaya çıkan hakem tayini (Tahkîm) meselesine bağlanmıştır. Hâricîler Hz. Ali'yi tahkîmden vazgeçme konusunda ikna

[113] İbn Zekvân, **Sîre**, ss. 94-96.
[114]Ahmet Akbulut, "Hâricîler'in Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, XXXI, Ankara 1989, s. 336.
[115] İbn Zekvân, Sîre, ss. 92-94.

edemeyince Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya[116] çekildiler ve böylece ilk Haricî[117] grup ortaya çıkmış oldu.[118]

Tahkîm olayı ve sonrasında vuku bulan olaylarda Emevî sülâlesini ve onlara tabi olanlar doğrudan doğruya taraf olmuşlardır. "Muhakkime" diye isimlendirilen fırka tarih sahnesine ilk kez Sıffîn'de işin hakemlere bırakılmasını protesto ederek çıkmıştır. Tahkîm olayı Hz. Ali'nin lehinde gelişmediği gibi, bu kararı kabul etmeyen ve daha sonraları "Şîa" adıyla anılan tarafların tahkîm olayına tepkileri asırlar boyu devam edegelmiştir.

Tahkîm olayı dinî ve siyasî birçok fırkanın gündemine girmiş konuşulan, tartışılan, yorumlanan bir mesele haline gelmiştir. Bu konuda birçok İslâm âlimi ve tarihçiler görüşlerini müspet veya menfi tarzda zikretmişlerdir. Bunlardan selef âlimleri sahabe arasında meydana gelmiş olan hadiseleri ihtiyatla karşılayarak bu konuda anlatılanların birçoğunun doğru olmadığını söyler,[119] bir kısmı da düşünce beyan etmekten imtina etmişlerdir. Rivayete göre Ömer b. Abdülaziz'e biri gelip Cemel ve Sıffîn harpleri hakkında ne düşündüğünü sorar. Halife "Bunlar Alah'ın elimi uzak kıldığı konulardır; artık bu konulara dilimi bulaştırmak istemem" diye cevap

[116] "Harûra", Irak'ta Kûfe yakınlarında bir yerin adıdır. Burada Hz. Ali'ye karşı isyan edenler ile Nehrevân'da yapılan savaşta Hâricîler çok az sayıda kişi kalıncaya kadar olayın cereyan ettiği yerdir. (İslâm Ansiklopedisi, "Harura" Milli Eğitim Bakanlığı, V/305.)

[117] İbn Hacer, Ehl-i Sünnetin usul ulemasından pek çoğunun Hâricîler hakkındaki görüşünü şu şekilde özetlemektedir: Kelime-i Şahâdet getirdikleri ve İslâm'ın emrettiklerini yapmaya devam ettikleri için Hâricîler'in Müslümanlığına hükmetmişlerdir. Fakat fasit (yanlış) bir yoruma dayanarak Müslümanları tekfir etmeleri sonucu onların mallarını, canlarını kendilerine helal kılmaya ve karşıtlarını tekfire götürdüğü için fıska girmişlerdir. Özetle Hâricîler fâsık Müslümanlardır. Hattâbî ise, Müslüman âlimlerin onların dalâletlerine rağmen bir İslâm fırkası oldukları konusunda icma ettiklerini, bu nedenle kestiklerinin yeneceğine ve onlarla evlenilebileceğini, kaydetmektedir. Hz. Ali'ye Nehrevân'da toplanan insanlar hakkında "onlar kâfir midir?" sorusu sorulduğunda şunları söylemektedir: "Onlar (Hâricîler) küfürden kaçarlar." Hz. Ali'nin bu cevabı Hâricîler'in kendisiyle savaşsalar bile İslâm dairesi içerisinde olduklarını belirtmektedir. (İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, Kahire: Dâru'r-Riyân 1987, XII/314); Râğib el-İsfehânî de Müfredâtında "havâric" maddesini tanımlarken "İmâm'a itaat etmemeleri" dolayısıyla hâricîler olarak isimlendirilmişlerdir, demektedir. (Râğib el-İsfehânî, Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân, Kahire, el-Mektebetu'l-Tevkîfiyye trz, s. 152).

[118] Şiî kaynaklarda ise Hâricîler hakkında ilginç bir tanımlama ile karşılaşmaktayız. Tehzîb'de geçen rivâyete göre Âl-i Beyt'e muhalefet eden iki grup vardır: Birincisi Âl-i Beyt'e muhalefet de etse onları seven ve düşmanlık beslemeyen kimselerdir ki onların kestikleri kurbanlar yenir. İkinci grup ise kestikleri kurbanlar yenilmeyen kimselerdir. Söz konusu grubun Hâricîler olduğunu görmekteyiz. Şeyh Tûsî, Tehzîbu'l-Ahkâm, Kum, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1986, IX/71 (Bâbu'z-Zebâih ve'l-Et'ime) Şia tarafından Ehl-i Kitâb muamelesi dahi göremeyen Hâricîler'in bu hükümle tamamen İslâm dairesi dışında tutulduğu görülmektedir.

[118] Ahmet Akgündüz, "Hakem", **DİA**. XV/171.

[119] İbn Teymiyye, Şeyhulislâm Ahmed (728-1328), **Mecmû'u Fetava İbn Teymiyye (Fetava),** 1. Bsm., y.y., 1398, IV/431.

verir[120] Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen (1971) de şunları söyler: Bu mukâtele neticesinde maatteessüf Hz. Ali ordusundan 25.000, Hz. Muâviye'nin ordusundan da 45.000 Müslüman şehit düşmüştür. Hz. Muâviye'nin ordusu inhizâma, dağılmaya mahkûm bir vaziyette idi. O ordu ki Roma hududunun muhafızı, İslâm kuvvetinin büyük bir rüknü idi. Bunu da inhizamdan kurtarmak yine İslâm menâfii îcâbâtından idi. İşte bu orduyu bu inhizamdan kurtarmak için iki kardeş ordu mensuplarını Kur'ân'ın hükmüne davet etmek, bir halâs çaresi bulmak üzere iltizam edilmiş sayılabilir. Zaten İmâm Ali'nin taraftarları da böyle beyne'l-müslimîn vukû bulan bir mukâtelenin şeâmetini anlamış olmalı idiler ki, hemen silahlarını bırakmaya koşmuşlar Hz. Ali'nin müessir nutuklarını dinlememişlerdi."

Artık böyle bir badireden kurtulmak için Amr İbnü'l-Âs'ın bu babtaki tedbiri, tavsiyeleri, kendisi için bir mazeret, belki de takdire şayan bir hareket teşkil edebilir. Zaten "Harp hiledir." [121] buyurulmuş değil midir? Harbin fecâyiinden kurtulmak Müslüman kanlarını akmaktan korumak, harpten matlûp, gayeye varmak için, muhtelif çarelere başvurulur. Bu, harbin îcâbâtındandır.[122] Üstelik Cenâb-ı Hakkın: "Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah ve Resûlüne götürün"[123] buyurarak ihtilafların halli için başvurulması emredilen merci Kur'ân'ın hükmüne müracaat teklif olunuyordu. Bunu belirtmek üzere Muâviye'nin emriyle önce bir görevlisi saflar arasında dolaşarak: "Kalan kanlar hakkında Allah'tan korkun, Allah'tan. Sizinle bizim aramızda Allah'ın Kitabı hakem olsun!" diye haykırmış, elindeki Kur'ân nüshasını havaya kaldırarak: "İşte şu Mushaf hakem olsun!" diye bağırmış ve "Baksana! Kitaptan kendilerine bir pay verilmiş olanlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir topluluk yüz çevirerek dönüyor."[124] meâlindeki âyeti okumuştu. Bunu takiben Şam askerlerinden yanında Kur'ân sahifesi bulunan herkes bu sahifeleri mızraklarının ucuna takarak; "Başından sonuna kadar Allah'ın Kitabı sizinle bizim aramızda hakem olsun!" diye bağırmaya başlamış, böylece beş yüz kadar Kur'ân sahifesi mızraklar üzerinde

[120] Ebû Osmân Amr b. Bahr el Câhız, (255-869), **el-Beyân ve't-Tebyin**, 4. Bsm. (Thk. AbdusSelâm Harun), Mısır 1975, II/289.
[121] Buhârî, **Cihâd** 157; "Menâkıb" 25; Muslim, "Cihâd" ss. 18, 19.
[122] Ömer Nasuhi Bilmen, **Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezîh İtikatları**, İstanbul trz., ss. 131-132.
[123] Nisâ: 4 /59.
[124] Âl-i İmrân: 3/23.

yükselmiş, ayrıca Şam'ın meşhur Mushafı da askerlerin mızrakları ucunda havaya kaldırılmıştı.[125] Bu durum karşısında Ali ordusunun büyük çoğunluğu ve özellikle Kur'ân'la sık meşguliyetleri dolayısıyla "Kurrâ" diye isimlendirilen dindar kişiler derhal bu davete icabet etmek ve Kur'ân'ın hükmüne başvurmak üzere harbe son vermek gerektiğini belirttiler. Ancak Ali ile o sırada zafer elde etme ümidi içinde olan Ali'nin komutanlarından Eşter en-Nehaî ve az sayıdaki taraftarı aynı kanâatte değildiler. Ali, savaş kesilse dahi istenilen neticeye varılacağına, ihtilâfın halledileceğine ihtimal vermiyordu. Bu sebeple de karşı tarafın teklifini bir hile olarak telâkki etmiş, harbe devam edilmesini istemişti. Ama başta Kurrâ olmak üzere pek çok kişi, Kur'ân'ın da hükmüne çağrıldığına göre buna mutlaka icabet etmek gerektiğine inanıyordu. Bu inancın Ali'ye kabul ettirilmesinde Yemenli komutan Eş'as b. Kays'ın büyük rolü olduğu bilinmektedir. Eş'as'ın yaptığı iş, Ali ordusunda çoğunluğu teşkil eden ve Kur'ân'ın hükmüne razı olma gereğine inanan sulh isteklilerinin hislerine tercümanlık etmek olmuştur. Ali de herhangi bir tehdit söz konusu olmaksızın bu çoğunluğun ısrarlı talebine uymak durumunda kalmış ve Muâviye'nin düşüncelerini anlamak üzere Eş'as'ı karşı tarafa göndermiştir. Eş'as ile görüşmesinde Muâviye, ihtilâfın çözümü için Allah'ın Kitabına müracaatı, Kur'ân'ın hükmünü belirlemek üzere de tarafları temsîlen seçilecek birer hakeme işin havale edilmesini ve hakemlerden tamamıyla Kitâbullâh'a göre faaliyet göstereceklerine dâir kesin söz alınmasını teklif ediyordu.[126]Bu teklifi gayet mâkûl bulan Eş'as dönerek durumu Ali'ye bildirdi.

İkrime anlatıyor: Muâviye, Amr İbnü'l-Âs'ı[127] kendi hakemi ilan etti. Ahnef b. Kays[128] Hz. Ali'ye "Sen de Abdullah b. Abbas'ı hakem tayin et, zira o tecrübeli bir

[125] Mes'ûdî, **Mürûc** IV/378; İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah, 655/1257 **Şerhu Nehci'l-Belaga**, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1965, I/184-185. Bu noktada bazı müsteşrikler o tarihlerde bu kadar çok Kur'ân nüshasının mevcut olmadığını belirterek ortaya bir şüphe atarlar (Meselâ Bkz. W.Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, s. 15; Fr. Buhl, "Sıffin", İSAM, X, 553). Ancak bu şüphe haklı görülemez. Zira binlerce kişiden müteşekkil İslâm ordusu ve bunlar arasında yer alan kurrâ'nın yanında, baştan sona muntazam bir kitap şeklinde olmasa bile, üzerinde bazı Kur'ân âyetlerinin yazıldığı birçok sahifenin bulunması gayet tabiîdir. Aslında -Watt'ın da itiraf mecburiyetinde kaldığı gibi- maksadı îfâ için tek nüsha dahi yeterli idi.

[126] Mes'ûdî, **Mürûc,** IV/381.

[127] Dihhudâ Ali Ekber, **Lüğatname-i Dihhudâ**, İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1372, I/22I.

[128] Ahnef b. Kays: Ebû Bahr Sahr b. Kays b. Muâviye el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî (ö. 67/686-87), İslâmiyet'ten önce doğdu. Asıl adı Sahr'dır fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tabiîndendir. Doğuştan çarpık bacaklı olduğundan Ahnef lakabıyla meşhur olmuştur. Hz. Ali ile Hz. Muâviye

adamdır" dedi. Hz. Ali de: "Peki öyle yapayım!" dedi. Ama Yemenliler, Eş'as b. Kays ve Kurralar "Hayır, bizden bir adam olmazsa olmaz, biz Ebû Musa'nın olmasını istiyoruz" dediler."[129]

Hz. Ali'nin istemeyerek Ebû Musa'yı hakem yapmaya razı olduğunu gören Abdullah b. Abbas (r.a.) Hz. Ali'nin yanına gelerek ona:

"Sen hangi sebeple Ebû Musa'yı hakem yapacaksın, vallahi o bize destek olmayacak. O bizi bu halde görmek arzusundaydı. Şimdi sen onu işimizin sözleşme vekili kılıyorsun. Üstelik o bunun ehli de değil. Eğer beni Amr ile bu işi halletmeye tayin edemeyeceksen o zaman Ahnef b. Kays'ı tayin et. Zira o Arapların tecrübelilerinden biri ve zekâda Amr'ın dengidir!" dedi. Hz. Ali "Tamam öyle yapalım." demişse de Yemenliler bunu da kabul etmedi. Hz. Ali itirazcılara söz dinletemeyince Ebû Musa'yı görevlendirdi.

İkrime der ki: Ben İbni Abbas'ın şöyle dediğini duydum: "Hakem günü Ali'ye: "Ebû Musa'yı hakem yapma. Zira uyanık, firasetli, işini bilen bir adam (Amr b. Âs) var. Beni de onunla beraber yolla. Zira onun yapacağı anlaşma düğümünü ben çözerim, onun çözdüğünü de ancak ben bağlarım!" diye söyledim. Ama bana "Yâ İbni Abbas! Ne yapayım, ben aralarında zayıf kaldım, onlar da harpte iyice yoruldu. Şu Eş'as b. Kays'a baksana! 'Hakem konusunda asla iki tane Mudarlı olmaz illa birisi Yemenli olacak' diye tutturdu." dedi. Ben de Ali'yi mazur gördüm, anladım ki ona zulmediliyor, ashabında bu konuda bir niyet yok.[130] Hakeme işin havale edilmesini ve hakemlerden tamamıyla Kitâbullâh'a göre faaliyet göstereceklerine dâir kesin söz alınmasını teklif ediyordu. Bu teklifi gayet mâkûl bulan Eş'as dönerek durumu Ali'ye bildirdi. Artık hakemler tespit edilecekti.

13 Safer 37/3 Ağustos 657 tarihinde Amr b. Âs (ra) gelerek Hz. Ali'nin (ra) huzurunda Ebû Musa (ra) ile bir araya geldi. Sonra her iki taraf da 40'ar kişilik bir

arasındaki olaylarda Hz. Ali'yi açıkça destekledi ve Sıffîn'de Muâviye kuvvetlerine karşı savaştı. Mesele hakemlere havale edilince hakemlik görevinin kendisine verilmesini ısrarla istedi ve Ebû Musa'nın hakemliğine şiddetle karşı çıktı. Fakat isteğini kabul ettiremedi. Ahnef, Muâviye ve Yezîd dönemlerinde daha çok Basra'da birbirleriyle ihtilâf halinde olan kabileleri birleştirmek için gayret sarf etti. Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", DİA, II/173-174.

[129] Belâzûrî, **Ensâb**, III/107-108.

[130] Taberî, **Tarih**, III/102;Dineverî, **Ahbaru't-Tıvâl**, s. 193; Belâzûrî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, III/107-108.

delegasyon nezaretinde "Tahkîmnâme" yazmaya ve ortak şartları kayda geçirmeye başladılar. Tahkîmnâmenin başına "Emirü'l-Müminin ile Muâviye arasında bir karardır" diye yazılmaya başlayınca Amr b. Âs (ra) itiraz etti. "O sizin halifenizdir; bizim değil". Bu nedenle "Emire'l-Müminîn ifadesini siliniz" dedi. Ahnef b. Kays buna itiraz etti. Eş'âs b. Kays ise Hz. Ali'ye dönerek bu ifadenin silinmesini istedi. Bunun üzerine Ahnef b. Kays Hz Ali'ye "Sakın, müminlerin emiri ifadesini silmeyesin. Bunu yaparsan bir daha asla ona ulaşamazsın."[131] dedi.

Hz. Ali'ye Mü'minlerin Emiri hitabını silmeyi neden kabul ettiği sorulunca şöyle dedi: "Ben Hudeybiye Barış Anlaşması yapılırken Resûlullah'ın (sav) kâtibi idim. Anlaşma metninin başına "Allah'ın Resûlü Muhammed" diye yazdım. Müşrikler buna itiraz ettiler. "Senin Allah'ın Resûlü olduğunu kabul etmiyoruz. Adını ve babanın adını yaz" dediler. Bunun üzerine Resûlullah (sav) "Resûlullah" ifadesini silmemi istedi. Ben kabul etmedim. O zaman bana "Bana onu göster, sileyim" buyurdu. Ben gösterdim O da eliyle sildi. Sonra bana "Sen de böyle bir şeye davet edileceksin. Ona uy!" buyurdu. Hz. Ali (ra) bunu anlatınca Amr b. Âs (ra) alındı ve "Şimdi bizler müşriklere mi benzetiliyoruz" dedi. Hz. Ali (ra) buna mukabil "Senin samimi müminlere dost, fasıklara düşman olduğun bir zaman var mı?" diye mukabele etti. Amr b. Âs (ra) bunun üzerine "Vallahi bundan sonra seninle hiçbir zaman bir araya gelmem" dedi. Hz. Ali (ra) da "Ben de Allah'tan senin gibileri meclisimden uzak tutmasını isterim" diye cevap verdi.[132] Hz. Ali (ra) "Emirü'l-Müminin" ifadesini eliyle sildi. Uzun müzakerelerden sonra anlaşma metni şu ifadelerle yazıldı:

"Bu kararlar Ali b.Ebî Talib ile Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kararlaştırdığı hususlardır. Ali Kûfeliler'in, Muâviye Şamlıların temsilcisidir. Biz Allah'ın kitabına ve hükmüne tabi olduk. Aramızda Allah'ın kitabı hükmedecek. Her iki tarafın seçtiği hakemler Allah'ın kitabına göre hüküm verecekler. Biz de onlara uyacağız. Hakemler Ali'nin hakemi Ebû Musa Abdullah b. Kays el-Eş'arî ile Muâviye'nin hakemi Amr b. Âs olacaklardır. Allah'ın kitabında bulunmazsa Resûlullah'ın sünneti ile çözmek en

[131].Taberî, **Târîh**, III/103. Dîneverî, **Ahbâr**, s. 194.
[132] Taberi, **Tarih**, V/53; **el-Kâmil**, III/32.

âdil yoldur. Bu iki hakemin hükümleri Kûfe ile Şam arasında en adil hüküm olacaktır.[133]

Bu karar şahitler huzurunda imzalandı. Eş'âs b. Kays ahitnameyi alarak herkesin huzurunda yüksek sesle okumaya başladı. Bu arada Urve b. Udeyye Temîmoğulları ile beraber buna itiraz etti. "Sizler Allah'ın emrine ve hükmüne ortak mı koştunuz? La hükme illâ Lillah"[134] diyerek kılıcı ile Eş'âs'ın atını itti. Böylece ilk Haricî fikri burada ifade edilmiş oldu.[135] Bundan sonra iki hakemin Ramazan ayı içinde "Dûmetü'l-Cendel"[136] de verecekleri hüküm beklenmeye başlandı. Bu arada Hz. Ali'ye (ra) savaşın durdurulması gerektiği konusunda baskı yapan bir grup gelerek sanki hiçbir şey olmamış gibi, alınan kararları "keen lem yekün (Sanki yokmuş, hiç yokmuş, hiç olmamış gibi)" sayarak savaşa devam edilmesini talep ettiler. Bunun üzerine Hz. Ali (ra) öfkelenerek: "Savaşın durdurulmasına ben zaten razı değildim. Hakem teklifini siz ısrarla bana kabul ettirdiniz. Razı olduktan sonra geri dönüş, ikrardan sonra değiştirme caiz değildir. Yapılan anlaşmayı bozmak ise nifak alametidir. Sizler öyle bir iş yaptınız ki kuvvetimize zaaf getirdiniz. Biz galip durumda iken Şamlıların hile ve desiselerine aldandınız ve onların istediklerini verdiniz. Bundan sonra sizin doğruya isabet edeceğinizi ve başarılı olacağınızı asla zannetmem" dedi ve onları huzurundan çıkardı. Sıffinde yapılacak bir şey kalmamıştı.

Tahkîmnâmenin kabulünden sonra Hz. Ali'nin ordusunda ayrılık açıkça ortaya çıktı. Hz. Ali'nin tahkîmi reddetmesini ve antlaşmadan dönmesini isteyen Haricîler ile Hz. Ali'nin düşüncesini paylaşan askerler arasında ciddi tartışmalar yaşandı.[137] Haricîler ayrılırken, Hz. Ali'ye, taraftarları, *"Senin dostunun dostu, düşmanının düşmanı olarak sana yeniden bey'at edeceğiz"* dediklerinde Hâricîler onlara, *"Sizler ve Şam halkı küfürde atbaşı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muâviye'ye işlerine gelenleri kabul, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; siz de Ali'ye dost bildiğine dost, düşman bildiğine düşman olmak üzere bey'at ettiniz"* karşılığını verdiler.[138]

---

[133] Taberî, **Tarih**, V, 55; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, III/321.
[134] Belâzûrî, **Ensâb**, III/112.
[135] Taberi, **Tarih**, V, 55; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, III/32.
[136] Taberî, V/680; İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım-mine'l-Kavâsım**, s. 127.
[137] Mesûdî, **Mürûc**, II/405.
[138] Taberî, **Târîh**, III/109-116; Belâzûrî, **Ensâb**, III/121-122.

Ölenlerin defin işlemleri tamamlanınca Hz. Ali (ra) ordusuna emir verdi ve çadırlarını sökerek Kûfe'ye döndüler. Muâviye de Şam'a döndü[139].

Hakem Olayı'ndan sonra ortaya çıkan Hâricîler, "Hüküm Allah'ındır" sloganını dillendirerek, önce hakem olayına razı olan Hz. Ali ve muhaliflerini, daha sonra da kendilerinden olmayan tüm Müslümanları büyük günah işlemekle itham ederek küfre girdiklerini ileri sürmeleri sorunu daha da girift hale getirmiştir.

Hz. Ali'nin tahkîmi kabul etmek zorunda kalması, Hâricîler olarak isimlendirilen grubun ondan ayrılmasına sebep oldu. Hz. Ali ile Hâricîler arasında Nehrevân'da meydana gelen savaşta Hâricîler kesin bir yenilgiye uğratıldı. Fakat bu yenilgi onların Hz. Ali'ye duydukları kini çoğalttı. Hz. Ali dönemi, yoğun siyasî çalkantılarla geçti. Nihayet Hz. Ali'nin, Abdurrahmân b. Mülcem isimli bir Hâricî tarafından öldürülmesi, daha sonraki dönemlerde de tartışma konusu olmuştur.[140]

Hakem olayının pek çok siyasî sonuçları olmuştur. Hz. Ali (ra) açısından baktığımız zaman üç belirgin sonucu doğurmuştur.

Birincisi, Sıffın'deki zafer elinden kaçmıştır.

İkincisi, üç yıllık güçlü hilâfeti sarsılmış ve tartışılmaya başlanmıştır.

Üçüncüsü de taraftarları arasında Sıffın'de ortaya çıkan "Allah'ın hükmüne uyma" düşüncesinden kaynaklanan ihtilaf "Hâricîlik" gibi müfrit bir fırkanın doğmasını netice vermiştir.

Muâviye (ra) açısından ele aldığımız zaman, Sıffın'deki hezimetten kurtulmuş ve yıldızının parlamasına sebep olmuştur.[141] Halife ile aynı seviyeye yükselmiş ve makamını eşitlemiş oldu. Hile yoluyla da olsa "Halife" unvanını almış ve tebası arasında itibarı artmıştı. Ancak siyasetin insafsız düsturlarının devlete hâkim olmasına yol açtı, adalet ve hakkaniyet büyük bir zarar görmüş oldu. Müslümanlar açısından fitne ve fesat çoğaldı, yara "kangren" haline geldi. Hakem ile hüküm vermeye itimat

[139]Taberî, **Tarih**, VI/29-30.
[140] Orhan Ateş, "Hâricîliği Doğuran Sosyal-Psikolojik Bir Çerçeve Olarak Anomali", **Hece Dergisi** Haziran 2013, s.355.
[141] Adnan Demircan, **Ali-Muâviye Kavgası**, Beyan yayınları, İstanbul 2002, s. 182.

kalmadı. Hz. Ali'nin (ra) sonucu geçersiz sayması neticeyi değiştirmedi ve sonuç eskisinden de kötü oldu.[142]

Bu kısımdan çıkaracağımız sonuç: Müslümanlar:

a) Hz. Ali taraftarları (Şiiler denmiştir),

b) Muâviye taraftarları (Emevîler)

c) Hz. Ali ve Muâviye'den ayrılanlar (Haricîler) olmak üzere 3 gruba ayrılmışlardır.

Haricîler tarafından düzenlenen suikastlarda, Muâviye ve Amr İbnü'l Âs kurtulurken, Hz. Ali şehit düşmüştür. Hz. Ali'nin ölümü ile de "Dört Halife Devri" son bulmuştur.

Olayların seyrin uzatmak mümkün, ancak biz bu kadarıyla yetinerek konumuzu aydınlatacak bir kısım mevzuları buradan bulma ümidiyle İslâm Mezhepleri Tarihine konu olan Harcîliği ve daha sonra da İbâzîliği anlatmaya çalışalım.

1.1.6. Hâricîler

"Hâricî", "çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki "hurûc" kökünden "ayrılan, isyan eden" manâsında bir sıfat olan "hâric" kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. "Hurûc", "girme"nin zıddı olup "çıkmak" demektir.[143] Topluluk ismi için Hâricî ve Havâric adları kullanılır.[144]

Haricîler, Sıffin'de Hz. Ali ile Muâviye arasında geçen zorlu savaş sırasında ortaya çıkmışlardır.[145] Ortaya çıkışlarının asıl sebebi siyasî olmasına rağmen daha sonra dini bir görünüm kazanmıştır. [146] Fırkanın ismi konusunda çeşitli görüşler ileri

---

[142] Taberî, **Tarih**, V/71; İbn-i S'ad, **Tabakat**, IV/257; Dineverî, **Ahbâr**, s. 183; el-Minkarî, **Vak'atu Sıffin**, s. 546.

[143] İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, IV/52.

[144] Ethem Ruhi Fığlalı, "**Hâricîler**", **DİA**, İstanbul 1997, XVI, 169.

[145] Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, , **Tabsıratu'l-Edlile fi Usûli'd-Din**, (Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), DİB Yayınları, Ankara 2003, I/508.

[146]el-Eş'arî (v. 324/936), Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, **el-İbane an Usuli'd-Diyâne,** Merkezu Şuuni'd-Da've, Medine, 1410, s. 57; Aliyyu'l-Kârî (v. 1014/1606), Ali b. Sultan M. Nureddin el Heravî, **Şerhu'l Fıkhı'l Ekber**, (Nşr. es-Seyyid Muhammed Ebû'l-Feras en-Nuğsânî), İstanbul 1323, s. 9.

sürülmekle beraber, bu fırkaya Havâric isminin verilmesinin temelde iki sebebinin olduğu varsayılmaktadır.

Fırkanın muhâlifleri Hâvâric ismini, "insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar" anlamında kullanmışlardır.[147] Muhâlifleri tarafından Haricîler hakkında kullanılmış diğer bir isim de "dinden çıkmış" anlamında Mârika'dır.[148] Mârika, Haricîler'e muhalifleri tarfından verilen ve kendileri tarafından kabul edilmeyen bir isimdir.[149]

Sıffîn savaşının ardından Hz. Ali ve Muâviye (v. 60/679) taraftarlarınca benimsenen hakemlere rıza göstermeyi reddetmelerinden dolayı Haricîler'e Muhakkime,[150] Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle Harûriyye[151] ve burada kendilerine imâm/reis kabul ettikleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye izafeten de Vehbiyye adları verilmiştir.[152]

Kendileri ise Havâric ismini, "kâfirler arasından çıkarak Allah'a ve Peygamber'e Hicret bağı koparanlar" anlamında, "Allah yolunda hakikati aramaya gidenler" veya "kâfirler ile her hâlu karda bağlarını kopardıkları gerekçesiyle, bu "çıkış"tan dolayı Nisa Sûresi'nin "Ve kim, Allah yolunda hicret (göç) ederse, yeryüzünde göç edilecek birçok geniş yer bulur. Ve kim, Allah ve O'nun elçisine hicretetmek için evinden çıkar, sonra da kendisine ölüm yetişirse, artık onun ecri (mükâfatı) Allah'a ait olmuştur. Ve Allah, Gafur'dur, Rahîm'dir." âyetine dayandırmışlardır.[153]

Hâricîlik en genel anlamıyla, ümmetin çoğunluğundan ayrılan kimseler demektir.[154] Erken dönem İslâm tarihinde ortaya çıkan ve Müslüman toplumun ana

---

[147] Zebidî, **Tâcu'l-Arûs**, el-Matbaâtu'l-Hayriyye, Kahire 1967, II/30.
[148]Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 486; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/134).
[148]Bağdadî, **el-Fark,** s. 74.
[149] İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, V/279.
[150] Bağdadî, **el-Fark**, s. 75.
[151] Fığlalı, "Hâricîler", **DİA**, XVI, 169.
[152] Kafafî, Muhammed, "Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Kalhâtîâti'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, XIX, (1973), ss. 177-191.
[153] Gölcük, **KelâmTarihi**, s. 22.
[154] Şehristânî'nin Hâricî tanımı kendisinden sonra gelen pek çok âlime rehberlik etmiştir. Ona göre Hâriciyye ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir imâma isyan eden herkesi kapsamaktadır. Bu isyanın Râşid Halîfeler döneminde ya da daha sonraki dönemlerde arasında bir fark bulunmamaktadır. (Şehristânî, **el-Milel** I/132).

bünyesinden ayrılan ilk farklılaşma hareketidir.[155] İslâm düşünce tarihinde geniş akisler meydana getiren Hâricîler'in etkileri hem siyasal[156] hem toplumsal düzeyde uzun süredir devam edegelmektedir.

Haricî olmayanlar bu özel adı onların dinden çıkmaları ya da meşru halifeye isyan etmeleri sebebiyle mârika (okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkan) anlamında kullanmışlardır[157]. Haricîler ise Nisâ Sûresi 4/100. âyete telmihte bulunarak bu isimlendirmeyi tamamen müspet bir bağlamda değerlendirmişlerdir; "Haricî/Havâric, kâfirler arasında durmayarak Allah'a ve Resûlüne Hicret eden kimselerdir."[158] Bununla birlikte Haricîler genelde kendilerini bu terimden çok Şurât ifadesiyle tanımlamışlardır. Şurât ise "Allah yolunda savaşarak mallarını ve canlarını O'nun rızası uğruna cennet karşılığı satan" müminler anlamına gelmektedir[159].

Hâricîlerin tarihsel arka planı Hz. Osman dönemine kadar gitse de hâkim görüş Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında gerçekleşen Sıffîn savaşı ve takip eden olaylar sonucunda ortaya çıktığı doğrultusundadır. Bununla birlikte onların, söz konusu savaşın durdurulmasında, hakemlerin tayini ve tahkîmnâmenin yazılması aşamalarında belirleyici olup olmadıkları ve Hz. Ali'den (Hz. Peygamber'in (sav) vefatından) sonra ortaya çıkan mezheplerden ayrılışları halen tartışılmaktadır.[160] Haricîler, erken dönem İslâm tarihinde siyasal olay ve gelişmeleri yönlendirmek suretiyle önemli rol oynamışlardır.

---

[155] Harun Yıldız, "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", s. 8.

[156] Demircan, **Hâricîleri Siyâsî Faaliyetleri**, s.251.

[157] Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde geçen, "Hz. Peygamber Irak tarafına işaret ederek oradan çıkacak bir topluluktan bahsetti. Kur'ân okurlar fakat okudukları boğazlarından aşağıya geçmez; dinden de okun yaydan çıktığı gibi çıkarlar" hadîsi bu isimlendirmenin kaynağı gibi görünmektedir. (Ahmed b. Hanbel, Müsned, İstanbul: Çağrı Y. 1992, III/486; Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I/134); Müsned şârihi Ahmed Abdurrahmân el- Bennâ, farklı tarikleri diğer hadîs kitaplarında da geçen bu rivayetin sened ve metni hakkında eleştirel bir değerlendirme de bulunmamaktadır (Ahmed Abdurrahmân el- Bennâ, el-Fethu'r-Rabbânî, Kahire: Dâru'l-Hadîs trz., XXIV/19).

[158] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", **DİA**, İstanbul 1997, XVI/169. Bağdadî, **el-Fark**, s. 74. Bağdadî, **el-Fark**, s. 74.

[159]

[160]Mahmûd İbrahim Abdurrâzık, "**Hâricîler ve Tahkîm OlayıEtrafındakiTartışmalar**", **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (Haz., Adnan Demircan), İstanbul 2000, ss. 87-111; Adnan Demircan, "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkîmi Kabule Zorlayanlar Üzerine", **İstem**, 3/6, 2005, ss. 51-58.

Araştırmacılar tarafından Hâricîler'in doğuşunu, genel anlamda Sıffîn Savaşı esnasında ortaya çıkan Hakem Olayı ile başlatanlar olduğu gibi,[161] bu mezhebin köklerini Hz. Osman dönemine kadar götürenler de vardır.[162]

Watt, Haricîler'i araştırırken Hz. Osman'ın şehit edilmesinin iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtmektedir.[163] Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanlar içerisinde, sonradan Haricî olarak adlandırılan ve bu hareketin içinde aktif olarak rol oynayan bazı isimlerin bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden Haricîler, Hz. Osman ve arkasından Hz. Ali dönemlerinde yaşanan olay ve ortaya çıkan gelişmelere kendilerine özgü bir bakış açısıyla yaklaşıp buna göre tavır ve tutum geliştirmişlerdir.

Hâricîlik hareketi, başta dinî nedenlerden dolayı değil, daha çok siyasî olayların etkisiyle ortaya çıkmış görüntüsü arz ederken, sonraları nassları duruşlarının yardımına çağırıp, onları kendi görüşlerini destekleyecek biçimde yorumlayınca dinî/itikâdî bir hüviyete bürünmüştür.[164]

Haricîlik, İslâm'da ortaya çıkan ilk fırkadır. Ayrıca birtakım görüşleriyle, İslâm düşünce tarihinde geniş yankılar uyandırmış bu kabilden olarak, Mutezile ve Vehhabilik gibi mezheplere etkilerde bulunmuştur. Bu yönüyle de Hâricîliğe, bugün bile etkisini ve önemini koruyan bir fırka gözüyle bakılabilir.

Fığlalı'ya göre Haricîlik, "Siyasî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır."[165] Halifenin ordusundan ayrılan ilk Haricîlerin, yerleşim bölgelerini, yetişme tarzlarını, sosyal ve kültürel yapılarını incelediğimizde; bu hareketin temelinde bir zihniyet meselesinin yattığını görmekteyiz. Haricî görüşü savunanların arasında kültür düzeyi düşük insanların bulunması tesadüf değildir. Onların davranışlarına, olaylara dar açıdan bakan düşünce şekli hâkim olmuştu."[166]

---

[161] Fığlalı, "Hâricîler", s. 169; Selîm Nu'aymî, "Zuhûru Havâric Mecelletu'l-Mecma'il-İlmiyyi'l-Irâkî**,** XV, Bağdat 1967, s. 10.
[162] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye, Cezâyir 1981, s. 152.
[163] Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fığlalı), s.4.
[164] Krş. Ahmed Emîn**, Fecru'l-İslâm**, s. 259; Ayrıca Bkz. Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, ss. 56-57; Fığlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, s. 88.
[165] Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 57.
[166] Ahmet Bulut, "Hâricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, 1990, XXXI, 343.

Hâricî ahlâkının temel hareket noktası takva ve şecaattir. İbadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı müstağni kalarak zâhidâne duruş, devamlı Kur'ân okuma, terğib ve terhib (va'd ve vaîd) âyetlerinden etkilenme, Hâricîlerin kaynaklarda bol örnekleri olan takva anlayışının önemli unsurlarıdır. Abdullah b. Abbas. Hz. Ali'nin temsilci olarak Haricîler'e gönderildiğinde alınlarının uzun süre secde etmekten nasırlaşmış olduğunu görmüştü. Urve b. Üdeyye'nin [167] öldürülmesinden sonra hizmetçisi, ona hiçbir gün yemek götürmediğini ve hiçbir gece yatak sermediğini söylemişti.[168]

Haricîler'in ümmetten ayrıldıkları sırada savundukları temel ilke şuydu: Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemleri ile Hz. Osman'ın ilk altı yılını kabul ederiz.[169] Fakat Osman son altı yıllık döneminde Kur'ânî hükümlere riayet etmediği için kâfir olmuştur. Hz. Ali'nin hilâfetini de aynı şekilde iki döneme ayırarak, Hakem Olayı'na kadar olan dönemdeki uygulamaları meşru görmüşler ve halife olarak kabul etmişlerdir.[170] Ali de Allah'a ait olan bir hususta insanların hükmüne (tahkîm) başvurduğundan dolayı müşrîk olmuştur. Tahkîmin diğer tarafında olan Talha, Zübeyr, Muâviye ve bunların askerleri müşrîk olmuşlardır. Çünkü onlara göre Ali'ye karşı ayaklananlar, meşru Halîfeye karşı isyan etmişlerdir. Allah bunlar hakkında ölüm kararı vermişken Ali, bunlarla uzlaşma yoluna gitmiş, bunlar hakkında verilecek kararı hakemlere bırakmıştır.[171]

Mâturidîye göre Haricîlik Hz. Peygamber hayattayken de zihniyet olarak vardı.[172] Ebû Said el Hudri 'den nakledilen bir habere: 'Hz. Peygamber ganimet dağıtırken, yanına Zül-Huveysira et-Temîmi gelip Hz. Peygamber'e "Adil ol! Adil ol!" dedi. Buna çok sinirlenen Hz. Ömer onun kellesini vurmak için izin istedi.[173]

---

[167] Hakem olayında, hakemlerin antlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as b. Kays antlaşma metnini askerler arasında okumaya başlayınca, Temîm kabilesinden Urve b. Üdeyye, Allah'ın hüküm vermesi gereken hususlarda insanların karar alamayacağını söylemiştir ve "lâ hükme illâ lillâh" (hüküm ancak Allah'a aittir) diyerek yanındakilerle birlikte antlaşmaya karşı çıkmıştır.. Böylece "lâ hükme illâ lillâh" cümlesini ilk kullanan ve daha sonra bu konuda onlara tâbi olan Hâricîler Muhakkime-i Ûlâ (ilk tahkîmciler) diye anıldı.(Taberî, Tarih V/55)

[168] Ebû'l-Abbas b. Yezîd el-Müberred, (285/ 898), **el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb** (Thk. Ebû'l- Fazl İbrahim), Kahire 1956, III/1098.

[169] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.35.

[170] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.35.

[171] Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye** s. 70; Fığlalı, "Hâricîler", **TDVİA**, XVI/17

[172] Ateş, Orhan, " **Günümüz Umman İbâdiyyesi",** s. 61.

[173] Şehristanî, **el-Milel**, I/21.

İbaziler bu görüşe karşı çıkarlar. Çünkü Zü'l-Huveysira Irak'ın fethinde Hz. Ömer'in komutanıdır. Şayet münafik ve kellesi kesilmesi gerekli bir kimse olsa Hz. Ömer ona komutanlık vermezdi, derler.

Akidelerine aşırı derecede bağlılıkları Haricîler'in bir başka özelliğini teşkil eder. Hamaset ve taassublarıyla da bilinen bu grubun tek amacı Allah'ın iradesini yeryüzünde hâkim kılmaktı. Hasımlarının gücü ne olursa olsun onlara boyun eğmedikleri gibi inançlarını açıkça ortaya koymaktan da çekinmemişlerdir. Hz. Ali son günlerinde kendisinden sonra Haricîler'in öldürülmemesini istemiş, "Hakkı bulmaya çalışırken hata edenlerin, bâtılı arayıp ona uyanlar gibi olmayacağını belirtmişti." Ömer b. Abdülazîz de kendisine karşı ayaklanan Şevzeb el-Yeşkürî'nin elçilerine hitap ederken onların dünyevî bir arzu veya amaç için isyan etmediklerini bildiğini, fakat âhireti ararken hataya düştüklerini söylemişti.[174]

Haricîler'in ibadete ve Kur'ân okumaya düşkün oldukları bilinmektedir. Bunlar kendilerini, Allah'ın buyruklarına uyulmasını sağlamak için adeta görevlendirilmiş sayıyorlardı. Bu uğurda ölmeyi ve öldürmeyi göze alabiliyorlardı. Bunun karşılığını dünyada değil ahirette bekliyorlardı.[175]

Haricîler, dine mutaasıbane bağlılıkları ve samimiyetleri[176] ile dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Savundukları ilkeler sebebiyle çevrelerini genişletmekte zorlanmadılar. Hilâfetin Kureyş'e ait oluşuna karşı çıkıp bunu, "ümmetten layık olan herkesin hakkı"[177]olarak kabul etmeleri, yönetime muhalif olan herkesin onlara meyletmesini sağladı. Bu özelliklerinden dolayı olacak ki, başlangıçta kendileri gibi düşünmeyen çok sayıda insanı yanlarına çekebildiler. Bu nedenle sayıları arttı.[178] İbn Cevzi, ganimet malı dağıtan Hz. Peygamber'e "adaletli ol ya Resulallah"[179] uyarısında bulunan Temîmli bir sahabe olan Hurkûs b. Züheyr'in ilk Haricî olduğunu ifade

[174] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve I. Asır**, s.70.
[175] Ayar, Kenan,"Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII (2008), s.1, ss. 45-88.
[176] Mahmûd İbrahim Abdurrâzık, "**Hâricîler ve Tahkîm Olayı Etrafındaki Tartışmalar**", **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (Haz., Adnan Demircan), s.34.
[177] Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye** s. 68.
[178] Kenan Ayar, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", **DBAD**, 2008, C. VIII. I/45-88.
[179] Buharî, VIII/52; Müslim, I/740–744; İbn Hanbel, **Müsned**, I/563; İbn Mâce, **Sünen,** I/61.

etmektedir.[180] İbnü'l- Kesir'de Hâricîliğin bir zihniyet meselesi olduğuna dikkat çekmiştir.[181]

İbn Hazm ise, Hârîciler'in geçmiş liderlerinin bedevî olduklarını belirterek, onların içinde fukahadan kimsenin olmadığına işaret etmektedir.[182] Haricîliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı ise, Sıffîn Savaşı sonrası Tahkîm Hadîsesi 37/658'ne dayanır.[183]

Her ne kadar bazı âlimlerin işaret ettikleri gibi, Haricîliğin başlangıcını Zü'l-Huveysıra hadîsiyle[184] Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek[185] ve ayrılığın genel başlangıcını Hz. Osman'a isyanla başlatarak, bu olaydan sonra Haricîler'in Hz. Ali'nin Şîa'sından ayrıldığını[186] söylemek mümkünse de, Haricîliğin kâmil bir fırka olarak ortaya çıkışı Tahkîm Hâdisesi'nden sonradır.[187]

Yukarıda kısmen değindiğimiz gibi hakemler tarafından imzalanan anlaşma metni okunurken Hz. Ali ordusu içindeki Temîm kabilesine mensup bir grup " Lâ hükme illâ lillâh" (Hüküm ancak Allah'ındır) diyerek anlaşmayı geçersiz sayarak karşı çıktılar.[188] Bu grup Hz. Ali'den tevbe ederek tahkîmi reddetmesini ve anlaşmayı bozmasını istemişlerdi. Hz. Ali'yi buna ikna edemeyince ancak Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya çekildiler ve böylece ilk Haricî grup tarih sahnesine çıkmış oldu.[189] Bu yüzden bu gruba "Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten

---

[180] İbnü'l-Cevzi, **Telbisu İblis**, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali 597/1201, (dirase ve tahkik ve ta'lik es-Seyyid Cümeyli), Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1994/1414. s. 90.

[181] İbnü'l-Kesir**,** Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Thk. Ali Şirî) Beyrut 1408/1988, IV/363.

[182] İbn Hazm, **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, IV/156.

[183] Kubat, Mehmet, "Hâricîliğin Doğuşunada Münafıkların Rolü", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI (2006), sayı: IV/126.

[184] Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/21; Alûsî Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, 1270/1854, **Ruhü'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni**, Beyrut, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, trz., V/119; Kurtubî, **el-Camiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân**, VIII/166; İbnü'l-Cevzî, **Telbis**, s. 94; İbn Teymiye, **İbn Teymiyye Külliyâtı**, III/299.

[185] İbn Teymiye, **İbn Teymiyye Külliyâtı**, III/235.

[186] Julius Welhausen, **İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri**, (Trc., Fikret Işıltan), Ankara 1989, s. 16; Ayrıca Bkz.Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 11.

[187] Mehmet Kubat, "Hâricîliğin Doğuşunada Münafıkların Rolü", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI (2006), sayı: IV/127.

[188] Harisî, **Ukûdu'l-Fiddiyye**, (Thk. İbrahim Yakub), Vezaretü't- Turasu'l-Kavmî, ve's-Sekafe, Saltanatu Umân,
1982, s. 46.

[189] Halifat, İvaz Muhammed, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye, Ürdün** 1978.

çıkanlar" anlamında Hâriciye veya Havâric denilmiştir. Bunun yanında hakem tayinini reddettikleri için "Muhakkime" de denmiştir.[190] Haricîlerin Hz. Ali'ye tahkîmi reddetmesine yönelik baskıları devam etmiş, ancak bir netice alamayınca Kûfe ve Basra'daki Haricîler Bağdat yakınlarındaki Nehrevân[191] kasabasında toplanmışlardı.

Haricîler'in Hz. Ali'den kesin olarak ayrılışı, Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsa'yı tahkîmnâmeye göre hakemlerin buluşma yerine göndermesiyle başlamış oldu. Bu tarihe kadar onlar, Hz. Ali'den tahkîmnâmeyi reddetmesini beklediler. Onlar, Hz. Ali'nin aslında kabul ettiğini, savaşı istemeyen ileri gelenlerin baskısıyla siyaseten bu antlaşmayı reddedemediğini, ancak bu cesareti gösterebileceğini düşünüyorlardı. Ne var ki gelişme onların[192]umduğu gibi gerçekleşmedi, Hz. Ali, hakemini görüşmeye gönderdi. Hz.Ali hakemini gönderince de Hâricîler kesin olarak ondan ayrılmaya karar verdiler ve ileri gelenleri toplanıp hali hazır olayı müzakere ettiler.[193] Abdullah b. Vehb burada yaptığı konuşmada, müminlerin en önemli görevinin iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak prensibini dünyaya yaymak olduğunu belirtip halkı zalim olan Kûfe'den bidatları reddederek çıkıp gitmeyi önerdi. Hurkus b. Züheyr de hakkı talep etmeyi ve zulmü inkâr etmeyi tavsiye etti. Hamza b. Sinan el-Esedî ise bu işleri yürütmek için bir emir seçmeyi önerdi. Onlar da emirliği sırasıyla Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hurkûs b. Zuheyr, Hamza b. Sinan, Şureyh b. Evfâ'ya teklif ettiler, ancak onlar bu görevi üstlenmek istemediler. Bunlardan sonra teklifte bulundukları Abdullah b. Vehb, emirliği, dünyayı istediği veya ölümden kaçtığı için değil, büyük sevap umduğu için kabul ettiğini belirterek biat aldı. Kendilerine imâm olarak Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi seçmişlerdi.[194]

1.1.7. Nehrevân Savaşı

Hz. Ali ikinci kez Şamlılar'ın üzerine yürümeyi planlamışken, Nehrevân'da toplanan Hâricîlerin sert tutumları karşısında öncelikle onların üzerine yürüdü. Hz. Ali

[190] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", **DİA**, İstanbul 1997, XVI, 169.
[191] Nehrevân: Bağdad'a 18 km. uzaklıkta mamur bir şehirdir.(İbn Havkal, **Sûretu'l-Ard**, Leiden: E. J. Brill 1938. s. 218.)
[192] Belâzûrî, **Ensâb**, III/120-123; **Taberî, Târîh**, III/110; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil** III/203; Şemmâhî, **Siyer**, I/50.
[193] İbn Kuteybe, **el-İmâme**, I/121; Belâzûrî, **Ensâ**b, III/137; Taberî, **Târîh**, III/113-115; ayrıca krş. Dîneverî, **Ahbâr**, 202.
[194] Ayar, Kenan. "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", ss. 45-88.

sahâbeden sözü dinlenecek kişileri aracı olarak gönderdiyse de Haricîler kendisine katılmayı reddettiler. Bunun üzerine savaş başladı. O gün de Hz. Peygamber'in (sav) en güzide ashabından olan dört bin kişi öldürüldü. Bu ölenler arasında yetmiş Müslüman Bedir'de savaşmıştı ve ayrıca dört yüzü de el-Savari denilen ve Hz.Peygamber'in (sav) maiyetinden hiç ayrılmamış insanlardı. Bizzat Hz. Peygamber'in (sav) cennet ehlinden biri olarak şehadet ettiği Hurkus b. Zuheyr de öldürülmüştü. Nehrevân savaşı ile Hâricîler tamamen etkisiz hale geldiler.

Ali yaptığı şeyden dolayı çok üzüldü. Öldürülenlerin cesetleri arasında dolaşırken; onlara dua etti ve: "Ne kötü bir iş yaptık! Aramızdaki en seçkin ve en âlim olanları öldürdük!" dedi.[195]

Kalhatî'nin eserinde[196] Nehrevân savaşından Nehrevân katli olarak bahsetmesi dikkat çekicidir. Bu savaşta Haricîler'in tamamına yakınını öldürdü.[197.] Nehrevân Savaşı Haricîlerin bir düşman karşısında bir komuta altında birleştiği ilk ve son savaştır.[198]

Nehrevân Savaşında hezimete uğramaları, Haricîler'in ruhlarında silinmesi imkânsız derin izler bırakmıştır. Şiîler için Kerbelâ'nın anlamı ne ise, Haricîler için de Nehrevân aynı anlamı ifade etmektedir.[199] Haricîler'in faaliyetleri, Nehrevân savaşıyla bastırılabilmiş değildir, aksine Hz. Ali'nin hilâfeti süresince (656-661), sonrasında Emevîler döneminde (661-750) ve hatta Abbasîler döneminde de (750-1258) devam etmiştir.

İbn Zekvân İbâzî kimlik ile kendilerine Muhakkime-i Ûlâ denilen ilk Haricîler'e dinde istikamet sahibi olan ve doğru yolu benimseyen insanlar anlamında Ehlü'l-İstikâme demektedir.[200]

---

[195] Kafafî, "Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Kalhâtîâti'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), s. 191.
[196] Kafafî, "Ebû Sa'îd Muhammed b. Sa'îd al-Ezdî al-Kalhâtîâti'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", (Trc., Ethem Ruhi Fığlalı), s. 191.
[197] Halifat, **, el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkatî'l-İbâziyye**, s. 5.
[198] Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkatî'l-İbâziyye.**, s. 68.
[199] İrfan Abdülhamid, **İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları**, (Trc., M. Saim Yeprem), Marifet Yay., İstanbul 1994, s. 85.
[199] İbn Zekvân, **Sîre,** ss.96-98; ayrıca Bkz., Kalhâtî, II/ 421-422.
[200] Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye lil Fırkat'î'l-İbâziyye**, s. 6.

Bundan sonra Kûfe ve Basra'da idare karşısındaki ayaklanmalar[201] ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir[202]

Hz. Ali, hakemlerin görüşmesinin kendisi için olumsuz sonuçlanmasıyla, Haricîler'e mektup yazarak, onların başlangıçtan beri istedikleri noktaya geldiklerini, artık birlikte Suriye üzerine gidebileceklerini bildirmiştir. Ancak onlar, bunu kişisel çıkarı için istediğini söyleyerek reddetmişlerdir. Zira Hâricîler halifelerini seçmiş oldukları gibi, Hz. Ali'ye de güvenleri kalmamıştır. Hz. Ali, kendi egemenlik alanını bölen, taraftarlarının azalmasına ve meşru halifeliğiyle ilgili şüphelerin artmasına sebep olan Hâricîleri, önce kendisine katılmaları için ikna etmeye çalışmış, bunu başaramayınca, onlarla savaşıp büyük bir kısmını öldürdüyse de[203] toptan yok edememiştir.[204] Hârîciliği besleyen saikler devam etmekteydi. Bu nedenler yok edilmeden Haricîlğin sona erdirilmesi mümkün görünmemekteydi. Hz. Ali'nin Hâricîler'e karşı yürüttüğü bu mücadele, Hâricîlerin onu öldürülmesi gereken bir düşman olarak görmelerine neden oldu. Bu inanışın bir sonucu olarak Hz. Ali bir Hâricî olan Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî[205] tarafından 40/660 yılı Ramazan

[201] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s. 58.
[202] Fığlalı, "Hâricîler", XVI/69.
[203] Kenan Ayar, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, ss. 45 88.
[204] Yakûbî, **Tarih, II**/193**;** Dineverî**, Ahbar, 206;** Mes'ûdî**, Mürûc** II/417**;** İbn Kuteybe**, İmâme,** I/149**.**
[205] Abdurrahman İbn Mülcem (?-661) Hazreti Ali'nin katilidir. Peygamber Efendimiz (sav) tarafından Hazreti Ali'ye (ra) "senin sakalını senin başının kanıyla ıslattıracak", (el-Hakim, el-Müstedrek, III, 113 Nursî, Mektubat, s. 99) sözleriyle mucizevi bir şekilde haberi verilmiştir. Hazreti Peygamber (sav) tarafından vasıflarının belirtilmesi dolayısıyla bizzat Hazreti Ali (ra) tarafından tanındığı halde, katil olayına girişmeyinceye kadar kendisine ilişilmemiştir. Hakem olayından sonra Hâricîler arasında yer almıştır. Künyesi Abdurrahman bin Amr bin Mülcem el-Muradî el-Himyerî el-Kindî şeklindedir.

ayında öldürüldü.[206] Hz. Ali'nin öldürülmesi[207] üzerine Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele son buldu. Ancak Hâricîler için yeni bir sayfanın açılmasına neden oldu.[208]

Hz. Ali'nin şehid edilmesinin ardından Kûfeliler Hz. Hasan'a biat ettiler.[209] Daha sonra Hz. Ali'ye biat etmiş olan diğer vilayetlerle, Mekke, Medine ve Yemen'deki Müslümanların biati geldi. Şam ve Mısır halkı ise Muâviye'ye biat etmişlerdi. Müslümalar arasında iki başlılık sözkonusu olmuştu. Hz. Hasan savaş yoluyla daha fazla kan dökülmesini istemediğinden altı ay halife[210] olarak kaldıktan sonra Muâviye ile anlaşma yoluna gitti ve hilâfeti ona bıraktı.[211] Böylece İslâm tarihinde (41/661-62) *dönemi* başlamış oldu.[212]

Muâviye ve ondan sonra gelen Emevî halifeleri, Müslümanların birlik ve beraberliğini muhafaza etmek yerine, iktidarın gücünü saltanat makamını ellerinde tutma yoluna gidince, muhalif, ayrılıkçı zümreler kitleler halinde büyümeye devam etmişler ve hemen her fırsatta Emevî iktidarına karşı isyan etmişlerdir.

Muhakkime-i Ûlâ, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan Nehrevân savaşından H. 64 yılına kadar bütünlüklerini koruyan gruptur.[213] İçlerinde bulunan Nâf'i b. Ezrak'ın tekfir anlayışından dolayı parçalanma olmuştur. İbâzîler, Ezârika'yı müfrit ve dinden çıkmış olarak kabul ederler. Bu onların şiddeti benimsemelerinden ve İslâm'a muğayir

---

[206] Dineverî, **Ahbar**, 214; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b.Hibban b. Ahmed et-Temîmî, 354/965, **Kitâbü's-sikat**, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad 1973, II/292; Mes'ûdî, **Müruc** II/401; Kalhâtî, **el-Keşf**, II/253; Şemmâhî, **Siyer**, I/54; Isfahânî, **Mekâtilü"t-Tâlibiyyîn**, (Thk. es- Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut trz., ss. 37-38.

[207] Hz. Ali kendisini yaralayan İbn Mülcem'e karşı kin gütmemiştir. Ancak bu onun kendisine yapılanlara sessiz kaldığı ve kaderine teslim olduğu anlamına gelmez. Tam aksine Hz. Ali yaralı bir vaziyetteyken İbn Mülcem onun huzuruna çıkarılır. İbn Mülcem, Hz. Ali'ye, kılıcını kırk gün süreyle bilediğini ve Allah'tan kendisine insanların en şerlisini öldürmeyi nasip etmesini dilediğini söylediğinde Hz. Ali eğer kısas gerekirse onu bu kılıçla yani kendi bilediği kılıçla öldürülmesi emrini vermiştir. Böylece Hz. Ali, İbn Mülcem'i insanların en şerlisi olarak gördüğünü ima etmiştir. Ethem Ruhi Fığlalı, "İbn Mülcem", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, 220.

[208] Aycan, İrfan -M. Mahfuz Söylemez, **İdeolojik Tarih Okumaları,** Ankara Okulu Ankara 2002, s. 55.

[209] Demircan, Adnan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 41.

[210] Mes'udî, **Mürûc**, II/426.

[211] Demircan, İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi, s. 72.

[212] Mes'ûdî, **Tenbîh**, s. 256.

[213] Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'î'l-İbâziyye**, s. 5.

hareket etmelerindendendir. *Nehrevân savaşına kadarki döneme Muhakkime-i Ûla; hicri 64 ayrışmasından sonraki döneme Muhakkime-i Ahar denilir.*[214]

İbâzîler, Hz. Osman'ı, Cemel Olayına katılanları, Muâviye ve taraftarlarını, hakemleri ve tahkîme razı olanları tekfir etme taraftarıdır. Yine onlar, aynı şeyi büyük günah işleyenlere de teşmil edip dinin emirlerini yerine getirmeyip yasaklarından kaçınmayan kişinin müslüman olma vasfını kaybederek temelli cehennemde kalacağı görüşünde idiler.[215]

Muhakkime-i Ûlâ'nın bazı özelliklerini bize Sâlim b. Zekvân, çarpıcı bir dille şöyle anlatmaktadır:

"Onlar, yalnızca Allah'ı hakem olarak kabul edip kendilerinden önceki müslümanların yolunu benimsediler. Onlar, kendi çocuklarını öldürmediler, kadınlarının namusunu helal saymadılar, kendilerine muhalif olan kişileri, kim olduğuna bakmaksızın öldürmediler, mallarını beşte bir bölerek paylaşmadılar, mirastan kimseyi mahrum bırakmadılar ve müslümanlar ile diğer din mensuplarının emanetini yerine getirdiler. Müminlere ve kâfirlere verdikleri sözü, ayrım yapmadan yerine getirdiler. Milletlerinden herkes, emniyet ve güven içinde oldu. Onlar arasında hak-batıl ayrımına gitmediler. Zira haktan sonra olsa olsa sapıklık olur. Sıla-i rahme dikkat ettiler; komşu, arkadaş, yetim, yolcu ve köle hakkını korudular. Onların savaşanları, kaadeyi (oturanlar) sevip onlarla dost oldular. Kaade de, savaşanlar hakkında Allah'ın bahşettiği faziletin bilincinde oldular. Birbirlerini severlerdi. Allah rızası için birbirlerinin dostları oldular. Zenginleri de, sadece Allah rızası ve ahireti kazanmak amacıyla fakirlerin elinden tutardı, onlara yardımda bulunurdu. Onlardan

---

[214] Ateş, **Günümüz Umân İbâzîliği.**, s. 146.

[215] İsferâyînî, **et-Tabsîr fi'd-dîn ve Temyîzi'l-Fırkatı'n- Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn**, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983, ss. 45-49; Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl, **el- Havâric Evvelu'l-Fırak fî Târîhi'l-İslâm**, Riyâd, 1416-1996, ss. 37-39; Muhammed Ammâra, **"el-Havâric", Mevsûatu'l-Hadârati'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye,** II, Beyrut 1986, ss. 383-384; Öz, **Hâricîler,** XXX, 399.

[215] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/131-161; Aycan, **İdeolojik Tarih Okumaları**, s. 50; Fığlalı, "Hâricîler", XVI, 174; Şehristânî pek çok Hâricî grup ve alt gruptan bahsetmektedir. Fakat Şehristâni'nin anlatımından bu grupların tarihi sürekliliği ile ilgili bir resim çıkarmak oldukça zordur.

bir grup öldüğü zaman, arkadakilere yani dostlarına bırakırlardı ki, o bıraktıkları miras, akıllı ve ilim sahibi öyle bir miras düşmanlarına bile değişmez bir hüccet olurdu.[216]

"Hâricîler'den Allah'tan korkmalarını, dinlerinde haksızlık etmemelerini, kendilerinden önce Allah'ın doğru yola ulaştırdığı kişilerin yolundan ayrılmamalarını, amellerine muhalif olan topluluğu dost edinmemelerini ve dost edindikleri topluluk ile yollarını ayırmamalarını bekleriz."[217]

Biz Müslümanlar olarak Allah'a çağırıyoruz. Allah'a itaat edilsin istiyoruz. Onun helal saydığını helal, haram dediğini haram sayıyor, Allah'ın kitabında indirdiği ile hüküm veriyoruz. Nebisinin ve salih kullarının sünnetine uyuyoruz. Allah'a hamdolsun ki ne aşırılık, ne işlerimizde haksızlık ve ne de görüşlerimiz içinde dinimizden ayrılanlara karşı düşmanlık vardır. Bizim yöneldiğimiz yeri terk edip başkasına yönelenlere yönelik olarak bugünkü görüşümüz, peygamberimizin kendi yöneldiği yeri terk edenlere yönelik vermiş olduğu hükümdür, ondan sonra gelen Müslümanların vermiş oldukları hükümdür.[218]

Görüldüğü gibi Sâlim b. Zekvân, yaşadığı dönemde Muhakkime-i Ûlâ'nın genel özellikleri ile bu grubun İslâm'n temel inanç esaslarına yaklaşımını böyle özetliyordu. Burada özellikle dikkatimizi çeken bir şey, Sâlim b. Zekvân'ın kendisi gibi düşünenleri, bazı paragraflarda görüleceği gibi, Haricî olarak nitelemeyip, tam tersine metinden anlaşıldığı kadarıyla Ezârika'yı bu şekilde değerlendirmesidir.[219]

Hz. Ali sonrası başta Hz. Muâviye olmak üzere Emevî Halifelerinin büyük bir çoğunluğu da bu grupla sık sık karşı karşıya gelmiştir. Miladî VII. asrın sonlarına yaklaşıldığında özellikle Kûfe'de Hâricîler'in artık sindirildikleri, diğer bölgelerde ise Emevî valilerinin aldıkları sert tedbirler nedeniyle çevre bölgelere dağıldıkları nakledilir.[220]

---

[216] İbn Zekvân, **Sîre**, 96-98.
[217] İbn Zekvân, **Sîre** s. 142.
[218] İbn Zekvân, **Sîre**, s. 144.
[219] Harun Yıldız, "Hâricîler'in Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği",s. 8.
[220] İsmail Albayrak, , "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", **İstem**, Yıl: I, Sayı: 2, 2003, s. 33-68.

Haricîler, Emevîler döneminde en çok isyan eden zümredir. Hilâfetin Muâviye tarafından saltanata dönüştürülmesi, Muâviye sonrası iktidara gelen Emevî halifelerinin, devletin gücünü saltanat koltuğunu korumak için kullanmalarından dolayı, Emevî halifelerinin idarî politikaları İslâmi prensiplerden uzaklaşmıştır. Bu durum dindar Müslümanları rahatsız etmiştir.[221] Haricîler ise, "İslâm ümmetinin idaresinin mutlak manada Kur'ân'a dayandırılmasını"[222] savundukları için, Kur'ân'dan uzaklaştığını düşündükleri Emevî halifelerine karşı bu prensip doğrultusunda isyan etmişlerdir.

Muâviye dönemi, Haricî isyanların en fazla görüldüğü dönemdir. Hâriciler, Kûfe ve Basra çevresinde on altı kez isyan etmişlerdir.[223]

Emevî halifelerinin izlediği politika Emevî devletinin kurucusu Muâviye ile beraber ortaya çıkmış ve Ömer b. Abdülaziz'e kadar gelen Emevî halifeleri hemen hemen Muâviye'nin uyguladığı politikaların aynısını benimsemiş ve uygulamışlardır.

Abbâsî dönemine gelindiğinde Haricî isyanlarının hızı biraz daha kesilmiştir. Abbâsîlerin ilk yıllarında Irak ve civarında, Herât ve Sistân'da ve Kuzey Afrika'da bazı Haricîler otoriteye karşı ayaklanmışlardır. Haricîler hadislerin ve lafızların dış görünüşlerine/zahirlerine bakarak hüküm verdikleri için kendi aralarında durmadan ihtilafa düşmüşler ve kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrıldıkları gibi bu fırkalar da tâli kollara bölünmüştür.

Hâricî fırkalar, Muhakkime, Nâfi' b. Ezrak'a nispet edilen Ezârika, Necde b. Âmir b. Abdullah b. Seyyar el-Hanefî liderliğinde ortaya çıkan Necedât, kurucusu genellikle Ziyâd b. el-Asfar olarak kabul edilmekle birlikte, bazen Nu'mân b. Sufr bazen Ubeyd el-Asfar, bazen de Abdullâh b. Saffâr olarak kabul edilen Sufriyye, Beyhesiyye, Acâride, Seâlibe ve İbâziyye olup diğerleri bunlardan ayrılan alt gruplardır. Bunlardan Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi fırkaları Abbasiler döneminde Irak, Horasan, Kirman, Sistan ve Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarsalar da Emevîler dönemindeki kadar başarılı olamamış ve zamanla etkilerini

[221] Fazlurrahman, **İslâm**, (Trc., Mehmet Aydın- Mehmet Dağ), İstanbul 1993, s. 120.
[222] Watt, İslâm **Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fığlalı), s. 42.
[223] İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, **Emevîler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s.14.

kaybetmişlerdir. Günümüze kadar varlığını sürdüren tek fırka ise İbadiyye'dir. Bu gün Umân'da yoğun olarak varlığını sürdürmektedir.[224]

1.1.8. Kûfe'deki Hâricî Faaliyetleri

Kûfe Haricîleri, Basra Haricîlerine göre daha hareketlidirler. Kûfe Haricîleri, bu reaksiyoner tavırlarını Ömer b. Abdülaziz'in hilâfete gelişiyle de göstermişlerdir.

Nehrevân Savaşı başlamadan önce Hâricî gruptan ayrılıp Şehrizur'a giden Ferve b. Nefer Eşcâi ve beraberindekiler[225] el-Müstevrid'in önderliğinde faaliyet ve isyanlarında bulundular. Mugîre[226] ve Şerik b. Aver el-Harisî'nin gayretleri ile bunlar önlendi. Bu arada kendi aralarında da savaşlar meydana geldi. Bunlardan biri de Ma'kıl ve Müstevrid'in birbirlerini öldürmesi olayıdır. Bu ve benzeri olaylar hem Hâricîliğin diğer bölgelere yayılmasına hem de sürekli kendi adamlarının öldürülmesi ile intikam duygularını artırıyordu. Emevîlerin Irak bölgesine atadığı valiler, genel olarak şiddete yönelik uygulamaları olan, müsamahadan yoksun, sürekli isyanları bastırmakla uğraşıp orada yaşayan diğer insanların varlığını hiç dikkate almıyorlardı. En çok baskı ve sıkıntıyı ise Hâricîler çekmekteydi. Mugîre, Ziyâd b. Ebîhi daha sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, Mühelleb b. Ebî Sufra ve Haccâc bu isimlerin önde gelenleriydi. Ancak burada şunu da belirtmek gerekmektedir. Şiddet yanlısı bir yönetimin tek müsebbibi valiler değildi. Haricîlerde birtakım davranışları ile bu duruma zemin hazırlıyorlardı.[227]

Hârici fırkalardan Harûriyye koluna mensub olan Şebîb, Hârici liderler arasında Haccâc'a zor ve sıkıntılı anlar yaşatan liderdir. Onun, Haccâc'ın komutanını öldürdüğü söylenir[228] Haccâc, Şebîb üzerine birçok komutanlar gönderdiyse de çoğunda Haccâc'ın komutanları başarısız oldular. İki defa Kûfe'ye girmeyi başaran[229] Şebib'e karşı Haccâc, sonunda Abdülmelik'ten yardım istemek zorunda kaldı. Güçlü

[224]Orhan Ateş, "Günümüz Umân İbâzîliği" s.V
[225] Taberi, **Tarih**, III/81-82; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih**, I-IX, Mısır 1347-1357, VIII/24.
[226] Taberî, **Tarih**, VI, ss.104-105.
[227] Yönem, Ahmet, "Hâricîler'in Horasan Maveraünnehir Bölgesine geçiş süreci", **FÜİFD**, XVI, 2 2011, ss. 171-197, Elazığ.
[228] Adnan Demircan, **Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993. s. 131.
[229] Ya'kûbî, II, 274.

komutan Süfyân b. Ebred el-Kelbî ile giriştiği mücadelede mağlup olan Şebib, Ahvaz[230] bölgesindeki Düceyl nehrinden geçerken atından düşerek boğuldu.

1.2. V. ASRA KADAR İBÂZÎLİK

Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasındaki mücadelenin sonucunda iş hakemlere havale edilmesiyle başlayan süreçte, Muhakkime[231] fırkası zuhur etmiştir. Bunların bir kısmı şu ayete dayanarak, kendilerini, nefislerini Allah yolunda satanlar anlamına "Şurat''[232] olarak tanımlamışlardır. Bu söz konusu ayette Allah (c.c) "İnsanlardan bir kısmı da vardır ki, Allah'ın rızasını isteyerek nefsini Allah'a ibadet yolunda sarfeder (satar).''[233] Buyurmaktadır.

İbâzîler bu iki kaynağa dayanan ve imânın altı şartı ile ile kader hadisini delil olarak getirirler.[234] Sünnete sıkı sıkıya bağlılığın gereğini şöyle ifade etmişlerdir: Hz. Peygamber (sav) masumdur, davasında sadıktır, İslâm dininin tebliğcisidir, Şer'î hükümlerin bilinmesinde ve öğretilmesinde, Hâlık ile mahlûk arasında vasıtadır. İnsanlar için hüsn-ü misaldır."

"Andolsun ki, sizin için Allah'a ve ahiret gününe (Allah'a ulaşma gününe) ulaşmayı dileyen ve Allah'ı çok zikredenler için, Allah'ın Resûlünde güzel bir örnek vardır."[235]

İbâzîler siyaseten Hz. Osman'ın ikinci altı yılını, Hz. Ali'nin tahkîm sonrasını, Emevîleri ve Nâfi' b. el-Ezrak'ı 65/658 tasvip etmezler. Bu hususta Abdullah b. İbâz (v. 86/705) yaşadığı dönemin Medine valisi Abdulmelik b. Mervân'a 65/684 göndermiş olduğu mektubunda bunu açıkça belirtmiştir.[236]

---

[230] Ahvaz/Huzistan **خوزستان /الاهواز**; İslâmî dönemde kullanılan bir şehir adıdır. (Bkz.,Yakût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I/284.; Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s. 97.
[231] Şehristânî, **el-Milel**, ss. 131-132.
[232] Eş'arî, **Makalâtu'l-islâmiyyîn,** I, 167; Bağdadî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir 429/1037-38, **Usulü'd-Din,** Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1981, s.332.
[233] Bakara, 2/100.
[234] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, s. 13 hadîs no: 71; A'veşt; **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 59.
[235] Ahzâb, 23/21.
[236] A'veşt. **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 15.

İbâzîler, halifenin seçiminin soy, ırk ve kabile asabiyetine bakmaksızın şura yolu ile olmasını istemişlerdir.[237] Kendilerine Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi imâm seçmişler; diğer Müslümanları da ona uymaya davet etmişlerdir. Nehrevân savaşından sonra bu fırkadan bir grup arkadaşlarını terk edip Basra'ya gitmişlerdir. Onlar Basra'da Emevî valilerinden korktukları için mezheplerini gizli bir şekilde anlatmışlardır. Bu grubun lideri Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye et-Temîmî idi. Bu aynı zamanda ileride tezahür edecek olan Ehlü'd-Da've denilen fırkanın temeli idi.

Ebû Bilâl, Sıffîn'de Ali ile beraber iken Nehrevân'da Haricîlerle beraber Ali'ye karşı savaşmıştır.[238] O dönemde Basralılar'ın çoğunu da Temîm kabilesi oluşturuyordu. Ebû Bilâl, İslâm akidesine sahip insanların birbiriyle savaşmalarının doğru olmadığını düşünüp Basra'ya akrabalarının desteği ve himayesi ile yerleşti ve orada düşüncelerini yaydı. Savaş ve şiddet yerine münakaşa ve ikna metodunu benimsemişti. Muhaliflerinin öldürülmesine karşı çıkardı. Onun bu özelliği sayesinde fikirlerini benimseyenler gün be gün çoğaldı.[239] Daha sonra bu mezhebin meşhur fakihlerinden Câbir b. Zeyd'de katıldı ve cemaatın lideri konumuna yükseldi. Ebû Bilâl de onun liderliğini kabul etti. O, cemaatin gerçek kurucusu olarak zikredilmektedir.[240] Bu gruba "Muhakkime-i Kaade" denir

İbâzîlerin elde ettikleri bu başarı Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı onlara karşı sert muamelede bulunmasına sebep oldu.[241]

İbn Ziyâd'ın zulüm işkence ve baskıları sonucunda Ebû Bilâl kırk arkadaşıyla birlikte Aşk şehrine gitti. Fakat İbn Ziyâd onları orada da rahat bırakmadı. Üzerlerine bir ordu göndererek öldürttü.

Ebû Bilâl'in hicrî 61 yılında vefatından üç yıl sonra Kaade, İbâzîler ve Sufriye olarak iki kısma ayrıldı. [242]

---

[237] Muammer, **el-İbâziyye Dirasetü Mürekkezeti fi Usûlihim ve Tarihihim**, Kahire 1987, s.48.
[238] Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâzîye**, s. 5.
[239] Halifat, **el-Usulü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye,** s. 6.
[240] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye,** s. 7.
[241] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye,** s. 7.
[242] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye,** s. 9.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın (65–86/683–685) ölümünden sonra Basra İbâzîleri için birtakım problemler ortaya çıktı. Mevcut düzene karşı hurûc ettiler. Haccâc, şiddetli tedbirlerele başta Câbir olmak üzere İbâzî ileri gelenlerini Umân'a sürmüştür.[243]

Temîm kabilesinden olan Abdullah b. İbâz, sultanlarına karşı cesurca mezhebini savunmuştır. Abdullah b. İbâz'ın hicrî 100. yılda ölümünden sonra İbâzîler mutlak gizlilik dönemine girdiler. Bu döneme İbâzîler, "Kitman dönemi" derler.[244] Kitman döneminde Cabîr b. Zeyd'in rolü büyüktür.[245] Câbir b. Zeyd, Hz. Aişe ve İbn-i Abbas dâhil çok sayıda sahabe ve tabiinden dersler almış; İbn-i Abbas'ın övgüsüne mazhar olmuş büyük bir âlimdi. İbâzî mezhebinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. İbâzîleri yönetirken şu ilkelere dikkat etmiştir.[246]

1- İslâm toplumunu terk etmemek

2- Sultanlarla polemiğe girişmemek

3- Mensubu bulunduğu Ezd kabilesini kendi fırkasına davet etmek ve desteklerini sağlamak.[247]

Câbir b. Zeyd'in Hicretin 95. senesinde vefatından sonra onun yerine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerim et-Temîmî geçti (145/762–763).[248] Bu zaman dilimi, Haccâc'ın ölümü ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'in (96-99/715-717) hilâfetinin ilk günlerine denk gelmekteydi. Bu dönemde Halife ile fırka arasında sıkıntı yaşanmamıştır. Bunun sebebi ise Halife ile Ezd Kabilesinin yöneticileriyle aralarının iyi olmasıdır. Ezdîlerden büyük bir çoğunluk Câbir b. Zeyd zamanında fırkaya katılmıştır.

Halife Süleyman b. Abdülmelik'in vefatından sonra Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) halife oldu. Hilâfeti döneminde İbâzîler de dâhil olmak üzere

[243] Şemmâhî, 1/76.
[244] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye**, s. 14.
[245] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye**, s. 6.
[246] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.
[247] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l -İbâziyye**, s. 32.
[248] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.

muhaliflerle sorunları barışçıl bir yol ile hal çaresine bakmıştır. İbâzîler bu iki halifenin sükûn ortamından istifade ile asıl amaçları olan İbâzî gurubun içinden halife çıkarmaktı. Başlangıçta Ebû Ubeyde (145/762) ve hareketin ileri gelenleri "gizli toplantılar" yapmışlardır. Bu topalantıları sistemli bir hale getiren ve kurallarını koyan Ebû Ubeyde olmuştur.[249] İbâzîler'in gelişim sürecinde üç gizli toplantı meclisi vardır.

1- Meclis-i Amme: Buraya İbâzî olan herkes girebilirdi.

2- Meclis-i Meşâyih: Bu toplantılara sadece İbâzîlerin lider takımı girebilirdi. Bu toplantıda mezhebin yönetimi ile ilgili kararlar alınırdı.

3- Meclis-i Ulemâ: Buraya doğrudan doğruya mezhebin davetçileri gelir, İmâm Ebû Ubeyde'den davetin esasları özellikleri ve ilkeleri gibi bilgileri alırlardı.[250]

Abdullah b. İbâz'ın (v. 65/685) mutedil bir yolu tercih etmesiyle İbâzîlik ortaya çıkmıştır. İbâzî hareket, tarihi açıdan muhtelif bölgelerde ayrı özellikler serdeder. Abdullah b. İbâz'dan sonra yerine geçen Câbir b. Zeyd (v. 95/712) Basra'da İbâzîlerin Emevîlere karşı yürüttüğü mutedil yaklaşımı sürdürmüş, bu arada pek çok talebe yetiştirmiştir. Câbir'den sonra Basra İbâzîleri'nin başına geçen Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (v. 145/762) de aynı şekilde İbâzîliğin temel inanç esaslarını yaymak üzere çok sayıda talebe ve dâî "Hameletü'l-İlm" yetiştirmiştir. Bu talebelerin üstün gayreti sayesinde İbâzîlik Mağrib, Yemen, Hadramût, Umân ve Horasan'a kadar yayılmıştır. Ebû Ubeyde'den sonra er-Rebî b. Habîb (175/791) Basra İbâzîleri'nin yeni imamı olarak, benimsenen ılımlı politikayı Basra'da sürdürmüştür. Basra İbâzîliği daha çok taşradaki İbâzîler'in aksine askeri her hangi bir oluşum içine girmemiştir. İlerleyen yıllarda ise Basra'da İbâzî varlığı giderek zayıflamış ve orası (Basra) bir merkez olmaktan çıkmıştır.[251]

Basra dışındaki İbâzîler'in seçtikleri imâmların riyasetinde zaman zaman fiilî mücadeleye girdikleri görülür. Emevî devletinin sonlarına doğru giriştikleri bazı savaşlarda nisbî başarılar elde eden İbâzîler, Hadramût, Yemen ve Hicâz'da (Mekke-

[249] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâziyye**, s. 36.
[250] Halifat, **el- Usûlü't -Tarihiyye li'l-Fırkati'l-İbâziyye**, s. 108.
[251] Necde Hammâş, "el-İbâziyye", **el-Mevsûatu'l-Arabiyye**, Dimeşk 1998, I/31-33.

Medine) bir süre hâkimiyet kurdular. Fakat bu başarıları oldukça kısa ömürlü oldu.[252] Bununla birlikte bir şekilde bölgede İbâzîler değişik imamların liderliğinde IV. asra kadar hayatiyetlerini devam ettirirler. Sonraki dönemlerde İbâzîliğin Umân'da tam olarak hangi bölgelerde ve nasıl hayatiyetini sürdürdüğü kapalı bir toplum olmaları nedeniyle fazla açık değildir. Fakat fazla etkin olmayan bir tarihe sahip oldukları bilinmektedir.

İbâzîlik düşüncesinin hicrî ilk iki asırda şekillendiği ve önceleri bazı noktalarda genel temayülden ayrılan cemaat yapıları şeklinde iken, sonraları mezhebî hüviyetin gerektirdiği doktrinleri bünyesinde topluca barındırdığı anlaşılmaktadır.

1.2.1. Basra İbâzîliği

Nehrevân Savaşı, Haricîler açısından da mühim sonuçlar meydana getirmişti. Bu hadîseden sonra, Haricîler'in Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere karşı başkaldırmışlardır.

Nehrevân Savaşı, Haricîler için yeni bir dönemin başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu yeni dönemde Haricîler, bir taraftan onları Hz. Ali'nin katilleri ve aynı zamanda iktidarı Emevîler'e kaptırmalarının sorumlusu, hatta suçlusu olarak gören Kûfelilerle, diğer taraftan kendilerini yok etmeye çalışan Emevîler ile mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Bunun sonucu olarak Kûfe şehri, Haricîliğin merkezi olma özelliğini, Basra'ya devretmiş oldu.

Basra'daki aşırı Haricîler, (H. 41 ve 64) yılları arasında benzer birçok ayaklanma hareketinde bulunmuşlar, ancak Emevî valilerinin, özellikle Ziyâd b. Ebîhi (v. 53/673) ve iki yıl sonra yerine geçen oğlu Abdullah b. Ziyâd'ın (55/674–675) sert ve katı tutumu karşısında bir başarı elde edememişlerdi. Özellikle Abdullah b. Ziyâd babasından çok daha katı bir yönetim sergilemişti.[253] Aşırı Haricîler, Emevîler aleyhindeki bu faaliyetlerini yerine getirirken, aralarında Nehrevân Savaşından sonra ortaya çıkan ve Basra'yı merkez edinen bir fırka vardı. Bu grup görüşlerini yaymak için kılıç yerine barışı tercih ediyordu. Bu grubun lideri Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye

[252] T. Lewicki, "Ibadiyye", **The Encycleopedia of İslâm** (ikinci edisyon), Leiden 1971, III/651.
[253] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 7.

et-Temîmî'dir.[254] İşte bu cemaat İslâm tarihinde İbâzîye denebilecek fırkanın ilk tohumlarını atmıştı. Ebû Bilâl; Ali b. Ebî Tâlib'le Sıffîn Savaşı'na katılmış Tahkîmi reddetmiş ve muhakkime ile beraber Nehrevân'da Ali bin Ebî Tâlib'e karşı savaşmıştı[255].

Ebû Bilâl, Basra'daki mensupları çok olduğu için siyasî bir etkinliği söz konusu idi. Ebû Bilâl bu kabilenin reisi olan Ahnef bin Kays (87 /686)'ın himayesinde görüşlerini anlatmaya başladı. Metot olarak insanları ikna yolunu benimsemişti.[256] Aşırı Haricîler'in benimsediği, muhaliflerini öldürme ve isti'raz (Kim olduklarına bakılmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek) yolunu reddetmişti. Taraftarlarına kendilerine saldırılmadıkça kimseye saldırmamalarını telkin ediyordu. İnsanları ikna etmek için münazaralar ve tartışma meclisleri oluşturmuştu. Bunun neticesinde tâbileri çoğaldı, hatta Basra'da kendilerine ait bir mescit dahi bina ettiler.

Aşırı Haricîler Mirdas'a tabi olanların bu ılımlı politikalarını inkâr ediyor, onları tahkir etmek için "Kaade" yani Allah yolunda ve zalim valilere karşı cihattan geri kalanlar, oturanlar diye isimlendiriyorlardı. Basra'dakiler ise onları ılımlı hareketlerinden dolayı Hârûra'ya nispetle "Hârûriyye" veya onların dediği gibi "Muhakkime" diye isimlendirirlerdi. Ayrıca onlar kendilerini (Allah yolunda savaşıp, O'nun rızası için canlarını ve mallarını satan ve Allah'ın da bunları cennete karşılık satın aldığı kimseler) anlamında "şurât" diye isimlendirmişlerdir. Ubeydullah b. Ziyâd 674/55 yılında babasının yerine geçtiğinde onun mutedil Haricîler'e, Kaade'ye gösterdiği müsamahayı göstermeyince, Kaade faaliyetlerini gizlice yapmaya başladı. Ancak Ubeydullah b. Ziyâd, Ebû Bilâl ve taraftarlarını 61/680 yılında öldürttü.[257] Ebû Bilâl Mirdas'ın ölümünden sonra Haricîlerin bir kısmı Emevî hareketinin başındaki Yezid b. Muâviye ordusuna karşı iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'e[258] yardımcı

---

[254] Babaay, Muhammed b. Musa, **Mu'cemu a'lami'l-İbâziyye**, Dar'ul-Garbi'l-İslâmi, trz., s. 44.
[255] Halifat, , **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 5.
[256] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâziyye**, s. 6.
[257] Şemmâhî, **Kitabu's-Siyer**, I/6.
[63] Halifat, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye**, 68.
[258] Abdullah Ibn-i Zübeyr (r.a) Hicret'ten sonra, 622 milâdî yılında, Medine yakınındaki Kûba'da doğdu. Babası Zübeyr b. Avvâm, Cennetle müjdelenen on kişiden (Aşere-i Mübeşşere) biridir. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Teyzesi, Müminlerin annesi Hz. Âîşe'dir. Babası tarafından babaannesi Safiyye, Rasûlullah (sav)'ın halasıdır. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Muâviye'nin vefatından (M.680) sonra yerine geçen oğlu YezÎd'e biat etmedi. Mısır ve Şam dışında İslâm devletinin diğer bölgeleri

olmak üzere Hicaz'a gittiler. Bunlar arasında Nafi' b. Ezrak, Abdullah b. İbâz, Necde b. Amir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffar gibi önde gelen isimler de vardı.[259]

Abdullah b. İbâz, Abdullah b. Zübeyr'e Muhakkimenin ilkelerini ve Câbir b. Zeyd'in tevcihatı doğrultusunda hareket etmeyi teklif edince İbn Zübeyr bunu reddetti.[260] Yezid b. Muâviye'nin ölümünden sonra Nafi', Abdullah b. İbâz, Abdullah b. es- Saffar Basra'ya, Ebû Talut ve Ebû Fudeyk Yemame'ye gitmişlerdir[261]

Ebû Bilâl'in ölümünden sonra, siyasî ve savaşçı bir lider olmadığı için siyaset sahasında birçok şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Bunlar İmâm Câbir b. Zeyd'in prensipleri ve görüşleri dışına çıkarak kendi içtihadlarıyla muhakkime tebaasını etrafına toplamaya çalışmışlardır. Bunların başında da Ebû Raşid Nafi' b. Ezrak vardır. Liderlik sevgisi kendini kuşatan Nafi', teker teker muhakkimenin prensiplerinden, hareketin siyasî lideri ve genel müftüsü durumundaki Câbir b. Zeyd'in içtihadlarından uzaklaşmıştır.[262] Nafi b. Ezrak etrafında toplananlar "hurûc" etme kararı alıp 300 kişiyle "Ehvaz"a gelmişlerdi. Bunu uygun görmeyen Abdullah b. es- Saffar, Abdullah b. İbâz ve bu görüşteki Hâricîler Basra'da kalmışlardı. Nafi' b. Ezrak kendisine katılmayıp Basra'da kalanlara taraftar olmanın caiz olmadığını, onların kurtuluşa eremeyeceğini ve Allah'ın onların velâyetini, aralarında oturmayı, şahitlik etmelerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve miraslarını haram kıldığını âyetlerle anlatır. Nafi'ye göre; kendilerine muhâlefette bulunup hurûc etmeyenler kâfirler gibidir. Ya İslâm'ı, yani kendi fikirlerini kabul ederler ya da katledilmeleri gerekir. Onların yerlerinde oturması (kuûd) ve takiyye (imanı gizlemek) helal değildir. Bulundukları yer, yani yurtları Dâr-ı Küfr'dür. Böylelikle Nafi' isti'raz (kim olduklarına bakılmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek) görüşünü benimsemiştir. Nafi'in bu görüşleri kendisine katılmayarak Basra'da kalmış olanlardan önce kendi yandaşlarınca tepkiyle karşılandı. Nitekim yanında bulunan Necde b. Amir el-Hanefî, İbn Ezrak'a karşı çıkarak takiyyenin caiz olabileceğini, aynı

olan Hicaz, Yemen, İran, Irak ve Horasan halkı Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Hz. Abdullah dokuz yıl Mekke'de halifelik makamında bulundu.(**Ensab**, III/1).

[259] Şemmâhî, I-61.

[260] Mehdi Haşim Tâlib, **el-Hareketü'l-İbâziyye fi'l-Meşrikı'l-Arabi**, Daru'l-Hikmet, Londra, 2.Baskı, s. 6.

[261] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 73.

[262] Nâmî Amr Halife, **Dirâsât an'i-l-İbâziyye**, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1. Baskı, ss. 29 83.

zamanda Kaade'nin kendilerinden olduğunu; fakat eğer imkân varsa cihadın oturmaktan efdal olduğunu belirtti ve kendisine katılanlarla birlikte Yemâme'ye geçti. Oradaki İbâzîlerde ona biat ettiler (65/684). Böylece ilk olarak İbn Ezrak başkanlığında Ehvaz'da bulunan Haricîler, Ezrakiyye ve Necdiyye olmak üzere ikiye ayrılmış oldu.[263]

İbâziyye nin Basra'da teşekkülü 65/685 yılında Nâfî b. Ezrak'ın[264] Haricî olmayan Müslüman'lar hakkında ileri sürdüğü aşırı görüşlere katılmayarak Basra'da Abdullah b. İbâz'ın etrafında toplanmalarıyla zuhûr etmiştir. Emevî halifelerinin katı tutumu karşısında fikirlerini anlatmada gizlilik ilkesini benimsemişlerdir

Abdullah b. İbâz, Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin fikirlerinden ilham alarak aşırı Haricî topluluklarına katılmamış mutedil ve sünnetin sınırları içinde kalmak isteyen Vehbîleri kendi etrafında toplamış, isyan hareketine karışmamış ve kendi başına sakin bir hayat yaşamıştır. Mirdâs b. Udeyye'nin öldürülmesinden ve 61 (668) yılındaki başarısız isyanından sonra mutedil Haricîlerin reisi olmuştur.

---

[263] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 77.

[264] Nafi bi Erzak: Ebû Râşid Nafi' b. el-Erzak b. Kaysb. Nehâr el- Hanefî (65/685) Hâricîler'in **Ezârika** fırkasının lideridir.

Ezrakıyye'nin çoğulu olan Ezârikâ, Hz. Ali'nin Muâviye ile hakem olayını protesto ederek ondan ayrıldıkları için Havâriç (Hâricîler) diye anılan fırkanın liderlerinden Ebû Râşid Nâfi' b. Ezrak'a (ö. 65/685) uyanları ifade etmek için kullanılır. Çoğunluğunu Benî Temîm kabilesi mensuplarından meydana gelmekle birlikte aralarına bir kısım mevâli de (İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayarak Arap kökenli müslümanlar "hürr/özgür", Arap kökenli olmayan müslümanlar ise "mevâlî" olarak isimlendirilmiş ve bu kullanım yaygınlık kazanmıştır.) vardı. Ezârikâ'nın Nâfi' b. Ezrak'a nisbetle anılması ise fırkanın onun tarafından kurulduğunu gösterir. Ezârikâ'nın başlıca görüşleri şöyledir:

1. Müslümanlardan Ezârika'ya mensup olmayanlar sadece kâfir değil aynı zamanda müşriktirler ve çocukları dâhil hepsi ebedî olarak cehennemde kalacaklardır.
2. Kendileriyle birlikte düşmana karşı savaşa katılmayan ve Ezârika'nın bulunduğu yere hicret etmeyen diğer Hâricîler de kâfirdir. Bunlardan kendilerine katılmak isteyenler imtihana tabî tutulmalıdır.
3. İslâm'da recm cezası yoktur. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de böyle bir hüküm bulunmamakta, zina yapanlara dayak atılması emredilmektedir.
4. Namuslu kadınlara zina isnat ederek bunu şahitlerle ispat etmeyenlere uygulanan ceza aynışeyi namuslu erkeklere isnat edenler için uygulanmaz. Zira Kur'ân'da bunu belirten bir lafız yoktur.

5 Peygamberlerin nübüvvetle görevlendirildikten sonra büyük veya küçük günah işlemesi câiz olduğu gibi nübüvvetten önce kâfir olan bir kimsenin peygamber olarak gönderilmesi de câizdir.

6. Vergilerini ödeyen Yahudi ve Hıristiyanların öldürülmesi haramdır.
7. Kadınların âdet esnasında kılamadıkları namazları kazâ etmeleri gerekir.
8. Çalınan malın miktarı ne olursa olsun hırsıza omuzdan kol kesme cezası uygulanır. (Öz, Mustafa, **TDVİA**, "Nâfi' b. Erzak Maddesi", İstanbul, C. XXXII, s. 289-290.).

Abdullah b. İbâz Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân (65–86/683–685) ile münasebetlerini dostane bir tavır üzerinde devam ettirmiştir. Halife ile mektuplaşarak bir manada İbâzî esaslarının ilkelerini izah etmeye çalışmıştır.

Halifeye gönderdiği mektubunda şu görüşleri sunmuştur:

İlk iki halife Ebûbekir ve Ömer, kitap ve sünnete bağlı kalmışlardır, Osman ise gerek valileri ve gerekse icraatı ile kitap ve sünnetten ayrılarak bir sürü bid'atlar ortaya koymuştur. Kendisine Allah'ın kitabını hatırlatmak için gidenlere tevbe ettiğini söylediği halde, tevbesini çiğneyip onların dövülmesi veya el ve ayaklarının kesilmesi için valilerine mektup yazmış; bu mektupların ele geçirilmesiyle katli meşrûlaşmıştır.

Ondan sonra iş başına gelen Ali b. Ebî Tâlib Allah'ın işinde insanların hakemliğine başvurarak küfre girmiştir. Muâviye fâcir[265] Yezid fâsıktır[266] ve onlardan teberrî edilmiştir.

Mektubun devamında kendilerinin kulların değil, Allah'ın hükmüyle hareket ettiklerini, zulme karşı çıktıklarını, aynı zamanda hareketleri ile küfre giren Nafi' b. Ezrak'tan da yüz çevirdiklerini âyetlerle açıkladıktan sonra, imâmların hidâyet ve dalâlet imâmları olmak üzere ikiye ayrıldığını Abdülmelik'in de hidâyet imâmı olması için Allah'ın kitabına uyması gerektiğini açıklayarak mektubunu bitirmiştir.[267]

İbâzîlik Basra'da Abdülmelik b. Mervân'ın ölümünden sonra değişmiş bazı Basra İbâzîler'inin İbnü'l-Eş'as'ın (Abdurrahmân b. Muhammed) isyanına katılmış olmasını ileri sürerek Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf, başta Câbir olmak üzere İbâzî ileri gelenlerinin çoğunu Umân'a sürmüş, bir kısmını da Basra'da hapsettirmiştir. Bunlardan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime, Haccâc'ın ölümünden sonra Basra İbâzîlerine reislik yapmıştır.[268] Özellikle devrin yöneticileriyle polemiğe girmeyerek esnek bir tavır takınmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra Halife Yezîd b.

[265] Allah'ın emirlerini yerine getirmeyen, dinin yasaklarını çiğneyen, aşırı isyana dalan, günahta ısrar eden ve en büyük günahlardan dahi kaçınmayan kimse demektir.

[266] fısk, isyan etmek ve Allah'ın emrini terketmek anlamına gelir. Aynı kökten türetilen "fusûk" ise, "dinden çıkmak", "itaatten ayrılıp ma'siyete (günahlara ve isyana) dalmak ve yine imandan küfre geçmek anlamlarına gelmektedir.

[267] Amir en-Neccar, **fi Mezâhib'i-l-İslâmiyyîn**, Matbaat'ü-l Hey'eti'l- Mısrıyye, Kahire 2005, ss. 335-348.

[268] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.

Abdülmelik'in katı icraatları durumu değiştirmiştir. Ebû Ubeyde, Emevî idarecilerini İbâzîler ile geçinmelerinin yollarını aramıştır. Basra İbâzîlerini bir arada tutmayı başararak cemaatın yönünü daha çok eğitim ve propağanda faaliyetlerine yönlendirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Basra İbâzîleri sükûnet içerisinde yaşamışlardır. Bunun sebebi, Basra'da mûtedil olan İbâziyye nin daha yoğun olması ve halifenin icraatlarının yanı sıra, onun dindar kişiliği de mutedil olan Basra İbâzîleri üzerinde olumlu etki bırakmıştır.

Basra'da, aktif faaliyetlerinde asi bir tutum içerisinde olmamışlardır.[269] Basra İbâzîler'inin imamı olan Ebû Ubeyde'nin Basralı Haricîleri iyi idare etmesinin ve Emevî idarecilere karşı ılımlı politikalar izlemiş olmasının da onların isyan etmemesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.[270] Bütün bunlar Basra İbâzîler'inin Ömer b.Abdülaziz idaresini benimsemelerine neden olmuştur. Basra Haricîlerinin, Ömer b. Abdülaziz'den önce Abdülmelik b. Mervân döneminde de iyi ilişkiler içerisinde oldukları bilinmektedir.[271] Halifenin ölümü Basra Hâricîliğini sarsmış ve Yezîd b. Abdülmelik'in sert tutumu Basra'da yaşayan İbâzîlerin arasında ihtilalcı grupların yeniden ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.[272]

Ebû Ubeyde, İbnü'l-Eş'as ayaklanmasına katıldığı için Haccâc b. Yusuf tarafından hapse atılmış, Haccâc'ın ölümüyle hapisten çıkan Ebû Ubeyde, Basra Haricîlerinin lideri olmuş ve onları dikkatli bir şekilde yönetmiştir.[273] Hatta Ömer b.Abdülaziz iktidara gelince Ebû Ubeyd halifeye bir heyet göndermiştir.[274] Bu heyet hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yer almamakla beraber, Halifenin Basra kadılığına İbazî olan bir âlim, İyas b. Muâviye'yi atamış olması bu heyetin girişimleri sonucu olmuş olabilir.[275]

---

[269] Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc., E.Ruhi Fığlalı), s. 31.
[270] Şemmahî, **Kitebü's-Siyer**, s. 82.
[271] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 85
[272] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 88.
[273] Şemmahî, **Kitabü's-Siyer**, s. 84.
[274] Şemmahî, **Kitabü's-Siyer**, s. 92.
[275] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, s. 88.

Ebû Ubeyde İbâzîye hareketinin gelişmesinde önemli denebilecek derecede etkisi olan üç tür meclis kurdurmuştur. Bu üç meclis gizli yerlerde ve nöbetçiler kontrolünde düzenlenirdi.[276]

"Hameletü'l-ilm" adı altında yetişmiş elemanlar, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine yayılarak ve belli bir taraftar kitlesi kazandıktan sonra zuhûr halini ilan ediyorlardı.[277] İbâzîye'nin Mağrip, Yemen, Hadramevt, Umân ve Horasan'a tanıtılıp yayılmasını bu ekipler sağlamıştır.

Ebû Ubeyde, etrafındaki öğrencileri yetiştirerek Müslüman bölgelere göndermiştir. Bunlara "Hameletü'l-İlm" veya "Nakaletü'l-İlm" adı verilmiştir.[278] Bu aynı zamanda Ebû Ubeyde liderliğinde İbâzîye hareketinin dini, fikri ve kültürel bir hareket olduğunu göstermektedir.[279]

İbâzîye, itikâdî ve siyasî açıdan çeşitli bölünmelere uğramış ve birçok kola ayrılmıştır. Pek çoğu önemsiz sayılabilecek sebeplerle ana bünyeden ayrılan bu kollar varlıklarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Esasen ilk bölünmeler Kitman devrinde itikâdî mahiyette olmuş, fakat siyasî bir bütünlük ve güç elde edilmeye başlandığı zamanlarda da dinî siyasî farklılıklar ağır basmıştır,[280] Ehl-i Sünnet söylemi içinde İbâzî olmayan kaynaklarda verilen bilgiler yetersiz olmakla beraber çoğu kez birbirinin tekrarı şeklindedir. Zaten bu tarz bilgiler çağdaş İbâzî kaynaklarca da tenkit edilmiştir.

1.2.2. Hicaz ve Yemen İbâzîliği

Hicaz bölgesinde İbâziyye'nin faaliyetleri her yıl Mekke'ye giden ve halkı son Emevî Halifesi II. Mervân'a karşı muhalefet yapmaya çağıran Ebû Hamz eş-Şâri' ile (v. 130/748) başlamıştır. Ayrıca bu bölgeye Ebû Ubeyde'nin dâîler göndermesi suretiyle İbâzîlik tanıtılmıştır.[281]

---

[276] Abdullah b. Ali el-Tuaymî**, et'Te'vilu'l-Kelâmî İnde'l-İbâdi**, Camiatu'l-Melik Suud, Kulliyetu't-Terbiyye, Kısmu's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1425, s. 58.
[277] Halifat, **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye**, s. 108.
[278] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 88-89.
[279] Muhammed b. Musa Babaay, **Mu'cemu A'lâmi'l-İbâziyye**, Dar'ul-Garbi'l-İslâmi, trz. S. 418.
[280] Fığlalı, "İbâziyye mad", **DİA**, XIX, 259.
[281] Ali Yahya Muammer, **el-İbâziyye Beyne Firaki'l-İslâmiyye**, s. 26-28.

İbâzî mezhebinin yayılması hususunda kesin tarih vermek mümkün görünmemektedir. Ancak Yemen bölgesine İbâzîliğin ulaşması hakkındaki bilgiyi ve Abdullah b. İbâz'ın faaliyetlerinin sonucunu, İbn Havkal'ın[282] Suretü'l-arz adlı eseri bizlere vermektedir.

Yemen İbâzîliğinin gelişmesinde mühim rol oynayan Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf b.Süleyman el-Ezdî eş-Şârî (v. 130/748) Basra'daki İbâzî İmâm Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerim et-Temîmî, Ebû Hamza'yı hac mevsiminde halka İbâzî propagandası yapmak üzere Mekke'ye gönderirdi. (128/746) yılı sonunda Ebû Hamza Hadramut ileri gelenlerinden Abdullah b. Yahya el-Kindî ile karşılaştı. Ebû Hamza'nın sözleri hoşuna gider ve kendisini Hadramut'a davet eder. Ebû Hamza, Belc b. Ukbe ile birlikte Hadramut'a giderek (129/746) yılı başlarında Abdullah b. Yahyâ'ya İmâm olarak biat ettiler.[283] Kısa bir zamanda büyük gelişmeler oldu. Tâlibü'l-hak ünvanıyla anılan Abdullah, burada güçlenerek San'a' yı ve diğer Yemen bölgelerini ele geçirdiler. (129/747) yılının hac mevsiminde Ebû Hamz, Belc b. Ukbe ve Ebrehe b. Sabah'ı 1000 kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gönderdi. Ebû Hamza ve yanındakiler savaşsız Mekke'ye (8 Zilhicce 129/20 Ağustos 747), ardından da Medine'ye (21 Safer130/2 Kasım747) girdiler. Burada üç ay kadar kalan Ebû Hamza, Mervân'a karşı ayaklanmak için Şam' doğru harekte geçti. Mervân Abdulmelik b. Muhammed b. Atıyye kumandasından 4000 kişilik bir orduyu önce Ebû Hamza'nın, sonra da Yemen'e geçerek Abdullah b. Yahya'nın üzerine gönderdi. Ebû Hamza da Belc Ukbe'yi 600 kişiyle İbn Atıyye ye karşı sevk etti. Vâdilkurâ'da meydana gelen çatışmada İbâzîler büyük bir yenilgiye uğradı. Ebû Hamza ve diğer İbâzîler öldürüldü. Kaçabilenler başka yerlere, bir kısmıda Umân'a kaçtılar. Bu aynı zamanda Yemen ve Hadramut İbâzîliğinin dağılmasıdır.

[282] İbn Havkal, (esas ismi Ebü'l-Kâsım Muhammed bin Alî en-Nasîbî) Nusaybin'de doğmuş 943/969 yılları arası seyahat etmiş 10. yüzyılın ünlü Arap yazarı, coğrafyacı ve tarihçisidir. 977 yılında **Suret el-Arz** (صورة الارض; "Yeryüzünün Yüzü") isminde eserini yazmıştır (Francesco Gabrieli, **Ibn Hawqal e gli Arabi di Sicilia**, in: **L'İslâm nella storia**, Bari, Dedalo, 1966, sayfa 57, 67).

[283] Fığlalı, **İbadiye'nin Doğuşu**, 89-90.

1.2.3. Umân İbâzîliği

İbâzîliğin Hicrî birinci asrın ilk yarısında zuhûr ettiğini belirtmiştik. Umân, İbâzî ve imamlarının yapılanmasında önde gelen merkezlerindendir.

Araştırmamızda Umân İbâzîliğin menşei hakkında fazla bilgiye ulaşamadık. Umân halkından bir kısmının Mirdas bin Udeyye'nin faaliyetlerine alaka duymasıyla başlamış, ayrıca, Hicrî ikinci asrın ilk yarısında Hameletü'l-ilim talebelerinin Umân'a gelenlerinin gayretiyle oluştuğunu biliyoruz.[284]

Hicrî birinci asrın sonlarına doğru Haccâc'ın (v. 95/712) Basra'dan sürdüğü pek çok İbâzî âlimin bölgedeki faaliyetleri sonucu özellikle de İbâzîlik Umân'da yayılır. Bu kabilden olarak, Haccâc tarafından Umân'a sürülen Câbir b. Zeyd tarafından ivme kazandığını söyleyebiliriz.

Abbasî halifesi, Ebû'l-Abbas es-Saffah (132-136/750-754) in biraderi Ebû Cafer el- Mansûr'un Irak valiliği esnasında Umân'daki İbâzîlere hüsn-ü muamelede bulunarak imâmeti el-Cülenda'ya verdiler.[285]

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında (h.132) Cülendâ b. Mes'ûd'un liderliğinde Umân'da ilk İbâzî ayaklanması gerçekleşir. Onun imâmlığı da çok kısa sürer. Ebû'l-Abbas'ın sevkettiği kuvvetler tarafından öldürülür.[286] Cülendâ b. Mes'ûd'un öldürülmesini müteakip Umân İbâzîliğinin kısmi çöküşe girdiği zikredilir.[287]

Nevzâ şehrini kendilerine merkez yapmışlardır. Mûsa b. Ebî Câbir'in (181/197) başkanlığında (177/794) senesinin Şevval ayında idareyi ele geçirdiler. Muhammed b. Abdillah b. Ebî Affan'ı kendilerine imâmete getirdiler. Sonraları mezkûr imam azledilerek yerine el-Vâris b. Ka'b b.el Harûsî'yi getirdiler. el-Vâris'in ölümünden sonrayerine Gassa b. Abdillahel-Yahmedî el- Ezdî gelmiştir. Bu dönemde Umân, İbâzî meşayihinin toplanma yeri oldu. Daha sonraki dönemlerde, Abdulmelik b. Hamid h.208-26-m.824-41, el-Muhammed b. Cafer (226-37/841-52), es-Salt b.

[284] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 165.
[285] Ebû Tahir İsmail b. Mûsa Ceytâlî, **Kavâidü'l-İslâm**, Kahire 1297, ss. 18-19.
[286] Taberi, **Tarih**, III/77.
[287] Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 95.

Mâlik el Harûsî (237-72/851-56), Raşid b. en-Nazr (272/77-886/90) ve Ebû'l-Kâsım Said b. Abdullah imam olarak vazife almışlardır.

Abbasilerin bu bölgede hâkim olmakla birlikte İbâzîler'in kendi imamlarını seçmesi manidardır.[288]

1.2.4. Kuzey Afrika İbâzîliği

Kuzey Afrika'da İbâzîliği hicrî ikinci asırda ilk yayan kişi[289] olarak Seleme (Selmâ) b. Saîd'i[290] gösterilirr. Basralı bir şeyh olan Seleme[291] ikinci asrın başlarında Sufriyyeli dâî İbn Abbâs'ın kölesi İkrime el-Berberî (v. 107/725-6) ile birlikte Kuzey Afrika'da özellikle Berberi kabileler arasında İbâzî fikirleri anlatırlar. Seleme'nin daveti halk arasında oldukça da etkili olur.[292] İbâzî dâî'ler ve önderler mezheplerini yaymada ihlasla hedeflerine varmaya bağlı kalmışlar, maddi ve içtimai şeylere iltifat etmemişlerdir.[293] Berberîlerden bazıları Basra İbâzîler'inin reisi olan Ebû Ubeyde'nin ders halkasına katılmak üzere Basra'ya gittiler. Burada eğitim gören Berberîler, İbâzîliği yaymak için Kuzey Afrika'ya döndüklerinde, birer daî olarak faaliyetlerine devam etdiler. Bunlardan beşi Hameletü'l-İlim (Hameletü'l-İlim ila İfrikiyye) olarak tanınmaktadır.[294] Bunlar: 1- Ebû'l-Hattâb Abdulah b. Semh el-Meafirî 2- Abdurrahmân b. Rüstem, 3- Âsım es-Sidrâtî, 4- İsmail b. Durâr el-Ğadâmisî ve 5- Ebû Davu el-Kâbilî' en-Nefzâvî'dirler.[295]

Ebû Ubeyde'nin ders halkasında eğitimlerini tamamlayarak memleketlerine dönen bu şahıslar, aralarında anlaşarak Ebû'l-Hattâb'ı imâm seçtiler. Kuzey Afrika'ya dönerek burada İbâzîliği yaymaya çalıştılar.

Ebû'l-Hattâb'ın imâmlığı, Trablus'daki Hevvâre ve Zenâte kabilelerine mensub İbâzî Berberîler kabul edip ona biat ederek errafında toplandılar. Mühim bir güç toplayan Ebû'l-Hattâb'ın askerleri (141/758) tarihinde Abbasilerle savaşarak

[288] Fığlalı, **İbâzîye'nin Doğuşu ve Görüşleri.**, s. 97.
[289] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 167.
[290]el-Vercilânî, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbârü'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahman Eyûb, Tunus 1958), s. 42.
[291] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.
[292] Semâilîî, Sâlîm b. Hamûd, **İzâletu'l- Va'şai Şerh Seyyidetü** s. 38.
[293] Semâilîî, **İzâletu'l- Va'şai Şerh Seyyidetü**, s. 38.
[294] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.
[295]ed-Dercînî. **el- Mağribu'l-İslâmî**, 1, 9.

Trablus şehrini ele geçirerek kendileri için üs yaptılar Kayrevân'ı da aldıktan sonra kısa zamanda Kâbis ve Nefzâva'da hâkimiyet kurdular.[296]

İbâzîler'in bu bölgeleri elde ettiğini duyan Abbasî Halifesi, Ömer b. Hafs komutasında büyük bir orduyu Kuzey Afrika'ya gönderdi. Sevkedilen ordu İbâzîlerce (154/770) tarihinde Mağmadis denilen yerde hezimete uğratıldı ve Ömer b. Hafs öldürüldü. Bunu üzerine Abbasî Halifesi Mansur, Buraya Yezîd b. Hâtem el-Ezdî komutasında yeni bir ordu sevk eder burada bulunan bazı Berberî kabileleri de destek verince Ebû Hattab'ın ordusu büyük bir hezimete uğradı kendisi de dâhil birçoğu kılıçtan geçirildi.[297]

Her ne kadar iç bölgelerde farklı imâmların liderliğinde İbâzî grupları görülse de Ebû'l-Hattâb sonrası en güçlü ve istikrarlı İbâzî imâmlığı, Abdurrahmân b Rüstem (v. 168/784) tarafından tesis edilir.[298] Hicrî 160 ya da162'de Rüstem İbâzî imâmı seçildi, o da kendisine Tâhert'i merkez yaptı. 11 yıl süreyle Rüstemî Devletî'nin reisi olarak İbâzîlere imamlık yaptı. Sözlerine sadık kaldı. Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamber'in (sav) sünneti ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in icraatlarına sadık kaldı. Adaletle hükmetti ve zâhidane bir hayat ve ilmi ilede halkını şuurlandırdı. Avam ile iç içe yaşadı.[299]Abdurrahmân b. Rüstem'in devlet başkanlığına seçilmesinde dini vecheler ağır basmıştır. İbâzîler kendi aralarında meşveret ederek "Şer'i hükümlerin tatbikinde mazlumlarımıza ve duafamıza merhamet edecek, zalimlere cesurca karşı koyabilecek namazımızı kıldıracak zekâtlarımızı ve ganimetlerimizi tevzi edecek bir imam seçmedikçe iki yakamız bir araya gelmez."[300] Dediler.

Abdurrahmân b. Rüstem h.168-208 ve oğlu Abdulvehhâb döneminde h.208-258 İbâzîler Kuzey Afrika'da zirvededirler.[301] Birçok etnik unsurdan oluşan Rüstemî devletinin vatandaşları, kabileler halinde yaşamaktaydı. Doğudan buraya gelen Araplar ve İranlılar ile Kayrevân taraflarından gelen Berberîler de bu özelliklerini korudular. Kendine has mahalleler çarşılar ve mescitler inşa ettiler. Kendilerine has

[296] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.
[297] Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", **DİA,** İstanbul 1999, XIX, 257.
[298]ed-Dercînî, Ebû'l-Abbâs, **Tabakâtu'l-Meşâyih**, s. 45.
[299] Vercilânî, **Kitâbu'd-Delil ve'l-Burhân**, s. 144.
[300] İbnu's-Sağir, **Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**,239.
[301] Necde Hammaş, "İbadiyye", **el-Mevsû'atu'l-Arabiyyetu**, I/32.

an'anelerine burada da devam ettiler. Bunlar arasında kalıcı bir barış hâsıl olmamış; zaman içerisinde bir takım harpler olmuştur.[302] Abdulvahhab'ın belki de en son uygulamasıylada hilâfet saltanata dönüştürmüştür Oğlu Eflah'ı veliaht yapmakla bu bid'at kendisinden sonra gelen oğlu ve torunlarına tevarüs etmiştir.[303]

İmam olan Eflah'ın en önemli özelliklerinden birisi de devlet işlerinin icrasında hâkimin hüküm verdiği zaman etki altında kalmamasıdır. Örnek olarak da Halifenin kardeşi olan Ebû'l-Abbas'ın halktan birisi ile aralarında çıkan nizadan dolayı hâkimin Ebû'l-Abbas'ın aleyhine karar vermesidir. Bu durumu Eflah'a şikâyet eden Ebû'l-Abbas'a Eflah'ın cevabı: "Eğer o seni kayırmış olsaydı bir gün bile orada kalmazdı."[304]

III. asrın ikinci yarısında Tâhert'teki İbâzîler, politik açıdan farklı gruplara ayrılırlar: Nükkâr, Halefiyye, İbn Massâle, Ağlebîler 283/896'da Rüstemîlerin en büyük destekçisi olan İbâzî Berberi kabilesi Nefûse'yi Mânû savaşında yendiklerinde Rüstemîlerin bölgedeki etkileri yok sayılacak kadar azalır. Tâhert'te[305] İbâzî hâkimiyeti 296/909'a kadar devam eder. İbn Selâm el-İbâzî'nin de çağdaşı olduğu, Eflah ve oğlu Ebûbekir dönemlerinden itibaren İbâzîlik gerileme sürecine girer. Ağlebîlerin kalıntıları üzerine kurulan yeni Fâtımî hanedanı Rüstemî imâmlığına son verir. İbâzîler hicrî 358'de Fâtımîlere yeniden başkaldırırlar ve biraz başarı elde ederlerse de sonunda onlara boyun eğmek zorunda kalırlar. Bundan sonra da devamlı gizlilik halinde yaşarlar. VI. asırda hemen hemen bütün İbâzîler ulaşımı zor bölgelere

[302] Hâlid Reşid Cemili, **Ahkâmü'l-Ahlâf ve'l-Muahedât fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Kânun**, Dârü'l-Hürriyye, Bağdad 1987, s. 188.

[303] İbnu's-Sağir el-Mâlikî, **Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, (Thk. Hasan Ali Hasa), Kahire 1984. s. 256.

[304] İbnu's-Sağir, **Ahbâru Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, s. 269.

[305] Tâhert: Cezayir'in kuzeyinde tarihi bir şehirdir. Rüstemîler'in kurucusu İbâzî İmâmı Abdurrahman b. Rüstem, Abbasi ordusunun (144/761)'te Kayrevvan'a girmesi üzerine bir grup İbâzî ile birlikte Cezayir'in kuzeyinde Cebelicezull'e Tahertulkadime civarında yerleşti. Daha sonraları İbâzîleri'de etrafında toplayarak yeni bir şehir kurdu ve adınıda Tâhertulhadise adını vermiştir. (Nadir Özkuyumcu. "Tâhert", **İSAM**, C. XXXIX, s. 392-393.)

çekilerek yaşamlarını sürdürürler. Bugün Kuzey Afrika'daki İbâzîlik Mîzâb, Cerbe adasının üçte ikisinde, Cebeli Nefûse'nin de [306] yarısında yaşanan bir mezheptir.[307]

Rüstemî Devletinin Fatımîler tarafından yıkılmasından sonrada İbâzîler varlıklarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir.[308]

Rüstemîlerin yıkılışından sonra batı ve doğu İbâzîliği arasındaki ilişki de giderek azaldı. İlk dönem itibariyle oldukça hareketli olan İbâzîler'in IV. asır sonrası kendi dışındakilerle olan ilişkilerinde durağanlık hâkimdir.

Bu asır itibariyle İbâzîler, halen Arap âleminin batı kısmı olan Cezâyir, Tunus, Libya, Mağrib Berberî İbâzîleri ile doğu kısmı olan Yemen, Umân ve Zencibar'da ve bir kısmı da Afrika'da Tanzanya da bulunmaktadırlar.

[306] Cebeli Nefûse: Berberîler'in iki büyük şubesinden Butr koluna mensup dört kabileden biridir. Nefûse, Meşrik'tan veya diğer Berberî kabileleri gibi Filistin'den gelip Traplusgarp'ın güney batısını yurt edinmiş, buraya kabileye nispetele Cebeli Nefûse adı verilmiştir. İlk defa Amr b.Âs'ın 22-23 (643-644) yıllarında Trablus ve yöresini fethetmiştir. Nefûseliler'in büyük kısmının İslâm'dan önce Hırıstiyan, bazu grupların da Mûsevî olduğu bilinmektedir. Zamanla diğer Berberî kabileleri gibi İslâmiyet'i kabul etmişler. (122/740) de başlayıp Fâtımîler dönemine kadar İbâzîler için için hareketli ve ehemmiyetli bir zaman dilimidir. (İbrahim Harekât, "Nefûse" **İSAM**, C. XXXII, s. 532.

[307] Fığlalı, "İbâziyye", XIX, 257.

[308] M. Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", (160-297/777-909), **AÜİFD**, C. XXXVIII, ss. 457-478.

2. BÖLÜM

İBÂZÎLERİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ

2.1. TEVHÎD

İslâm düşüncesinin en temel ve önemli meselelerinden olan tevhîd, tarihî seyir içerisinde muhtelif değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Sözlükte tevhid "وحد" kökünden tef'îl vezninde bir mastardır. "Bir kılmak" manasınadır.[309] Kelime Allah için kullanıldığında, "Allah Teâlâ'nın tek olması, şerik ve nazirden münezzeh olması" anlamındadır.[310]Kur'ân-ı Kerim'de ehad, ihdâ, vahd, vâhid, vâhide, vahîd gibi değişik türevleri kullanılmıştır.[311]

Istılahî anlamda; tevhîd, ibadeti ma'bud olarak Allah'a has kılmak; zatında, sıfatlarında ve fiillerinde yaratıcı olan Allah'ın birliğini tasdik etmek; mevcudatın yaratılmasında onun vucubiyetini ikrar etmektir. Onun için evvel ve ahir yoktur. O yaratılmış şeyler gibi değildir. Çünkü O, mahlûkatın tamamından önce olmak üzere ezelidir ve bütün mahlukâtın fenâsından sonra da ebedidir. Bu sebeple yarattıklarından bir kimse, zatında, sözlerinde, fiillerinde, ahkâmında, sıfatlarında ve kulluğu ona has kılmada onu birlemedikçe tevhidi sahih olmaz.

---

[309]İbn-i Manzur, **Lisânu'l-Arab**, "Vhd" mad.; Zebidî, **Tâcu'l-Arûs**, "vhd" mad.

[310] Asım Efendi, **el-Okyanusu'l-Bâsit Fi Tercümeti'l-Kâmûsu'l-Muhît**, (Orjinal kitap adı: Kamusü'l-Muhit), Asitane I/705.

[311] Bedrettin Çetiner , **el-Mu'cemu'l-Müfehres li'l-Kur'âni'l-Kerim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 45, İstanbul, 1991, s. V/188-189.

Tevhid; Allah'ın var olduğuna inanmanın yanında onun bir olduğuna da inanmaktır. İnsanın fıtratında var olan inanma ihtiyacı, Allah'ın zatında ve sıfatında hiçbir ortağı olmadığına, tek olduğuna inanmakla tatmin olur. Bunun için Kur'ân insanı tevhid inancına çağırır. "İlahınız tek bir ilahtır. Ondan başka ilah yoktur. O, Rahmandır, Rahimdir"[312] ve "Allah kendinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tır. O, Hay ve Kayyum'dur."[313]gibi birçok ayette, Cenâb-ı Hakkın birliğine özellikle vurgu yapılır.

İbâzîler'e göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Allah zatıyla kadirdir. Allah ahsen sıfatlarla muttasıftır. Allah'ın hadis sıfatları yoktur. Allah noksan sıfatlardan münezzehtir.[314] Yüce Allah sınırlandırılamaz ve herhangi bir şeye benzetilemez. Onunla beraber başka bir yaratıcı düşünülemez ve mahlûkatın sahip olduğu sıfatlardan da uzaktır.[315] "Onun benzeri gibi hiçbir şey yoktur; O semidir, basîrdir. İşitendir, gören ve bilendir."[316] Allah kendisini Kur'ân-ı Kerim'de kullarına vasfettiği gibidir.

Muahhar İbâzî eserlere baktığımızda tevhid konusu, bilinmesi zorunlu olan konular arasında yer alır. Kişinin mükellefiyet yaşına geldiğinde bu konuyla ilgili cehaleti kabul edilmez. İbâzî imâmlardan Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ebî'l-Hayri'l-Cenâvî (5/11.asır) ilimleri üç kısma ayırırken bu konuyu şöyle açıklar:

"Bir ilim var ki kişi, bir an bile ondan cahil kalamaz. Bir ilim de var ki hüccet gerçekleşene kadar kişi onu bilmeyebilir. Başka bir ilim de var ki kişi ebediyen bilmeyebilir. Bir an bile bilgisizliği kabul etmeyen ilim, tevhid bilgisidir. Kişi şirkin mahiyeti hakkında bilgi sahibi olması lazım, çünkü şirk'i bilmeyen tevhidi bilemez. Tevhidin ve şirkin ne olduğu hususunun iyice araştırılarak bilinmesi gerekir. Zira kişi buluğ çağına erince bunları öğrenmek onun üzerine vacip olur."[317]

İbâzîler de diğer İslâmi fırkalar gibi Tevhid konusunu detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Konuyu iki şekilde ele almışlardır. Birincisi, tevhid vahiy ile değil ancak akıl ile bilinebilir bir konudur. Nakil sadece onu tamamlar veya onu açıklar.

[312] Bakara, 2/163.
[313] Âli İmran, 3/2.
[314] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s.44.
[315] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 59.
[316] Şura, 42/11.
[317]Ebû Zekeriyya Yahya el-Cenâvenî, **el-Vad**', Umân s. 30.

İkincisi ise tam tersi bir görüştür. Tevhidi bilmenin tek yolu vahiydir, akıl sadece onu tasdik eder.[318]

Ebû Hazer'in açıklamalarına baktığımızda, İbâzîler'in tecsimi kabul etmediklerini görürüz. Tevhid konusunda; Allah'ın cisim olduğunu düşünen bir kimseyi şirkten kurtaracak herhangi bir zorlama te'vil yöntemi bilmiyoruz.[319]Çünkü Allah'ın cisim olduğunu söyleyen bir kimse ibadetlerini bir cisme, surete yapıyor demektir. Hâlbuki cisim birçok parçadan müteşekkil bir nesne olduğu için bunu Allah için düşünmek imkân dâhilinde değildir. Allah'ı cisim olarak düşünmek O'nun hakkında adet ve teğayyürü gerektirir. Sayılmaya müsait olan şeyin, birçok parçadan müteşekkil olduğu için mana itibariyle tek olması mümkün değildir, demektedir.[320]

Ayrıca Allah'ın canlı bir cisim olduğunu düşünmek O'nun bir mekânda mukim olmasını gerektirir. Bunun yanı sıra O'nun varlığını devam ettirmek için beslenmeye yani yeme-içmeye ihtiyacı olduğu anlamına gelir. Bütün bunlara bağlı olarak hareket ve sükûn eylemlerinin O'nda varlığı ortaya çıkar. Hâlbuki hareket ve sükûn hades/sonradan yaratılmış şeylerdir. Hades bir şeyin de Allah için söylenmesi muhaldır.[321]

Allah'ın isimleri mahlûk değildir. Allah ezelden beri var olduğuna göre O'nun isimleri de ezelden beri vardır. Sonradan yaratılmış değildir.[322] Ayette "O, Rahmandır, Rahimdir" [323] Bu ifade, Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğunu iddia edenlere cevap niteliğindedir. Ancak şöyle düşünülebilir:"Allah ezelden beri yaratıcı/hâlık idi; fakat yaratma eylemi gerçekleştirilmiş değildi. Sonradan melekleri, cinleri ve insanları var ederek yaratma eylemini gerçekleştirmiş oldu.[324] Allah'ın isimlerinin mahlûk olduğu iddiası müşriklerin söylemlerinden farksız bir içeriğe sahiptir. Çünkü müşrikler, Rahman'ın Allah'ın zatından başka bir şey olduğuna, onun zatının dışında olduğuna inanıyorlardı. Bunu kabul etmek adet ve teğayürü gerektirdiği için apaçık bir sapıklıktır. İhlâs suresinde "De ki: O Allah birdir, büyüklük onda

[318] Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, s. 89.
[319]Ebû Hazer**, er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s.88.
[320]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn** ss. 88-89.
[321]Ebû Hazer**, er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 85.
[322]Ebû Hazer**, er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, ss. 13-19.
[323] Haşir, 59/22.
[324]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, ss. 13-19.

nihayet bulmuştur, daim ve bakidir, her şeyden müstağni ve her dileğin merciîdir. Doğmamış, doğurmamıştır. Hiçbir eşi ve benzeri yoktur."[325] Haşr Suresi 24. ayette ise "O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler O'nundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey O'nu tesbih eder. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."[326]

Bu ayetler Allah'ın isimlerinin zatının dışında bir şey olmadığını ve dolayısıyla mahlûk olmadığını ifade etmektedir.[327] O'nun isimlerinin ifade biçimi lafızlarla yapılmaktadır. Lafızlarda ise erkeklik-dişilik, müfred-cemi' gibi herhangi bir sayısal ifadeye delalet etmez. Kaldı ki lafızlar bir şeyi insan zihninde anlamlandırmak için sonradan oluşturulmuş şeylerdir. Lafızlardan yola çıkarak Allah'ın isimlerinin veya sıfatlarının mahlûk olduğunu söylemek saçmadır. Çünkü lafızlar değişebilir; ama lafızdan maksut olan zat-ı ilahi olduğuna göre O'nun isim ve sıfatlarını telaffuz eden kelimeler değişse bile bu, O'nun zatında adet ve tağayyürü gerektirmez,[328] Allah'ın sıfatları zâtına zait değildir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda İbâzîler, Allah'ın isimleri mahlûk olmadığı fikrinde müttefik oldukları gibi, teaddüd-ü kudemaya da izin vermezler.

Erken dönem İbâzî kaynaklarını değerlendirdiğimizde İbâzî kaynakların ilklerinden olan Sâlim b. Zekvân'ın *Sire*'si büyük önem arz etmektedir. İlk İbâzî kaynaklardan birisi olan *Sîre*'de İbâzîye'nın kelâmî görüşleri hakkında yeterli bilgiyi bulmak imkânsızdır. Bunun iki önemli nedeni vardır: Birinci nedeni *Sîre,* İbâzîler'in dini ve siyasî konulardaki görüşlerini açıklamak için yazılmış bir kelam kitabı şeklinde tasarlanmamıştır. İkinci husus da *Sire* hicrî birinci asrın son çeyreğinde yazılan bir eser olduğundan yazıldığı dönemde kelamın bazı konuları henüz tartışma alanına çıkmamıştır. Bu nedenle *Sire*'nin bu konularda yeterli bilgi ihtiva etmemesi bir hayal kırıklığı oluşturmamalıdır. *Sîre*'nin ilk bölümünde Kur'ân'ın indiriliş sebebi ve

[325] İhlâs, 112/1-4.
[326] Haşr, 59/24.
[327]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn,** s. 20.
[328]Ebû Hazer**, er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 21.

özellikleri, tevhid mesajının muhtevası, takva ve cihadın önemi gibi konulara değinilmektedir.[329]

Salim b. Zekvân'nın siresi kendi dönemindeki siyasî olaylarla ilgili İbâzî bakışı ortaya koyan ve Mürciî anlayışa eleştiriler yönelten çok özet bir çalışmadır. Dolayısıyla Allah'ın varlığı, birliği, rububiyeti ve sıfatları gibi konularda elde edeceğimiz bilgiler dolayısıyla önemlidir. Devrin idarecilerine yaptığı tenkit ve tavsiyeleri içeren metinde, Allah hakkında yaptığı vurgulardan bir görüş elde etmeye çalışacağız. İlk dönem kaynağı olması ve kelama dair düşüncelerin yeterince zenginleşmediği bir dönemde Zekvân eserini kaleme aldığından, anlatmak istediği konuları ayetler üzerinden yalın bir şekilde ortaya koymaya çalışır.[330] Daha sonra ortaya çıkacak olan kelam konularını, kelâmî tartışma tarzında *Sire'*de bulmak imkânsızdır.

Ancak Allah'ın rububiyyetine, uluhiyyetine ve ona ibadeti emreden ayetlere yer verir. Allah'ı bilme, tanıma ve Resulüne itaat hususunda zikrettiği ayetlerden biri şu ayettir: "Bunlar Allah'ın yasalarıdır. Allah'a ve Peygamberine kim itaat ederse onu içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır, orada temellidirler, büyük kurtuluş budur."[331]Allah'ın varlığını ve hükümranlığını anlatan bu ayetin onun tarafından zikrinin temel gayesi; adaleti gözetmeyen Emevi idarecilerini Allah'ın emirlerine itaat etmeye davet etmek içindir. Dolayısı ile burada yapılan vurgu Allah'ın birliği ve hükümranlığıdır. Yine idarecileri uyarmak kastı ile "Kim Allah'a ve Resulüne karşı isyan eder ve O'nun koyduğu hudutları aşarsa, onu ebedi olmak üzere ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azab vardır"[332] ayetini zikreder. "Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin."[333] Salim burada da Allah'ın çok zikredilmesi gerektiğine dair tavsiyede bulunur.[334] Ancak burada zikir kelimesinin kökünün Arapçadaki zengin

[329]Sîre'nin muhtevasında, Kur'ân'ın esbâb-ı nüzulü, tevhîd, takva ve cihâdın ehemmiyeti ağırlıklı olarak Kur'ân'dan ayetler ışığında anlatılır. Ayrıca Peygaberlerin (as) gönderilmelerinin hikmeti ile Hz. Peygamber'in (sav) zamanında bulunan Ehl-i Kitap'tan Yahudi, Nasara ile Müşrîk veMecûsilere karşı olan tavrımızdan bahseder. İbn Zekvân, konumuz ile birinci derecede alakalı alarak dört halife devri, Hâricîlerden Ezârika ve Necedât gibi fırkalardan bahseder. (Yıldız, Harun, **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, II/2 (Güz 2009) s.12).

[330] İbn Zekvân, **Sîre**, s. 40.

[331] Nisa, 4/13.

[332] Nisa, 4/14.

[333] Ahzab, 33/41.

[334] İbn Zekvân, **Sîre**., s. 40

semantik kullanımına bakacak olursak,[335] kelimenin; hatırlatarak uyarmak veya hatırlanan hususlar üzerinden öğüt alarak, ders çıkararak veya uyarıya kulak vererek düşünmek ve bunlar üzerinden davranışlara yön vermek manasına gelmektedir. "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki Arş'ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir."[336]

Bu ayetleri toplu şekilde değerlendirdiğimizde; Sâlim, ayetleri Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları gibi konuları kelâmî münakaşa konusu olarak ele almaz. Allah'ın rububiyeti ve uluhiyyetini nazara vererek insanları yanlış yapmamaya ve bu konuda Allah'dan korkmaya davet eder. Devrin siyasî olaylarına yönelik olarak Allah'a itaatı emreden ve isyanı da yasaklayan bir bağlamın ortaya konduğu görülür.

İbâziyye'nin erken dönem kaynaklarından Rebî' b. Habîb'in *Sahîh* adlı eseri İbâzî fikirlerin ortaya konmasında önemli bir kaynak eser sayılabilir. Tevhîd ile ilgili konuların muahhar dönemdeki şekli ile bir tartışma alanı oluşturmaksızın ele alındığını söyleyebiliriz. Sonuçta sahîh bir hadis kitabıdır.

Rebî' b. Habîb'in İbn-i Mes'ud'dan rivayet ettiği şu hadis; "Allah'ı yarattıklarına benzeten onu tanımamıştır."[337] Teşbih ve tecsimi yasaklamaktadır. Burada da teşbihin nefyi konusunda bu hadisten hareketle yüce yaratıcının bütün yaratılmışlık özelliklerinden münezzeh olduğunu ifade etmiş ve cisim, cevher veya araz olması, suret ve şekil taşıması, bir yönde veya bir yerde bulunmasının kâinatın yaratıcısı hakkında muhal olduğunu kesin bir şekilde belirtmiştir.

Müsned'de Hz. Ömer ile ilgili anlatılan bir hadise yine tecsim ve teşbihin önünü kapamaktadır. Hz. Ömer, Allah nerededir, sualine karşı şöyle dedi: "Allah her yerdedir."[338] Allah'ın zatı hakkında düşünmenin yasak olmasına dair İbn Abbas'tan şu sözler rivayet edilmiştir: "Allah'ın zatını tefekkür etmeyiniz. Bunun yerine

[335] Montgomery Watt, **Kur'ân'a Giriş**, (Trc. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006. s. 42.
[336] İsrâ, 17/42.
[337] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 850.
[338] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 848.

yarattıklarını tefekkür ediniz. Zira O, benzerler ve örnekler ile değil ancak ona iman etmekle bilinebilir.[339]

Rebi b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen bir diğer rivayet bize Cenâb-ı Hakk'ın varlığı, birliği, ezelî ve ebedî[340] oluşu hakkında bilgi vermektedir.

"Bir Yahudi Ali b. Ebî Talib'in yanına gelerek ona

-Ya Ali Rabbimiz ne zaman var oldu diye sormuş? O şöyle cevap vermiştir:

-Ne zaman var oldu şeklindeki bir soru ancak sonradan var olanlar için geçerlidir. Hâlbuki O'nun varlığı kendindendir. Bu şekilde onun var oluşunun keyfiyeti düşünülemez. Onun öncesi de yoktur. Zira O, öncenin de öncesidir. Onun sonu olmadığı gibi sonunun bir sonu da yoktur. Zira bütün sonlar onun yanında sona erer ve o sonların da sonudur."[341]

Rebî'b. Habîb Allah'ın birliğini yani tevhîdi, Allah'a âlemde denk bir şeyin olmaması, Cenab-ı Hakk'la alakalı teşbih ve tecsime düşülmemesi ve âlemde yaratıcılığın ona ait olması gerektiği şeklinde anlamıştır.

İbn Sellâm'ın Allah'ı zat, sıfat ve ubudiyyette birlediğini görmekteyiz. Bunu yaparken kendi sözlerinden Ziyâde nassa dayandığı söylenebilir. İbn Sellâm el-İbâzî, 'Din nedir?' sorusuna şu cevabı verir.'[342] "Dinimiz, Allah'ın dinidir ki Nebimiz Muhammed'e (sav) "Hâ mim. Ayn sin kâf! (Ey Muhammed!) Mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah, sana ve senden öncekilere işte böyle vahyeder."[343], "(Allah) dînde, onunla Hz. Nuh'a vasiyet ettiği (farz kıldığı) şeyi (şeriati); "Dîni ikame edin (ayakta, hayatta tutun) ve onda (dînde) fırkalara ayrılmayın." diye Hz. İbrâhîm'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya vasiyet ettiğimiz şeyi Sanada vahy ederek, size de şeriat kıldı. Senin onları, kendisine çağırdığın şey, (Allah'a ulaşmayı dileme) müşriklere zor geldi. Allah, dilediğini kendisine seçer ve

[339] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 828.
[340] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 837.
[341] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 837.
[342] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 61.
[343] Şura, 42/1-2-3.

O'na yöneleni, kendisine ulaştırır (ruhunu hayatta iken kendisine ulaştırır).[344]Geçmiş ümmetlere ve gelecek nesillere kurallar koymuş ve din olarak tek bir din olan tevhid dinine tabi olmayı ve itaat etmeyi emretmiştir. Ayrıca dinimiz En'am suresinde geçen on sekiz peygamberin dinidir. Müellif burada Peygamber sayısını on sekize tahsis etmesinin sebebi 'En'am süresinde on sekiz Peygamber'in isminin zikredilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.'[345]

"Bu, İbrahim'e, milletine karşı verdiğimiz hüccetimizdir. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Doğrusu Rabbin hakîmdir, bilen'dir."[346] İbn Sellâm burada birçok ayet zikrettikten sonra vurgulamak istediği konunun tevhid olduğunu şu ayet ile vurgular.[347]

"İbrahim'de ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten güzel bir örnek vardır. Onlar kavimlerine demişlerdi ki: "Biz sizden ve Allah'ı bırakıp taptıklarınızdan uzağız. Sizi tanımıyoruz. Siz bir tek Allah'a inanıncaya kadar, sizinle bizim aramızda sürekli bir düşmanlık ve öfke belirmiştir." Şu kadar var ki, İbrahim babasına: "Andolsun senin için mağfiret dileyeceğim. Fakat Allah'tan sana gelecek herhangi bir şeyi önlemeye gücüm yetmez" demişti. (O müminler şöyle dediler:) Rabbimiz! Ancak sana dayandık, sana yöneldik. Dönüş de ancak sanadır."[348]

"Hâlbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emirolunmuştu. Sağlam din de budur."[349] Burada da içinde şirk bulunmayan halis olan tevhid dini kastedilmektedir.[350]

İbrahim (as) tevhid mücadelesinin önderi olmuş bir peygamberdir. Önce babasından başlamak üzere, halkına ve döneminin idarecilerine karşı tevhit mücadelesi vermiştir. Müellifin özellikle Hz. İbrahim'den örnek getirerek, tevhid

[344] Şura, 42/13.
[345] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 62.
[346] En'am, 6/83.
[347] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din,** 61.
[348] Mümtehine, 60/4.
[349] Beyyine, 98/5.
[350] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 64.

mücadelesini, babasından başlamak üzere, kendi milletine insanlara tebliğ etmesini zikretmesi manidardır.

İbn Sellâm, eserinde görüldüğü üzere, Dini meselelere (Tevhid) Kur'ân ayetlerinden çözüm aramayı tercih etmiştir.

Ebû Hafs Umrûs b. Feth en-Nefûsî, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*'sinde,"Akide" başlığı ve "el-Muameletu beyne'l-Muvahhidin" (Allah'ın birliğine inananlar) alt başlığı altında İbâziyye'nin tevhid anlayışına kısaca vurgu yapmaktadır. Şöyle ki: "İkrar ederiz ki, Allah birdir, hiçbir şey O'na benzemez, onun ortağı da yoktur. Muhammed onun kulu ve resûludur. Yine İkrar ederiz ki, onun Allah'tan getirdiği haktır."[351] Bu şekilde inanan ve ikrar edenin şirk ile alakası yoktur.[352] Bu ifadelerde Umrus zat, sıfat ve fiil ayrımı yapmamakta ve genellemeci bir yaklaşımla Allah'ın birliğini ifade etmektedir. Teşbih ve tecsime sapmadığı anlaşılmaktadır.

Müellif Kur'ân-ı Kerim merkezli bir anlatım içerisinde mücmel olarak tevhid konusunu izaha çalışır. "Elif Lâm Mîm."*[353,]* "İnsanlar îmân ettik demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı sandılar?"*[354]*"Ve and olsun ki onlardan öncekileri de imtihan ettik. Allah sadıkları da (doğru söyleyenleri de) tekzip edenleri de (yalancıları da) mutlaka bilir."*[355]*

Ebû Hafs Ankebût suresinde zikredilen bu ayetlerden, İnsanların inanç ile imtihan edildiklerini, önceki ümmetlerin de bu şekilde sınandığını tevhidin kemaline ancak bu şekilde çıkılabileceğini izah ile kimin doğru ve kiminde yalancı olduğunu dikkate sunar. Allahû Tealâ inanmadıkları halde inanmış gibi davrananları iman milletinden addetmekle beraber münafık olarak isimlendirmiştir.[356] Şirk içinde bulunan hiçbir topluluğu bunlar gibi münafık ismiyle isimlendirmemiştir. Buradan

[351]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 59.
[352]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s.59.
[353] Ankebût, 29/1.
[354] Ankebût, 29/2.
[355] Ankebût, 29/3.
[356]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 61.

anlaşılan o ki Hafs Allah'ı birlemeyen kimsenin mümin olarak vasıflanamayacağını ifade eder.

"İslâm dininin esası tevhîd olduğundan Cen'ab-ı Hak resûlleri vasıtasıyla insanları tevhîde davet edip şirki de esasından sökmek için göndermiştir. Allah'ın birliğini ikrar, yarattıklarına benzemediğini, ortağının olmadığını, Hz. Muhammed'in (sav) onun resûlu ve kulu olduğunu ve Allah'tan gelen emirlerin hak olduğunu kabul eden kişi artık şirkten çıkmış ve en güzel bir konuma (muvahhid) gelmiştir."[357]

Tevhide davet, aynı zamanda bir imtihandır. İnsanlar, "amenna (îmân ettik)" demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı sandılar?"[358] Bu davete müspet karşılık verenler Müslüman olmuşlardır.[359] Nitekim ayet-i kerimede "Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir."[360] Burada doğru söyleyenlerden murat müminler, yalancılardan maksat ise münafıklardır.

Ebû Hafs da, yukarıda anlatıldığı şekliyle kendinden önce gelen İbâzî bilginler gibi tevhid konusunu Kur'ân-ı Kerim ayetleri ile izah eder.

İbâzî inancına göre, imanın kalesi tevhiddir. Tevhid konusunda kulun cehaleti mazaret olarak kabul edilmez.[361] Tevhid inancının içeriğinde, cennet, cehennem, öldükten sonra dirilme ve hesap gününe iman ile meleklere, kitaplara ve peygamberlere iman vardır.[362] Aynı şeylerin inkârı küfrü netice verir. Bu sözcük, (Cümletü't-Tevhid) Allah'ın zatı, sıfatları ve tevhide uygun olan tüm sahih inançları kapsamaktadır." Allah'ın sıfatları hususunda; 'Allah'ın sıfatlarından birini inkâr eden, Allah'ı inkâr etmiş olur. Kim de Allah'ı inkâr ederse müşrik olmuş olur.' derler.[363] Ebû Hafs Allah'ın sıfatları hususunu tartışma şeklinde münakaşa etmemiştir. Özellikle

[357]Ebû Hafs**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**,s. 59.
[358] Ankebût, 29/2.
[359]Ebû Hafs. **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**,s. 59.
[360] Ankebût, 29/3.
[361]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 59.
[362]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye** s. 81.
[363] Ahmed el-Halilî, **Meşarîkü Envaril-Ukul**, Matbaatu Akide Umân 1978, s. 130.

ancak; "*Allah'ın sıfatlarını inkâr eden Allah'ı inkâr etmiştir. Allah'ı inkâr eden ise müşriktir"*[364] sözünü hüküm mahiyetinde aleni bir şekilde ifade edilmiştir.

Ebû Hazer, tevhid konusunu işlerken zat, sıfat ve esma konusuna yer verdiğini görürüz. Allah'ın isimleri mahlûk değildir.[365] Allah'ın isimleri Allah'ın zatından haber verir. Allahu Teâlâ yaratıcıdır, yaratılan değildir. Mahlûkatını çeşitli şekillerde yaratmıştır. Melâike cin ve insan gibi.[366] Allah kendi nefsinden onlara haber verir, bununla başkasını değil kendini kast eder. Mesela mahlûkatına kendini tanıtırken " ve Allah en iyi işiten ve en iyi bilen"[367] şeklinde haber verir.

Ebû Hazer bu ayeti yorumlarken Allah'ın ibadete layık olduğunu ancak ona ibadet edileceğini, eğer Allah mabud-u bizzat olmasaydı o zaman başkasına ibadet etmemiz gerekirdi. Kendi nefsine ibadet etmemizi emrettiğine göre Allah'a kul olana ibadet etmesi gerekir.[368] Bizim bunları anlatmamızdan maksat, manaya işarettir, haber ve elfazlar değil. Bizim bundan kastımız Allah'ı bilmektir.[369]

Müşrikler Rab hakkında Peygamberden (sav) sordular. Onlara dediki; Allah Rahmandır. Onlar "Allah'ı biliyoruz amma Rahman'ı bilmiyoruz dediler." Allah müşriklere; "De ki: "İster Allah deyin, ister Rahman deyin, hangisini derseniz deyin, en güzel isimler O'nundur."[370] Şeklinde cevap verilmiştir.[371]

"Allah'ın isimleri mahlûktur" demek"Rahman Allah'ın dışında bir şeydir" anlamına gelir ki kişi bu sözleriyle müşriklere ilhak olunmuş olur.[372]

"O, var eden, güzel yaratan, yarattıklarına şekil veren, en güzel adlar kendisinin olan Allah'tır. Göklerde ve yerde olanlar O'nu tesbih ederler. O güçlüdür, Hakîm'dir."[373]

---

[364]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 81.
[365]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 13.
[366]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 14.
[367] En'âm, 6/13.
[368]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 14.
[369] Ebû Hazer**er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 14.
[370] İsra, 17/110.
[371] Ebû Hazer**er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 14.
[372] Ebû Hazer**er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 13.
[373] Haşr, 59/24.

Ebû Hazer'e göre Allah Ezelîdir, (devamlı var olup varlığının başlangıcı olmayandır) ve Halıktır, (yoktan yaratandır), mahlûk (yaratılmış: yoktan var edilmiş olan) değildir. O'nun dışındaki her şey yaratıklarından bir yaratıktır, inancı üzerine ittifak halindedir.[374] Ebû Hazer bu ayet-i kerimenin Allah'ın isimlerini Allah'ın dışında tutmaya izin vermediğini ifade eder.

Yine başka bir ayet-i kerimede; "*Allah tek'tir. Muhakkak ki O, Allah'tır. O'ndan başka Allah yoktur."*[375] Müellif bu ayetin hükmünün açık olduğunu ifade ile herhangi bir yorumda bulunmaz.[376] Yani Allah'ın zatı yanında onunla birlikte ezeli sıfatların ve esmanın kişiyi şirke götüreceğini ifade eder.

Ebû Hazer, Allah'ın isimlerinin yerine Arapça olmayan elfazın ikame edilip edilemeyeceği hususunda yorumu açıktır. Cenab-ı Hak çeşitli lafızları yaratmıştır ve bununla da tearrufu sağlamıştır. Arapçanın dışındaki bir kelimeden maksat Allah ise aynı manaya delalet ediyorsa lafız ayrı mana bir ise fark etmez. Yeter ki maruf olan mana (Allah) anlaşılsın.[377]

Yukarıda ifade edilen ifadeler doğrultusunda şöyle diyebiliriz;

a-Allah'ın Kur'ân'da zikredilen Arapça isimlerle anılması caizdir.

b-Allah anlamına gelmesi şartı ile Arapça'nın dışında başka isimlerle anılabilir. Rahman ve Rahim Allahu Teâla'nın isimlerinden iki isimdir. Kim Allah'ın bu iki ismine mahlûktur derse muhakkak Kur'ân'la çelişmiş olur. Çünkü Allah "Allah, her şeyin Yaratıcısı'dır."[378] "Ve muhakkak ki onlara:"Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorarsan, mutlaka: "Onları, Azîz (yüce ve üstün) ve Alîm (en iyi bilen) yarattı." derler.[379]Kur'ân'da geçen bu ayetlerle Allah bize kendini tanıttırıyor.[380]

Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'il'l-Muhâlifîn'*inde, "öncellikle Allah'ın varlığını ve birliğini ikrar ediyoruz. Yarattıklarından hiçbir şeye benzemez. O'nun ortağı

[374]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s.25.
[375] Taha,20/14.
[376] Ebû Hazer**er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s 16.
[377] Ebû Hazer**er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 21.
[378] Zumer, 39/62.
[379] Zuhruf, 43/9.
[380]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 25.

yoktur. Muhammed'de O'nun kulu ve resulü'dur. Bu şekilde ikrarı olan kişinin şirkle alakası kalmamıştır Tevhidi ikrar eden Şirkten kurtulur."[381]

Ebû Hazer'e göre ümmet Allah-u Teâla'nın ezeli ve halık olduğu hususunda icma halindedir.[382] Yine Halıktır zat, sıfat ve esma olarak mahlûk değildir. Masiva (Allah'ın dışında her şey) O'nun yaratıklarındandır. Yine Allah'ın isminin er-Rahman ve er-Rahim'dir. Allah'ın isimlerinin mahlûkolmadığını ifade eder. Kim bu isimleri mahlûk olarak iddia ederse o kişi Kur'ân'ı nakzetmiş olur.[383]

Sonuç olarak, İbâzîler şunu açıkça ifade ederler: İslâm'ın, esası tevhit üzerine kuruludur. Tevhitteki asıl mana ulûhiyetin bütün hasselerini yalnız Allahu Teâla'ya hasredip O'nu bütün şirk ve noksanlıklardan tenzih etmek, ibadeti yalnız O'na tahsis etmektir Bu inanış tevhit inancının sistematik yapısının en temel ilkesidir. Dinin içindeki bütün mefhumlar Tevhid inancına göre şekillenir. Tevhit İlkesindeki bozulma veya sapma dinin diğer unsurlarını da bozulmalara ve yok olmalara sebep kılmaktadır. Ancak safi bir tevhid anlayışıyla inancın diğer unsurları varlık bulmakta canlılığını korumaktadır. İbâzîler'in Tevhid akidesine çokça ehemmiyet vermeleri de bundandır.

Yukarda aktarmaya çalıştığımız üzere, temel kaynaklarımızda Allah'ın zatıyla ilgili tevhid anlayışında ciddi manada bir fikri ayrışma göze çarpmazken, O'nun sıfat ve fiilleriyle ilgili tevhid anlayışında İslâmi fırkalar arasında birbirlerini tekfir edecek kadar tartışma ve ayrışma yaşanmıştır. Ebû Hazer ise eserinde bu meseleyi (zat ve sıfat) oldukça detaylandırmıştır. Böylelikle muhaliflerine hem nakil hem de akıl yolu ile konuyu ispatlamaya çalışmıştır.

2.2. İMAN-KÜFÜR MESELESİ

İman kavramı sözlükte "güvenmek, emin olmak, güven içinde bulunmak; inanılır, güvenilir olmak" anlamına gelen *emn* (*emân*) kökünden türeyen bir kelime olup, birine güvenmek, güven duygusu içinde birini ya da birinin sözünü doğrulamak,

[381]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s 59.
[382]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s 25.
[383]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**., s 25.

sözünün doğruluğunu onaylamak demektir.[384] Arap dilbilim uzmanlarının üzerinde ittifak ettiği anlama göre *iman, tasdik,* yani, doğrulamak, bir sözün doğruluğunu onaylamaktır. İman tasdiktir" [385] ifadesini ilk kullanan kişinin Mürcie'den Bişr el-Merîsî (218/833) olduğu belirtilmektedir.[386] Daha sonra gelen ve Sünnî kelam düşüncesinin en önemli iki kurucu önderi olan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî 324/ 936 ile Ebû Mansur el-Mâtürîdî 333/944 de imanı tasdik olarak tanımlamışlardır.[387]Söz konusu Sünnî ekolün bu iki önder kelam bilgininin izleyicileri olan Bakillânî 403/1013, Cüveynî 478/1085, Gazzâlî 505/1111 ve Nesefî Ebû'l-Mu'în 505/1114 gibi İslâm kelam düşüncesinin önde gelen bilginleri de imanin "tasdik" demek olduğunu söylemişlerdir.[388]

Küfür kavramı lüğattebir şeyi gizlemek ve örtmektir.[389] Bundandır ki, çiftçi kâfir ismiyle adlandırılmıştır. Allahu Teâla'nın şu sözünde olduğu gibi: "Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider." Ayrıca mutlak inkâr manasına da gelmektedir.[390] "Onlar ne hayır işlerlerse karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah, kendisine karşı gelmekten sakınanları bilir."[391] Istılahta ise, Allah'ın vacib kıldığı ve yapılmadığında ikâb/ceza terettüp ettirdiği her şeydir.[392]

İbâzîler'e göre iman kavramı hakkında bir değerlendirme yapacak olursak iman, lügatta tasdik manasınadır. Istılahta ise kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve dinin erkânı

---

[384] Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru'l-İlm, Beyrut 1979, V/2071; Fîrûzâbâdî, **Kâmûsu'l-Muhît**, s. 1518; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I/107.Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru'l-İlm, Beyrut 1979, V/2071

[385] Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I/107; Cüveynî, İmâmu'l Haremeyn Abdulmelik, **Akîdetü'n-Nizâmiyye,** (Nşr. Muhammed ez-Zebîdî), Dârü'n-Nefâis**,** Beyrut 2003,s.257; Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn, **Kitâbu'l-İrşâd,** (Nşr. Muhammed Yûsuf Musâ - Ali Abdulmunìm Abdulhamîd), Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1950,s.397.

Ahmed Muhammed el-Mehdî), Kahire 2002,V/9; Îcî, Adududdin Abdurrahman, **Mevâkif,** (Seyyid Şerif Cürcânî Şerhi ile birlikte Nşr. Abdurrahman Ùmeyra), Dâru'l-Ceyl, Beyrut 1997, III/ 527,533; Teftazânî, Saduddin Mes'ùd b. Ömer, **Şerhu'l-Akâîdi'n-Nesefiyye**, (Nşr. Muhammed Adnan Derviş), y.y.t.y., s.186.

[386]Ebû'l-Hasan Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn,** (Nşr. Helmut Ritter), Wiesbaden, 1980, s.279.

[387] Bkz. Eş'arî, **Kitâbu'l-Lüma',** s.75; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muihammed b. Mahmûd, **Kitâbu't-Tevhîd**, (Nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s.377; Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmûd, **Te'vilâtu Ehli's-Sünne,** (Nşr. İbrahim Avadayn), Kahire 1971,s.39.

[388]Bakillânî, **Temhîd,** s.389-390; Cüveynî, **İrşâd**, s.397; Cüveynî, **Akîdetu'n-Nizâmiyye,** s.257-258; Ebû Hâmid Gazâlî, **Faysalu't-Tefrika,** (Nşr. Mustafa el-Kabbânî), Kahire 1901, s. 34.

[389] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, V/417.

[390] Hadîd, 57/20.

[391] Al-i İmran, 3/115.

[392] Ferhât ve Âşûr, **el-Akide**, Vezâretu'Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân 1419, II/117.

ile amel etmeyi içine alan bir bütünlüktür. Aynı şekilde İbâzî kaynaklarda iman, söz, amel ve niyet olarak tarif edilmiştir. Bu ise Allah'ın emrettikleri ile amel etme, yasakladıklarından kaçınmak ve onu ikrar etmekle birlikte Allah'ı, elçisini ve Peygamber'in Allah'tan getirdiklerini bilmektir. Ettafeyyiş iman kavramının tarifini şu şekilde sınırlıyor: İman organlarla amel ve dilin ikrarı ile birlikte kalbin tasdikidir. İmanın kemale ulaşması için iki şart vardır. Birincisi dilin ikrarı, çünkü dünyada hükümler konuşulana göre bina edilir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde " İnsanlar, 'şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur; yine şehadet ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir' diyene, namazlarını eda edene ve zekâtlarını verene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. İnsanlar bunları yaptıkları takdirde mallarını ve canlarını benden korumuş olurlar."[393] Buyurmaktadır. Diğeri de ameldir. Çünkü o da ahirette azaptan kurtulmak için şarttır.[394]İbâzî âlim Restakî'ye göre imân; kalp ile inanmak, dil ile söylemek, organlarla da amel etmektir.[395] İmanın hakikati iki kısımdan oluşmaktadır.[396] Birinci kısım; Allah'a imandır. İkinci kısım ise farzların edasıdır. İman, Allah'ın birliğini ikrar etmek Hz. Peygamber'in (sav) risâletine iman ile beraber Allah'tan ne getirmiş ise mücmelen ve mufassalan ona inanmaktır.[397]

İbn Zekvân *Sire*'sinde iman ile ilgili olarak kendine özgü bir bakış açısı ortaya koymuş, anlatmak istediği meseleleri muhataplarına Kur'ân ayetlerinden deliller getirerek izah yoluna gitmiştir.[398] Müellif, eserinin giriş kısmında *Allah'a hamd ettikten sonra "O Allah ki ondan başka Rab yoktur ve O'nun benzeri de yoktur. Size Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim*[399]*Ancak Allah'tan korkunuz eğer; İman etmeyip küfrederseniz. 'Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz ki Allah sizin iman etmenize muhtaç değildir.'*[400]*Nimetlerine şükrediniz. Hak üzere sebat ediniz. Allah'a itaat ediniz.* Allah'ın indinde olana rağbet ediniz. *Allah'ın indinde olan hayırlı ve devamlıdır. Bu*

[393] Buhârî, İmân17; Müslim, İmân, 36.
[394] Hud b. Muhkem, **et-Tefsîr,** c.I, ss. 34, 85, 196; Ebû Hazer, **er-Red**, s. 75, 79; Ebû Ammâr Abdu'l-Kafî, **el-Mûcez,** c.II, s. 91.
[395] Hamîs b. Ali b.Mesûd Rustâkî, **Menhecu't-Talibîn ve Bulâuğu'r-Râğibîn**, (Thk. Salim el Harisî), Vezâretu't- Turâs, 1983, 1/575.
[396] Rustâkî, **Menhecu't-Talibîn ve Bulâuğu'r-Râğibîn.**, 1/575.
[397] Sâlimî, **Meâricu'l-Âmâl**, 1/183.
[398]İtalik olarak verdiğimiz kısımlar İbn Zekvân'ın ayetlerden istifade ederken ayetleri tam vermek yerine işlediği konu ile alakalı olan kısmı almıştır. Biz Kur'ân'da geçen şeklini dipnot verdik.
[399] İbn Zekvân, **Sîre**, s. 39.
[400] Zümer, 39/7

mükâfat iman edenler ve Rablerine dayanıp güvenenler içindir.[401]Şükürden ve taattan maksat Allah'ın dediklerini yerine getirmektir ki, bunu iman nimeti olarak değerlendirebiliriz. Allah'ın nimetlerine nail olmanın şartı ise, iman eden ve tevekkül edenler içindir.

Yukarıdaki ifadelerin kritiğini yaptığımızda; amelleri imanın bir parçası olarak gördükleri için Zekvân'a göre taat, iman amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Sâlim b. Zekvân'ın ifadelerine baktığımızda onun doğrudan imanın tarifini yapmadığını görürüz. Zira bu eserin bağlamına da uygun değildir. O daha çok itaat, takva ve müminlerin sorumlulukları gibi konuları işlemektedir. İman amel bütünlüğü daha önceden şekillendiği için ifadelerinin tamamında bu yapının bir sonuç olduğunu düşünebiliriz.

Allah'a iman, insanlar için en üstün meziyettir. İnanma ihtiyacı insanla beraber var olmuştur. Tüm peygamberler insanları imana çağırmışlar. Kulluğun sadece Allah'a yapılabileceğini belirtmişlerdir. *Allahu Teâla Peygamberlerini, beyaz, siyah, arab, acem, hür, köle, erkek, kadın, herkese göndermiştir ki, tek olan Allah'a ibadet etsinler. Allah'a imanı ve taatı ona has kılsınlar*[402]

İbn Zekvân[403] Muhakkime'de görülen iman-amel anlayışının gerektirdiği bütünlüğün sonucu olarak eserinde çokça takvayı tavsiye eder. Ayrıca bir Müslümanın imanına halel gelmemesi için sosyal hayatta Kur'ân neyi emrediyorsa onlara sıkı sıkıya bağlanmayı tavsiye eder. İmânın tarif ve mahiyeti mezheplerin ortaya çıkışında güncel bir kavram olarak rol oynamışsa da İbn Zekvân konuyu tartışma şeklinde ele almamıştır. Birçok konuda olduğu gibi imân konusu da süreç içerisinde şekillenmiştir. İslâm farklı fırka ve mezheplerce değişik boyutta ele alınmıştır. Müellifin döneminde ve eserinde imânın tarifi yapılırken çok yönlü ve çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmamaktadır.

Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde, iman, akide, ahlak ve ibadet gibi konuları genel olarak işler. Biz konumuza en uygun olan hadisleri ele alarak konuyu açıklamaya

[401] İbn Zekvân, **Sire**, s. 40.
[402] İbn Zekvân, **Sîre**, 60.
[403] İbn Zekvân, **Sîre**, 40.

çalışacağız. Rebî' b. Habîb "İman sadece dille olur" diyenlere karşı delillerini şu hadîsle net ifade eder: "Yüce Allah, benden önce yetmiş peygamberinin diliyle Mürcie'ye lanet etmiştir. Mürcie kimdir? Diye sorulduğunda? Amel olmadan sadece dille iman edilebileceğini dillendirenlerdir" buyurmuş."[404]

Müminin mümine karşı yapması gereken bir takım vecibeler vardır ki yapılmadığı zaman vahim sonuçlara götürebilir. *Müsned*'de geçen şu hadîs bunu ifade eder. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kıble ehlinden Allah'a, Resûlüne ve ahiret gününe yakın olanların cenaze namazlarını kılmak vaciptir. Bunu terk eden küfre girer.[405]" Hadis-i şerifte bu kabildendir. Öyle ki müminin mümin üzerinde bir takım hakları vardır. Bu haklar iman birliği içerisinde kazanılmış haklardır, terki halinde kişi küfre girer. Buradaki küfür ameli mi yoksa itikâdî manada mı olduğu izah edilmemiştir.

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Acı da olsa Hakkı söyle, sana işkence edilse veya ya ateşle yakılsan da Allah'a ortak koşma" Rebî', Ebû Ubeyde'den, O'da Câbir b. Zeyd'den şu sözü nakleder: " Buradaki şirkten kasıt kalp ile yapılan şirktir. Zira cebren, zor kullanılarak dil ile şirk koşmayı Allah mubah kılmıştır."[406]Bu hadislerin tümü imanın dil ve amel beraberliğinde gerçekleştiğine delildir. Bunun aksini söyleyenler bu sözleriyle kâfir olurlar.[407]

Yukarda izah ettiğimiz üzere, Rebî' b. Habîb ameli imana dâhil etmiş ve imanı; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla işlenen ameller şeklinde kabul etmiştir. Bu anlayışın yansımasını Rebî'in *Sahih'*inde görmemiz mümkündür. "*Susup da selâmete eren veya konuşup da ecir alanlara Allah merhamet etsin.*"[408] Rebî' b. Habîb, imanın güzel ahlak ile süslenmesini önemser. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İmamlarınızı ve eşlerinizi hayırlı olanlardan seçin."[409] İnsanın bu kabilden olan vecibelere isteyerek uyması, tam anlamıyla müminin mükellefiyetinden doğan olgunluğun eseridir. Bu durumda bile, kişinin bir takım emir ve nehiyleri yerine

[404] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** III, 195.
[405] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** I, 777.
[406] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** I, 790.
[407] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** III, 196.
[408] Rebî' b. Habid, **Müsned**, III, 778.
[409] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III, 784.

getirerek davranışlarını inancının tezahürü olarak sınırlaması söz konusudur. Bu sınırlamalar, İbâzî toplumu içinde cemiyetin hayatiyeti ve imanın korunması için temel kurallardır.

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen ve özellikle takvayı öne çıkaran şu rivayetde dikkat çekicidir. Ali b. Ebî Talib elçilerini Muâviye b. Ebî Sufyân'a gönderirken onlara: "Kafilelerinizde namaz kılın, eğer onlarla namaz kılarsanız o namazı nafile kılın. Zira Yüce Allah, ancak muttakilerden yaptıkları amelleri kabul eder." Hasan el-Basrî ve Saîd b. Cübeyr cumayı evlerinde kılar sonra mescide gider aynı namazı Ümeyye oğullarının valileri ile de beraber kılarlardı. Fakat bu ikinci namazlarını nafile sayarlardı.[410]

Burada takva ile desteklenmiş, riya ve gösterişten uzak, ihlas ve samimiyet ile salih ameller işlemeye gayret edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü şanı yüce Allah, "Allah'tan korkun çünkü kalplerin içindekini Allah bilmektedir."[411] Buyurmaktadır.

Rebî' b. Habîb'in Ebû Ubeyde (Müslim b. Ebî Kerîme) Câbir b. Zeyd senediyle, İbn Abbas Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir. "Gıybet oruçlunun orucunu ve abdestini bozar"*[412]* Gıybet mesabesinde olan söz taşımak, iftiraetmek, yalan söylemek gayr-i ahlâkî şeyleri dinlemek ve kasten namahreme bakmak gibi günahlar da abdesti bozar. Burada Rebî' b. Habîb'in hadisi zahiri manaya göre yorumlaması ile iman edenlerin durumlarının nezaketini ortaya koyar.

"*İman yönünden müminlerin en faziletlisi ahlakça en güzel olanınızdır."*[413] Bu yönüyle de bakıldığında imanın ve amelin birbirini gerekli kıldığı hükmü de bundan çıkartılabilir.

[410] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III/788.
[411] Mâide, 5/7.
[412] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, I/317.
[413] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III/773.

Rebî *Müsned*'inde yukarıda zikrettiği hadîste *affetmek ve müsamaha göstermek*[414]kelimelerinin deruhte ettiği manaların mutlak bırakıldığı dikkat çekmektedir. Kime veya kimlere merhametli olanlar diye bir kayıt getirilmemiştir.

Din, iman, İslâm kelimeleri aynı manayı ifade etmektedir. İman-amel ayırımı yapılamaz.[415] Birisi imanını dil ile ikrar eder fakat amel etmezse o ne Müslüman, ne mümin ne de müşriktir. O, kâfir, münafık, sapık, fasık ve asidir. Fakat o, bu dünyada Müslüman muamelesi görür.[416] Burada onun için kullanılan kâfir terimini İbâzîler, küfran-ı nimet anlamında kullanmaktadırlar.[417] İbâzî olmayanlar küfran-ı nimette bulunmuşlardır.[418]

Ebû Hazer'e göre iman; ikrar, amel, niyet, sünnete uymak, imanda hiçbir kimse için şart ve özür tanımamak, hevâ ve hevesine uymayıp takva yoluna girmektir.[419] Buna delil olarak da "Oysa onlar, doğruya yönelerek, dini yalnız Allah'a has kılarak O'na kulluk etmek, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur."[420] "Fakat tevbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme ayetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız."[421] Ayet-i kerimelerini delil olarak zikrederler.[422]

Abdullah b. İbâz, günah işleyen Müslümanları küfür ile ittiham etmesinden dolayı Ezârika'nın imamı İbn Ezrak'tan kendisinin uzak olduğu fikrini belirtir. İbâzîlere göre günahkâr mümine (muvahhide) şirk küfrü isnat edilmez. Bu onların temel itikada ait görüşlerine zıt bir durumdur. Bu örgü ve bağlantı mantığı içinde İbâzîlerin küfür kelimesini, Ehl-i Sünnet mantığıyla okumamak lazım gelir, zira onlar küfrü şirk manasında değil küfr-ü nimet manasında kullanırlar. Bununla alakalı görüşler onların temel eserlerinde bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

---

[414] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, III/771.
[415] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 68.
[416] İbn Sellâm**Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, ss. 50-51.
[417] Nâsır el-Akl, **el-Havârîc Evvelu'l-Fıraki fi't-Tarihi'l-İslâm**, s. 65.
[418] Nasr el-Akl**, el-Havârîc Evvelu'l-Fıraki fi't-Tarihi'l-İslâm**., s. 93.
[419]Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 72; Rebî b. Habîb, **Müsned**, ss. 16-17; Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, 111; Fığlalı, "İbazîyye" , **DİA**., XIX, 259.
[420] Beyyine, 98/5.
[421] Tevbe, 9/11.
[422] Ebû Hazer, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 72.

İbn Sellâm Kur'ân- Kerim'den hareketle müminlerin sıfatlarını iman ile alakalı olarakşu şekilde ortaya koyar:

Gerçek müminler onlardır ki; "Allah zikredildiği zaman kalpleri titrer (cezbelenir). Onlara Allah'ınayetleri okunduğu zaman onların imanlarını arttırır ve Rablerine tevekkül ederler."[423] Mümin kimdir sorusunun cevabı; 'Allah'ın ismi anıldığı zaman kalplerinde bir korku hissederler ve Allah'ın emirlerini tasdik ederek, ikrar ederler Allah'tan başkasına rağbet etmezler. O'ndan başkasından korkmazlar, Allah'tan gayrısından yardım istemezler.' "Onlar namazlarını ikame ederler (kılarlar) ve rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk ederler "[424] "İşte onlar gerçek müminlerdir. Onların Rablerinin yanında dereceleri vardır. Ve onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) ve kerim bir rızık vardır."[425] "Hakken" kelimesi ile gerçek mümin olduklarını ve Allah'ın emirlerine muvafık hareket etmeleridir. "Onların Rablerinin yanında dereceleri vardır." Bu öyle bir konumdur ki amellerinin fazileti nispetindedir. "Ve onlar için mağfiret (günahların sevaba çevrilmesi) vardır. Bununla da günahlarının bağışlanacağına işaret "ve kerim bir rızık vardır" ile de iştihaları neyi isterse şerif ve rafi' oluşlarından dolayı onlara verilecektir. İşte tüm bunlardan ötürü mümin vasfını hak etmişlerdir. Bu ise İmanın gereğidir şeklinde izahatta bulunur.[426]

İbn Sellâm tevhidi tasdik ve ikrar olmak üzere iki rükün üzere bina eder. Mücerret manadaki kalbî marifetle iman yeterli olmaz. Bunun yanında tasdikin de olması gerekir. Sâlimî, sadece kalbin marifetiyle imanın tamam olmayacağını, bunun yanında ikinci bir şey var ki o da tasdik olarak isimlendirilir.[427] İkrar, imanın ikinci rüknüdür. İslâm dinine ancak iman ile giriş yapılır. İmana ancak üç makam ile çıkılır:

Birincisi; kalben tasdik ve nefsin kabul etmesidir ki bu lügavî ve şer'î yönden tevhid akidesinin bilinmesini gerekli kılar. Bu merhalede Cenâb-ı Hakkın Kur'ân-ı Kerim'de münafıkları zemmine dâir ki, "…onlar ağızlarıyla ikrar ederler, fakat

[423] Enfâl, 8/2.
[424] Enfâl, 8/2.
[425] Enfâl, 8/3.
[426] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 69.
[427] Sâlimî, **Meâricu'l-Âmâl**, 1/183.

kalpleri dediklerini tasdik etmez." demektedir.[428] Bundan anlaşılan mana, itikatta asıl olan kalbin tasdikidir.

İkincisi: Dil ile ikrar etmektir ki aynı zamanda kişinin bunu söz ile dile getirmesidir. Kur'ân'da geçen şekliyle Araplar, "Biz iman ettik dediler," (Onlara) de ki: "Siz iman etmediniz (Allah'a ulaşmayı dilemediniz). Fakat "teslim olduk." deyin. Kalplerinize (içine) îmân girmedi. Eğer Allah'a ve O'nun Resûlü'ne itaat ederseniz (Allah'a ulaşmayı dilerseniz), amellerinizden bir şey eksiltmez. Muhakkak ki Allah, Gafur'dur, Rahîm'dir.[429] Bu ayet, öldürülme ve esir edilme korkusu ile Medine'ye gelip savaşmadan teslim olan Bedevî Arapları ikaz için indirilmiştir. Gelenler teslim oldular. Onun için "teslim olduk" deyin. Ama "Allah"a teslim değil, bize teslim olduk." deyin mânâsı çıkıyor. Onlar Allah'a ulaşmayı dilemedikleri için ve tabi olmadıkları için kalplerine îmân yazılması mümkün değildir. Ama Allah'a ulaşmayı dileyip tabi oldukları takdirde günahları sevaba çevrilecekti. Allah'a ulaşmayı dilemedikleri için amelleri boşa gidecek, derecelerinde büyük eksilme olacaktır.

Üçüncüsü: İmanın rükünleriyle amel etmek, inancını da fiiliyata şer'an ve sem'an yerine getirmektir. Buna da delil Kur'ân'ın şu ayetidir. Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık. Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl'e tabi olanlarla, gerisingeriye dönecekleri ayırd edelim diye kıble yaptık. Allah, imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir."[430] Haricîler tevhidi bu şekilde kabul ederken onlarda inkısam kabul etmeyen bir fikir teşekkül etmiştir ki, bunun tümünü bir arada olması gerektiğine inanırlar.[431]

İnsanlar cennetlik veya cehennemlik olmaları hasebiyle de üç sınıftırlar: Peygamberler ve peygamberlerin cennetlik olduklarına şehadet ettiği müminler

[428]Mâide Sûresi 5/41.
[429] Hucurat, 49/14
[430] Bakara, 2/143.
[431] Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, s. 11.

cennetliktirler. Müşrikler cehennemliktirler. Diğer Müslümanlar hakkında cennetlik veya cehennemliktir gibi bir şehadette bulunulamaz.

İnsanlar iman-amel-küfür açısından üç sınıftır: İman edip bütün farzlarda Allah'a itaat edenler cennetliktir. İmanı da ameli de terk eden kâfirdir Cehennemliktir. Söz ile iman ettikten sonra, amelde zayi edenler. Bunlar münafıklardır.[432] Allah dilerse ona günahları karşılığı azap eder, dilerse affedip cennetine dâhil eder.

İbn Sellâm'a göre; İman ve İslâm aynı manaları içerirler. İmân ve İslâm aynı şeylerdir ve birbirinin yerine kullanılmasında sakınca yoktur.[433] İman-amel ayrımı yapılamaz. Bu meseleyi izah sadedinde İbn Sellâm İbn Ömer hadîsini rivayet eder. İbn-i Ömer'den, " Hazret-i Peygamber'in (sav) huzurunda oturduğumuz bir sırada güzel yüzlü, sakallı, kendisinden başkasında bulunmayan güzel kokulu genç bir adam Hz. Peygamber'in (sav) yanına geldi. Hz. Peygamber'e (sav): "sana yaklaşayım mı, Ey Allah'ın Resulü Dedi". Hz. Peygamber (sav) yaklaş dedi. O da öylesine yaklaştı ki dizleri Hz.Peygember'in (sav) dizlerine değdi, zannettik. Genç sordu: "İmân nedir?" Hz. Peygamber (sav): "Allah'a, meleklerine, kitaplarına öldükten sonra dirilmeye, ahiret gününe, ölüme, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmaktır." dedi. Genç "Bunu yaptığımda mümin olur muyum?" diye sordu. Hz. Peygamber (sav) "Evet" dedi. Genç: "Doğru söyledin" dedi. İbn-i Ömer diyor ki: Biz onun bu sözüne hayret ettik. Sanki sorduğu kişiden daha âlim gibiydi. Sonra "İslâm nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber (sav): "Dosdoğru namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan'da oruç tutmak, Kâbe'yi hac etmek, cünubluktan gusül abdestiyle temizlenmek." dedi. Genç bunu yaptığımda "Müslim" olur muyum?" dedi. Hz. Peygamber (sav) "Evet" dedi. Genç: "doğru söyledin" dedi. İbn-i Ömer rivayetinde, onun Hz. Peygamber'e (sav) söylediği bu sözden de hayrette kaldık, sanki sorduğu kişiden âlim gibiydi. Hayretimiz biraz daha arttı. Genç, "Kıyamet ne zaman?" diye sordu. Hz. Peygamber (sav): " Bu konuda sorulan sorandan daha âlim değildir." dedi. Ve "Muhakkak ki o saatin (kıyâmetin) ilmi, Allah'ın katındadır. Ve yağmuru, (O) indirir ve rahimlerde olan şeyi (O) bilir. Kimse yarın ne kazanacağını bilemez (idrak edemez). Ve kimse arzın neresinde öleceğini bilemez (idrak edemez). Muhakkak ki Allah, Alîm'dir (en iyi

[432]Ebû Hafs**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 61.
[433] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, 59.

bilen), Habîr'dir (haberdar olan)."[434]Sonra o genç kalktı, gökler mi yoksa yer mi onu yuttu malumumuz olmadı. Hz. Peygamber (sav) onun çağrılmasını istediğinde aradılar fakat bulamadılar, Hz. Peygamber (sav) "Bu Cibril'dir, dinimizin emirlerin öğretmek için size geldi." dedi. İbn Sellâm hadîsin metnini olduğu gibi nakleder, ayrıca yorumlamaz.

Mümin ve muttaki meselesinde "Gerçek müminler onlardır ki; Allah zikredildiği zaman kalpleri titrer (cezbelenir). Ve onlara Allah'ın ayetleriokunduğu zaman onların imânlarını arttırır ve Rab'lerine tevekkül ederler" ayeti ile "Onlar namazlarını ikame ederler (kılarlar) ve rızık olarak verdiğimiz şeylerden infâk ederler."[435] Ayetini zikreder. Burada yine İbn Sellâm yorum yapmayarak mümin ile muttaki arasında bir fark koymayarak ayetlerin zahiri hükümlerine göre amel etmenin gerektiğini düşündüğünü zannetmekteyiz.

"İslâm'ın hükümleri nedir?" sorusuna; İslâm'ın hükümleri "Allah birdir ondan başka ilâh yoktur", namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucunu tutmak, gücün yeterse Hac'ca gitmek, cenabetten temizlenmek. Bu Allah'ın ve Resulûnün, Nitekim Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde " İnsanlar, şehadet ederim ki Allah'dan başka ilah yoktur; yine şehadet ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir diyene, namazlarını eda edene ve zekâtlarını verene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. İnsanlar bunları yaptıkları takdirde mallarını ve canlarını benden korumuş olurlar."[436]

Birisi dil ile bir inandığını söyler de onunla amel etmezse o ne Müslüman ne mümin ve ne de müşriktir. O, kâfir, münafık ve asidir. Bu dünyada Müslüman muamelesi görür.[437] Burada kullanılan kâfir kelimesi İbâzîlerce "küfran-ı nimet" manasında kullanılmıştır. Allahu Teâla'nın haram kıldığını helal, helal, kıldığını da helal görme hususunda kişinin cehaleti mazeret teşkil etmez.

İbâzîler'in Ehl-i Kitap hakkındaki görüşleri:

[434] Lokman, 31/34.
[435] Enfâl, 8/2-4.
[436] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 69.
[437] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 51-53.

Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye*'sinde diğer İbâzî eserlerde olduğu gibi, konuyu Kur'ân-ı Kerim'den ayetler naklederek izah yoluna gider. Cizye konusunda "Kitap verilenlerden, Allah'a ve yevm'il âhire (Allah'a ulaşma gününe) inanmayan kimselerle ve Allah'ın ve O'nun Resûl'ünün haram ettiğini haram etmeyenlerle ve hak dîni, dîn edinmeyenlerle, onlar küçük düşüp, cizyeyi elleriyle verinceye kadar savaşın."[438] Emriyle cizyede karar kılıncaya kadar Allah'ın hükmünün yerine getirilmesi gerektiği hükmüdür.

Ayrıca evlilik hususunda "Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır. Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hıristiyan vb. nin) yiyeceği size helâldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir. Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz şartıyla, namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Kim (İslâmî hükümlere) inanmayı kabul etmezse onun ameli boşa gitmiştir. O, ahirette de ziyana uğrayanlardandır."[439] Ayetini değerlendiriken "Bir Müslüman erkeğin Yahudi veya Hıristiyanlardan bir kadınla evlenmesinde bir sakınca yoktur"[440] sonucuna varırlar.

Milletler/bir dinden olanlar, üç sınıftır: Yahudiler, Sabiîler ve Hıristiyanlardır.

Mecusiler ile olan muamelelerimiz, "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Peygamber'inin haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, boyun büküp kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşınız."[441] ayetinde geçen hüküm gibidir. Onların kestikleri yenilmez, hür kadınları ile evlenilmez ve kendi hallerinde terk edilirler.

Müşrikler ile olan muamelelerimiz ise, puta tapan müşrikler hakkında Allah'ın Resulü'nün verdiği hükümle amel ederiz. Müşrikler ile İslâm dinine girinceye kadar savaşılacak; onlar cizye verseler de bu kabul edilmeyecek, onlardan cizyenin kabul edilmeyişi, onların dininin olmayışındandır. Mecusilerde durumun farklı olmasının sebebi onların inanışına göre dinlerinin Âdem'in (as) dini olmasıdır. Bu sebeple

[438] Tevbe, 9/29.
[439] Maide, 5/5.
[440]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 62.
[441] Tevbe, 9/29.

Mecusilerden cizye alınır. Bu onların bir dine sahip olanlarıdır. Puta tapanlarda ise, onlar için bir din olmadığı için cizye alınır.[442]

Münafıklar ile olan muamelemiz ise, onlar iman milletindendir. Yahudi ve Nasara'dan değillerdir. Bunların tutum ve davranışlarında netlik söz konusu olmadığı gibi yorumlarında da inhiraf/sapma olduğu için bu hallerinde nifak vardır. Fakat onların bu durumundan Ziyâde kendilerini nasıl ifade ediyorlar ise o karar üzerine hükmedilir. Bu şekli ile de kendilerini Müslüman olarak nitelendirdikleri için kısas gibi bir durum olmadığı müddetçe kanları helal kılınmaz, onlar ile dostluk kurulmaz ve onlardan uzak durulur.[443] Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor, "Hepsi de Allahın rahmetinden koğulmuş olarak. Nerede ele geçirilirlerse yakalanırlar onlar ve öldürülürler de öldürülürler."[444] Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını arttırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.[445]Münafıkların kanı dökülmez, malları ve çocukları ganimet olarak taksim edilemez.[446]

İmân ve küfür konusunda genel bir değerlendirme yapacak olursak; İbâzîler imanı tasdik manasında ele almışlardır, zira imân, kalbin tasdiki dilin ikrarı ve dini rükünlerin amel ile bütünleşmesidir.

İbâzîler imânı; söz, amel ve niyet şeklinde formülize ederek imânı, organlarla amel ve dilin ikrarı ile kalbin tasdiki olarakgörmüşlerdir. Allah'a imân, amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Amelsiz iman sahibi ne Müslüman, ne mü'min, nede müşriktir. O kâfir, münafik, sapık, fasık ve asidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbâzîlerin küfür kelimesini küfran-ı nimet şeklinde anlamalarıdır. İbâzîlerin itikâdî görüşlerini izah ederken görüşlerini Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflere dayandırarak Ebûbekir ve Ömer'in (ra) dini üzre olduklarını söylemeleri calib-i dikkattır.

[442]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 64.
[443]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 65.
[444] Ahzab, 33/61.
[445] Bakara, 2/10.
[446]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, s. 65.

2.3. ŞEFÂAT

İslâm düşünce tarihinde üzerinde çokça tartışılan ve hakkında çeşitli aklî ve naklî deliller ileri sürülen konulardan biri olan şefâat kavramı ve içeriği, İslâm âlimleri arasında çokça tartışılmıştır. Taraflar bu konuda bazı Kur'ân ayetlerini ve Peygamber'den nakledilen hadîsleri kendi görüşleri istikametinde yorumlayarak bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır.

Sözlükte şefâat "Şe-fa-a" kökünden mastar olarak gelir. Karşıt manası ise "el-Vetr" dir. Lügatlerde, sıklıkla vurgulanan "çift olmak" seklindeki kök anlam hakkında önemli yorumlar yapılmıştır. Bu yorumlara göre, ihtiyaç sahibi şefâat istemeden önce tek iken, şefâatçi ile çift oldukları için, şefâat kelimesi bu kökten alınmıştır. "Bir insanın bir başkasından kendisi dışındaki birine faydalı olmasını veya ondan bir zararı uzaklaştırmasını istemesidir.[447]

Terim anlamı ise kendisi üstün durumda bulunan bir kimsenin zayıf ve kötü durumda bulunan bir kimseye katılması, eklenmesi, ona yardım etmesi, onu desteklemesi, onunla birlikte olması gibi anlamlara da, gelebilmektedir.[448] Bu anlam zamanla üstün durumda olan kimselerin alt seviyede bulunanlara, onları bu kötü durumlarından kurtarmak hususunda, üstün bir varlık nezdinde girişimde bulunmaları, aracılık etmeleri anlamını kazanmıştır. Şefâat, umumiyetle "Kıyamet gününde, kendilerine izin verilenlerin suçların bağışlanması talebinde bulunmaları"[449] anlamında veya "Azabı hak etmiş müminlerden cehennem'e girmemeleri veya cehenneme girdikten sonra oradan çıkarılıp cennete konulmaları şeklinde azabın kaldırılması"[450] manasında kullanılır.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre, büyük günah sahiplerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şefâati haktır. O, ümmetinden günah işleyenlere şefâat edecektir.[451]Ehl-i Sünnet âlimleri, büyük günah sahibi müminlerin tevbe etmiş olsun veya olmasın

---

[447] Rağıb el-İsfehanî, , **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, Kahraman Yay., İstanbul 1986, s. 386.
[448]Râgıb el-Isfahânî, **el-Müfredât**, s. 263.
[449] Seyyid Şerif Cürcanî, **et-Ta'rifat**, s. 167; Sa'duddin Teftazanî, **Şerhu'l-Akâid**, ("**Kestelli Haşiyesi" ile birlikte"**), Salah Bilici Kitabevi, İstanbul trz., s. 150.
[450] Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyan, **el-Bahru'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut 1992, I/309.
[451] Muammer Esen, **Sistematik Kelâm**, Ankara Üniversitesi, Uzaktan Eğitin Yayınları, Ankara 2006, Ünite 2, s. 31.

bağışlanabileceği tezini savunmuşlardır. Ama bu bağışlamanın Allah'ın üzerine vacip değil O'nun meşîetiyle alakalı olduğunu ileri sürmüşlerdir.[452] Bununla birlikte Allah'ın rızasını kazanmak için salih amellerin gerekli olduğu beyan edilmiştir.[453] Bu görüş sahipleri, Kur'ân'dan getirdikleri delillerle, şirk dışındaki büyük günahların, Allah'ın dilemesine bağlı olarak bağışlanabileceğini iddia etmişlerdir.[454]

Ebû Mansur el-Mâtürîdî.(v.333/936), şefâatin Kur'ân ve hadislerle sabit ve hakkında açık delillerin olduğu bir konu olduğunu belirtir.[455] Mâtürîdî kelâmcılardan Nureddin es-Sabunî (v.580/1184) ise, şefâat konusundaki hadislerin tevatüre yakın, en azından şöhret derecesinde bulunduğuna, haber-i meşhuru inkâr etmenin ise bid'at olduğuna[456] dikkat çeker. Eş'arî kelâmcısı Teftazanî de, şefâatle ilgili hadislerin manen mütevatir olduğunu zikreder. Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına ve bütün iman esaslarını kabul ve tasdik ettiklerine göre elbette ahirette Hz. Peygamber'in şefâatine nail olacaklardır. Bunun aksini ileri sürmek, gerçeği inkâr etmek ve Allah'ın lütuf ve ihsanından yüz çevirmektir. "Artık onlara şefâatçilerin şefâati fayda vermez"[457] anlamındaki ayeti ise, kâfirler için olup bunun günahkâr olan müminlerle bir ilgisi yoktur. Küçük günahların affının Allah'a vacip olduğu görüşüne karşılık, Ehl-i sünnet, küçük günah sahiplerine azap edilmesinin câiz olduğu görüşünü benimsemektedir. "Bunun dışındakileri dilediğine bağışlar"[458] âyetini de görüşlerine delil olarak gösterirler. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet inancında, af ve mağfiretin doğrudan Allah'ın dilemesiyle alakalı olduğu görülmektedir.[459]

Eş'ariyye mezhebine mensup olan müfessir Beyzâvî ise, yukarıda da ifade edildiği gibi söz konusu hadîslerin, âyetin hükmünü tahsis ettiğini kabul ederek, "Kıyamet günü Hz. Peygamber'in, Yüce Allah'ın izniyle, büyük günah işlemiş ve

---

[452] Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd,** (Nşr. Fetullah Huleyf), İstanbul 1981, s. 324.
[453] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî, **Kitâbu't-Temhîd** (Nşr. Richard j. Mccarty), Beyrut, 1957.s. 371.
[454]Nureddin es-Sabuni, **Matürîdîyye Akaidi**, Tercüme, Bekir Topaloğlu, Grup Mat. AŞ. Ankara 2005 s. 481.
[455] Maturîdî, **Kitabu't-Tevhîd**, s. 365.
[456] Sabunî, **Maturîdiyye Akâidi** (**el-Bidaye**), s. 165.
[457] Müddessir, 74/48.
[458] Nisâ 4/116.
[459]en-Nesefî, **et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn,** Kahire 1987, s. 96-97.

cehennemi hak etmiş bazı müminlere şefâat edeceği" görüşünü benimsemiştir ki Ehl-i Sünnet'in genel kanaati de bu şekildedir.[460]

İbn Teymiyye şefâat konusunu işlerken: Resûlullah'ın (sav) kıyamet günü üç şefâatı vardır: Birincisi mevkıf ehline yapacağı şefâattir. Âdem, Nuh, İbrahim, Musa ve Meryem oğlu İsa'ya (a.s.) yapılan şefâat müracaatlarından sonra en son olarak Resûlullah'a (sav) müracaat olunacak ve onun şefâatiyle mevkıf ehli arasında hükmedilecektir.

İkincisi cennet ehlinin cennet'e girmeleri için yapacağı şefâattir. Bu iki şefâat ona (sav) mahsustur.

Üçüncü şefâat ise ateşi hak etmiş olanlar için yapılacaktır. Bunun için hem O (sav) hem diğer peygamberler, hem de sıddıklar ve başka kimseler şefâat edecektir. Ateşi hak etmiş olanların ateşe atılmaması, girmiş olanların çıkması için şefâat olunacak. Ayrıca Allah şefâat olmaksızın yalnız kendi fazlı keremiyle cehennemden grup grup insanları çıkaracak, dünyalılardan bu kadar kimse girdiği halde cennette yine fazla yerler kalacak, bu sebeple Allah cennet için başka gruplar yaratıp onları da oraya koyacaktır, şeklinde izahatta bulunmaktadır.[461]

Mürcie büyük günah işleyenleri mümin olarak kabul etmiştir. "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."[462] Ayetini görüşlerine delil getirmişlerdir. Mürcie âlimleri, büyük günah sahipleri hakkında nihaî hükmün Allah'a ait olduğunu, dilediğini cennete dilediğini cehenneme koyacağını ifade etmişlerdir. Buna göre Mürcie, büyük günah işleyenlerin durumu Allah'ın meşietine kalmıştır. Ebedi olarak cehennemde kalabileceği gibi dilerse Allah'ın onları affederek cennete koyabileceği fikrini benimsemiş ve nihaî hükmü Allah'a ircâ etmişlerdir.

Mutezile, şefâati beş temel esas çerçevesinde ele alıp değerlendirmiştir. Tevhîd konusundaki aşırı hassasiyeti, şefâat meselesinde de kendini göstermiştir. şefâat

[460]Nâsiruddîn Ebû Abdullah b.Ömer, eş-Şirâzî Beyzavî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl,** Daru'l-Fikr, Beyrut 1916, III/252253.
[461] İbn Teymiyye, **el-Akîdet'l- Vasıtiyye**, s. 57.
[462] Zilzal, 99/7-8.

olgusunu, el-va'd ve'l-vaîd inancı istikametinde, insanların bu dünyada yapmış olduğu iyilik ve kötülüklerin karşılığını tam olarak göreceğini prensip olarak kabul etmiştir. Ahiret hayatında, gerek Allah'ın lütfu ve mağfireti, gerekse peygamberlerin, Allah katında günahkârlar lehine yapacakları ümit edilen şefâat girişimini şiddetle reddetmiştir. Çünkü Mutezileye göre sevapların karşılığı olarak mükâfat Allah'ın "va'd"i, günahların karşılığı olarak cezalandırma da, O'nun "Vaîd"idir. Bu Kur'ân'la sabit olduğu gibi, akla da uygun bir görüştür.[463] Büyük günah işleyen bir kişinin ahiretteki durumunu ise, amelî imandan bir cüz sayan görüşleri doğrultusunda değerlendirdikleri açığa çıkmaktadır. Olaya bu zaviyeden bakıldığında onlar özellikle inkârcılar ve müşrikler hakkında nâzil olduğunda şüphe olmayan, "Artık onlara şefâatçilerin şefâati fayda vermez."[464] "Zalimler için hiçbir şefâatçi yoktur."[465] âyetlerini, şefâat konusunda kendi görüşlerine delil olarak göstermişlerdir. Mutezile'nin, büyük günah sahipleri için şefâati reddetme sebeplerinden birisi de, böyleleri için şefâati kabul etmenin, günahı tasvip etmek ve ona teşvik etmek anlamına geleceği görüşüdür.[466]

Şîa'ya göre günahkâr müminlerin ebedi olarak cehennemde kalmayacakları, sonunda cehennemden çıkacakları görüşü benimsenmiştir. Cehennemden çıkmaları içinde bir şefâatçiye ihtiyaç olduğunu şefâatin ise Allah'ın şefâat etmelerine izin vereceği peygamberlerin, elçilerin, vasilerin, meleklerin, salih kulların ve salih amellerin aracılığıyla gerçekleşeceğini kabul etmiştir. İmâmiyye Şiası ise şefâati peygamber ve vasilere has kılmış, Hz. Peygamber'e (sav), ehl-i beyte ve imâmlara şefâat için tevessülü caiz görmüşlerdir. tevbe etmeden ölen büyük veya küçük günah sahiplerinin şefâati hak edeceği, tevbe edenlerin ise zaten Şefâate ihtiyaçlarının olmayacağını belirtmişlerdir.

Şefâat konusunda İbâzîyye, Ehl-i Sünnetten farklı olarak Mutezile ile benzer görüşleri paylaşmıştır. Günahkâr kimse tövbe etmediği takdirde şefaatin mümkün olmayacağı görüşünü benimsemiştir.[467] Allah adâletinin gereği olarak iyi işler yapanı

[463] Kâdî Abdulcebbâr, **Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mutezile,** s. 609.
[464] Müddessir 74/48.
[465]el-Bakara 2/280. Şefâatin aleyhine görünen âyetler için ayrıca Bkz. el-Bakara 2/48-123- 254; eş-Şuarâ 26/100; ez-Zümer 39/19.
[466] Kâdî Abdulcebbâr, **Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mutezile,** s. 650.
[467] Vercelani, **Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân**, 2/45.

ahirette mükâfatlandıracak (va'd) kötü iş yapmış olanları da cezalandıracaktır (vaîd). Va'd ve vaîdin esası tekliftir, sorumluluktur. Öyle ise mükellef olan insan itâat ve isyanının karşılığını görecek, eğer günah işlemişse cezalandırılacaktır.[468]

İbn Zekvan *Sire*'sinde, şefaat konusunu işlememiştir. Rebî b. Habîb'in *Müsned*'indeki uzun rivayetlerden birisi olan 1004 numaralı hadîste şefâatle ilgilidir.[469] "Ümmetimden büyük günah işleyenlere şefâat yoktur"[470] ifadesinin yer aldığı bu hadîsin sonunda şehit olmuş bir müminin ailesinden yetmiş kişiye şefâat edeceği bildirilmektedir.[471] Bu durumda İbâziyye prensip olarak şefaatı kabul etmiş görünmektedir.

Câbir b. Zeyd'ten gelen rivâyette ise hiç kimsenin cennete sadece yaptıkları ile giremeyeceğini bilakis sâlih amel, Allah'ın rahmeti ve Hz. Peygamber'in şefâatiyle gireceği bildirilmektedir.[472] Cabir'den gelen bu rivayetin kişinin ibadetine güveni ifade eden ucba düşmemesini ön plana çıkardığı görülmektedir. Şefâat, büyük günah işleyeni kapsamaz.[473] Büyük günah işleyip tevbe etmeyen kimse Hz. Peygamber'in (sav) şefâatine nail olamaz. Câbir b. Zeyd yemin ederek, büyük günah sahibinin şefâate nail olmayacağını, Ancak¸ Allah'ın, kitabında ona cehennemi vaîd ettiğini söylemiştir. Buna karşı Hz. Peygamber: Benim şefâatim¸ ümmetimden büyük günah işleyenler içindir buyurmuştur. Câbir: *"Vallahi Allah Resulü¸ bu hadiste şefâatin, adam öldürme, zina etme, büyü yapma ve Allah'ın cehennem vaîd ettiği günahlar için olduğunu kastetmedi"* diyerek hadisi yorumlayıp şefâatin kapsamını daraltmış, fakat onun delil olamayacağını ileri sürmemiştir.

Ancak daha sonraki İbâzîler biraz daha ileri giderek bu hadîsin haber-i vahid olduğunu bu nedenle itikâdî konularda delil olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Burada bir tutarsızlık söz konusudur. "İbâzîler, aynı konuda yine bir haber-i vahid olan 'Benim şefâatim ümmetimden büyük günah işleyenler için değildir'."[474] Mealindeki senetsiz bir haberi Hz. Peygamber'e nispet etmekte ve delil kabul etmekte bir sakınca

[468] Vercilânî, **Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân**, 1/55-59.
[469] Rebî'. b. Habîb**, Müsned**, s. 270.
[470] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, s. 270.
[471] Rebî' b. Habîb **Müsned**, s. 269.
[472] Rebî' b. Habîb **Müsned**, s. 269.
[473] Rebî' b. Habîb **Müsned**, s. 270
[474] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, IV/1004.

görmemektedirler. Bu sahih bir haber-i vahid değil mürsel, daha doğrusu Câbir b. Zeyd'den başka râvisi olmayan, sadece Rebî b. Habîb'in *Müsned*'inde bulunan senetsiz bir haberdir. İbâzîler'in delil olarak ileri sürdükleri bu haber aynı zamanda Müslim tarafından rivâyet edilen şu hadise de terstir: Her peygamberin kabul edilecek bir duası vardır. Her nebi bu duasını önce yapmıştır. Ben ise duamı, kıyamette ümmetime şefâat için sakladım. Ümmetimden kim Allah'a şirk koşmadan ölürse ona nail olacaktır.[475]

Rebî' b. Habîb'e göre şefâat cehenneme girmeden önce olacaktır. Şu şartla ki, büyük günah işleyenler tevbe etmezlerse Hz. Peygamber'in (sav) şefâati onlara ulaşmaz.[476] Hûd b. Muhakkem ise, Yûnus Sûresi 10/3. âyet ve Enbiyâ Sûresi 21/28. âyetin tefsiriyle ilgili kısaca "Kendilerine şefâat izni verilen (Şefâat etmesine razı olunan) kimsenin dışındakiler şefâat edemez" yorumuyla Allah'ın (cc) izniyle bazılarının şefâat edeceğini, bildirmektedir.[477] Ayrıca Hûd b. Muhakkem, Sebe' Suresinde ki "Allah katında, onun izin verdiği kimseden başkasının şefâati yarar sağlamaz. (Şefâat için izin verilip de) kalplerinden korku giderilince birbirlerine, "Rabbiniz ne söyledi?" diye sorarlar. Onlar da 'Gerçeği' diye cevap verirler. O yücedir, büyüktür."[478] Bu âyetin tefsirinde büyük günah sahibine şefâat yoktur hadîsini zikretse de müminlere meleklerin, peygamberlerin ve diğer inananların şefâat edeceğini, söylemektedir.[479] Ettafeyyiş ise şefâatın müşrikler hakkında gerçekleşmeyeceğini belirtmekte ve Hûd b. Muhakkem'in yaklaşımını destekler mahiyette meleklerin, peygamberlerin ve evliyânın şefâat edeceğini kaydetmektedir.[480] Kısaca şefâat halis müminlere hastır, mürtekib-i kebîreye ise şefâat yoktur. Bu nedenle İbâzîler'in şefâati tamamen reddettiklerini söylemek doğru bir tespit olarak görülmemektedir.[481]

---

[475] Müslim "İman", s. 238.
[476] Rebî' b. Habîb, **Müsned**, s.271.
[477] Hûd b. Muhakkem Hûd b. **Muhakkem, Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut1990, II/182, III/68.
[478] Sebe, 34/23.
[479] Hûd b. Muhakkem, **Muhakkem, Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz**, III/397.
[480] Yusuf b. Etatfeyyiş, **Teysîru't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm,** Umân, Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989, II/283; X/372.
[481] İsmail Albayrak, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", **UsûlİslâmAraştırmaları**, sayı:4, Temmuz-Aralık 2005, ss. 7-38.

İbâzîler, genelde peygamberlerin ve özelde de Hz. Peygamber'in (sav) şefâatini inkâr etmezler. Hatta şefâati inkâr edenin Kur'ân'ı inkâr ettiğine inanırlar.[482]

İbâzîlerce Hz. Peygamber'in (sav) şefâati sabit ve hak olup iki kısımdır.

a) Şefâat-ı kübradır ki; Müslümanların cennete dâhil olması için "Makam-ı Mahmud"da bulunan Hz. Peygamber'in(sav) kıyamet gününde müminlere olan Şefâatidir.

b) Şefâat-ı suğra ise müminin derecesinin artması ile alakalı olarak Hz. Peygamber'in (sav) yapacağı şefâattir.[483] Büyük günah işleyen (Mürtekib-i Kebîre) kimse ölmeden evvel tevbe etmemişse ona şefâat yoktur, azap vardır.

İbn Sellâm el-İbâdi eserinde konu ile alakalı olarak, konu başlığı şeklinde alıp münakaşasını yapmamıştır. Ebû Hafs ise, *Usûlü'd-Deynûneti*'s-*Sâfiyye*'sinde; *Tevhid ehlinin Hz. Peygamber'in (sav) şefâati sayesinde cennette yüksek dereceye ulaşacağını açıklar.*[484]*Cehaletle birlikte olan isyan, Allah'ın emirlerine karşı gelme, ahırda beslenen hayvanın durumu gibidir; velayet ve beraet mefhumlarını bilmez. Onlar kendilerini din üzere biliyorlar, dini yaşamadıkları müddetçe ondan hisseleri yoktur. Dinden bir şey bilmezler ancak isim olarak bilirler. Kitabı bildiklerini zannediyorlar; oysa onlar sadece kitabın sıfatını biliyorlar. Kitabı öğrenmek, helal ve haramı bilmek için bir öndere ihtiyaç vardır. Kur'ân'ın hükmü ile hükmetmezler. Ehl-i sünnetten olduklarınıiddia ederler lakin sünneti yaşamazlar. Bid'atları inkâr ettikleri halde, ehli bid'adırlar. Üstünlük gösteriş ve çoklukla delil getirirler. Bunların hiçbiri delil teşkil etmez.*[485]

Ebû Hazer, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*'de şefaat konusunu işlememiştir.

Sonuç olarak, İbâziyye prensipte şefaatı inkâr etmez. Ancak onlara göre, büyük günah işleyen bir kimsenin şefaattan faydalanabilmesi için mutlaka tövbe etmesi gerekir. İbâziyye kelamında büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemden kurtulabilmesi için de tövbe etme şartı vardır. Bu durumda İbâziyye 'nin Ehl-i Sünnet

[482]es-Salimî, **Meşarîku Envari'l-Ukul**, s. 286.
[483] Muammer Ali, **el- İbâzîye Dirâsetü Mürekkezeti**, s. 51.
[484]Ebû Hafs**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 66.
[485]Ebû Hafs**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 66.

gibi şefaati inkâr etmediğini; ancak kebire sahibinin şefaattan faydalanabilmesi için Mutezile gibi tövbe şartını ileri sürdüğünü söyleyebiliriz.

2.4. RÜ'YETULLAH

Allah'ın ahirette görülebilmesi başka bir ifade ile Rü'yetullah konusu, İslâm kelâm ekolleri özellikle Mutezile ile Ehl-i Sünnet -arasında ciddi tartışmalara neden olmuştur. Ehl-i Sünnet âlim ve kelâmcıları, bir şeyin görülebilir olmasını onun var olmasına bağlamışlar, Allah'ın var olduğundan şüphe etmedikleri için, bu dünya kanunlarından farklı nizamlara bağlı bulunan ahiret hayatında Allah'ın görülmesinin aklen mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.[486]

Sözlükte rü'yet, ister dünyada, isterse ahirette olsun göz ile müşahede etmek anlamına gelmektedir.[487] Diğer bir ifade ile rü'yet, gözle meydana gelen mükemmel bir inkişaf manasına gelmektedir. Buradaki mükemmel inkişaf sözünden kastedilen ise, bir şeyi duyu organı olan gözle o şeyin hakkı olan şekilde ve olduğu gibi ispat ve idrak etmektir.[488] Terim olarak, Allah'ın görülmesi ve cennet ehlinin O'nu gözleriyle görmesi demektir.

Ehli Sünnet mezhebi, Allah'ın âhirette gözle görüleceğine inanır, buna delil olarak da, "Yüzler vardır, o gün taptazedir; Rablerini görecektir"[489], meâlindeki ayeti gösterir. Bu görüşlerini ayrıca şu âyetlerle de kuvvetlendirmek isterler: "Rabbim kendini bana göster, Seni göreyim."[490] "Allah arz ve semavatın nurudur".[491] Bu son iki âyetten birincisinden Hz. Musâ'nın Allah'ı görmek istediğini anlamaktayız. Bir peygamber olan Hz. Musâ'nın imkânsız olan bir şeyi istemeyeceği meydandadır. Diğer âyete gelince, Allah'tan "Nur" diye bahsetmiştir. Nur ise şüphesiz gözle görülür. Dolayısıyla bu da Allah'ın gözle görüleceğini ispat eden bir delildir.

İmam Mâtürîdî'ye göre Allah'ın kıyamet günü görülmesi mümkündür. Mâtürîdî bu "Gözler onu göremez, fakat O gözleri görür." görüşünü nakli delillerle

---

[486] Bağdadî, **Usulu'd-Din**, s. 99; Cüveynî, **İrşâd**, s. 163.
[487] Cürcanî, et-**Ta'rifât**, s. 109.
[488] Sa'duddin Teftazânî, , **Şerhu'l-Akâid**, (Haz., S. Uludağ), İstanbul, 1991, s. 34.; Topaloğlu, Bekir – Çelebi İlyas, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, İsam Yay. İstanbul 2010, s. 265.
[489] Kıyamet, .75/ 22-23.
[490] A'raf, 7/139.
[491] Nur, 24/35.

ispatlamaya çalışır. Mâtürîdî, "şayet Allah gözle görülemez olsaydı burada gözle idrakinin nefy edilmesinin bir hikmeti kalmazdı" diyerek açıklamada bulunur. Mâtürîdî, Allah'ın fiilerinin bir hikmet ile muallel olduğunu ve bunların bir sebebe dayandığını ileri sürer. Zira Allah abesten münezzehtir. Sebepsizlik ve hikmetsizlik ise abestir. Onun fiilleri hikmeti icabı meydana gelir.[492]

Eş'arî'ler, yukarıdaki düşüncelerden hareketle, "Onu gözler idrâk edemez. Hâlbuki O, gözleri idrak eder" âyetinin hükmünün bu dünyaya râci olduğunu ve bu âyetten Allah" ın sadece bu dünyada görülemeyeceği anlamının çıkarılması lazım geldiğini söyler.

Ebû Hanife'ye göre Allah ahirette görülecektir. Biz Allah'ı bildirdiği kadar, fakat hakkıyle biliriz. Allah'ın gazabı, rızası vardır, keyfiyeti bilinmez. İyi işler, Allah'ın emri, muhabbeti, rızası, ilmi ve kaderi iledir. Kötü işler ilmi, meşieti ve takdiri iledir. Muhabbeti, rızası ve emri ile değildir. İnsanların sevapları makbul, günahları ma'fudur demeyiz, sevap işleyen sevaba, günah işleyen azaba uğrar, Allah dilerse kulunu. Azap eder, dilerse affeder; iyi iş yapanları fazlı ile günah işleyenleri adlî ile cezalandırır. Dilediğine hidayet eder, dilediğini dalalete uğratır, fakat kimsenin imanını zorla elinden almaz. Şeytan baştan çıkarır, fakat mümini imandan çıkaramaz; kişi imansız olunca kendi kendine etmiştir.[493] Özetle Ehl-i Sünnet'e göre Allah bu dünyada görülmez, fakat âhirette mutlak surette görülecektir"[494]

Mutezile mezhebine mensup olanlar, bazı konularda diğer itikâdî mezheplerden farklı görüşler geliştirmişlerdir. Örneğin, Ehl-i Sünnet âlimlerinin Rü'yetullahı yani Allah'ın kıyamet günü görülmesi görüşünü kabul etmemişlerdir. Ayrıca Mutezile Allah Teâlâ'nın kendi zâtını görüp görmediği konusunda aralarında görüş ayrılığına düşmüşler, çoğunluğu onun kendi zâtını gördüğünü kabul ederken içlerinden bir grup Allah'ın kendi zâtını görmesini de, başkaları tarafından görülmesini de yadsımışlardır.[495] İslâm mezheplerinden olan Şia'nın inancına göre, Allah'ın

[492] Maturîdî, **Kitâbu't-Tevhîd**, s. 125.
[493] Yusuf Ziya Yörükan, **İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler, İmâm-ı Azam Ebû Hanife**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001 s. 81.
[494] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/45.
[495] Ebi'l-Meâlî Abdilmelik Cüveynî, **Kitabü'l-İrşâd ilâ Kavâtii'l-Edilleti fî Usuli'l-İ'tikâd**, thk. Esad Temim, Beyrut, 1413/1992, s. 163; Sâbunî, **el-Bidaye Fî Usuli'd-Din**, s. 38.

dünyada ve ahirette görülmesi ilmî ve Kur'ânî bilgiler ışığında mümkün değildir.[496] Şia'nın bu görüşü de diğer pek çok konuda olduğu gibi Mutezile'nin görüşüyle uyuşmaktadır.

Hicrî I. asrın sonlarına yakın süreçte yaşadığını bildiğimiz İbn Zekvân, Sîre adlı eserinde Rüyetullah konusunu ele almamıştır. Zira onun yaşadığı dönem kelâmî konulardan daha Ziyâde siyasî konuların problem olduğu bir zaman aralığı olarak değerlendirilebilir.

İbâziyye'nin üçüncü imamı Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde rü'yetullah hususunda ayet-i kerimelerde geçen "rü'yet" ve "nazar" kelimelerini Türkçedeki görmek anlamında kullanmamıştır. Rebî' konuyu desteklemek için Kur'ân-ı Kerim'den birçok ayetler getirir. Bütün bu ayetlerdeki nazar ve rü'yet kelimeleri yakîn anlamınıda ifade eder.[497]

Ayrıca "Onlar için ahsenül hüsna (Allah'ın Zat'ına ulaşmak) ve Ziyâdesi (daha fazlası, Allah'ın cemalini görmek) vardır. Onların yüzlerini bir keder kaplamaz ve bir zillet (küçük düşme, hakirlik) yoktur. İşte onlar, cennet halkıdır. Onlar, orada devamlı kalanlardır."[498] Câbir, İbn Abbas'a bu ayet sorulduğunda onun şöyle cevap verdiğini söylemiştir: "İnciden yapılmış ve yedi kapısı olan bir oda verilir." Cabir'in demek istediği buradaki Ziyâde rü'yetüllah değildir.[499] "Yüzler vardır ki o gün ışıl ışıl parlayacaktır."[500] "Rablerine bakacaklardır."[501] Bu iki ayeti Rebî' b. Habîb, müteşabih kabul ederek "bakan" manasına gelen "nazira" kelimesini bekleme şeklinde manalandırarak tevil etmiştir. İbâzî anlayışına göre bu ayetler müteşabihtirler.[502]"O gün bazı aydınlık yüzler rablerine bakar" ayetiyle ilgili İbn Abbas'tan rivayet edilen bu hadiste İbn Abbas, sözü edilen ayetten yola çıkarak gözleriyle Allah'ı göreceğine inanan adama cevap veriyor. Buradaki bakmanın göz ile bakmak olmadığını, aksine beklemek olduğunu vurgulamıştır.

---

[496] Ebû Câfer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, **Risaletu'l-İ'tikâdâti'l-İmamiyye**, (**Şiî-İmamiyye'nin İnanç Esasları**), Trc. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1978, s. 19.
[497] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 859.
[498] Yunus, 10/26.
[499] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 860.
[500] Kıyame, 75/22.
[501] Kıyame, 75/22.
[502] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 54-58.

Rebî' kiyamet günü gerçekleşecek Rüyetüllah'ı beklemek şeklinde açık ve net bir şekilde anlatmıştır.[503] *Müsned*'te, Mücahid, Mekhul ve Zührî'nin ayette geçen nazar kelimesine sevap beklemek manasını verdiklerini ve yarattıklarından kimsenin Allah'ı göremeyeceğini söylediklerini görmekteyiz.[504]Kur'ân'da geçen şekliyle "Kendini bana göster ki sana bakayım"[505] ayetinde; "Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca, "Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım" dedi. Allah da, "Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin." dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tevbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi.[506], Câbir, İbn Abbas'a bu ayet sorulduğunda, onun şöyle cevap verdiğini zikretmiş: "Bu söz, Allah'ın ayetlerinden bir ayeti göstererek Musa'nın kavminin Allah'ı görmek istemekten vazgeçmeleri için kavmine karşı (i'tizar) bahanesi olsun diye söylenmiştir.[507]*Müsned*'deki ifadelerden anlaşılıyor ki Rebî', Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceği inancındadır.[508]Rü'yetullah meselesinde Mutezile, Mürcie, Zeydiyye ve Cehmiyye aynı düşüncededirler. Allah'ın ahirette görülmesine İbâziyye'nin karşı çıkmasının temel sebebi, Allah'ın yaratılmışlara benzetileceği endişesidir.

İbn Sellâm el-İbâzî, rüyetullah meselesini *Bed'u'l-İslâm*'da tartışmamıştır. Ebî Hafs, *Usulü'd-Deynuneti's-Safiyyes*inde rüyetullah meselesini tartışmamıştır. Ebû Hazer, *er-Red a'la Cemi'i'l-Muhalifi*nde rüyetullah meselesini tartışmamıştır.

İbâzî inancına göre Allah ne dünyada ne de ahirette görülecektir. İbâziyye, görüşlerini bir takım nasları delillendirerek izah cihetine gider.[509] Onlara göre Allah müteşâbih olmayan muhkem[510] âyetinde şöyle buyurmuştur: "Gözler O'nu görmez, O,

---

[503] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 853.
[504] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 855.
[505] Araf, 7/43.
[506] A'raf, 7/143.
[507] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 869.
[508] Vercilânî, **Kitâbu'd-Delîl ve'l-Burhân**, 1/63.
[509] Muammer, **el-İbâziyye Beyne Fırakı'l-İslâmiyye,** s. 14.
[510] Muhkemler herkesin bilebilecekleri, müteşâbihler ise ancak ilimde derinleşenlerin bilebileceği; muhkemler te'vilinde ittifak edilenler, müteşâbihler ise te'vilinde ihtilaf edilenler. Muhkemler Fatiha sûresindeki ayetler, müteşâbihler diğer surelerdeki ayetler; muhkem İhlas sûresidir, çünkü onda sadece tevhid vardır, müteşâbih ise diğer surelerdeki ayetlerdir. (Ahmet Baydar, Modernleşme Sürecinde Kur'ân ve Müteşâbihler, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 58).

bütün gözleri görür. O latiftir, haberdardır" [511]âyetini ele alarak buradaki görme-bakma kelimesinin (nâzıra) "bekleme, ümit etme, Allah'ın hayır ve ihsanını gözetleme" demek olduğunu beyan etmektedirler. Allah cisimlere benzemez. Gözle görülen şey ise sonradan meydana gelen (hâdis olan) şeylere benzer. Bu yüzden Allah'ın görülmesi imkânsızdır (müstehil). Ayrıca görülecek şeyin bir cihet ve mekânda olması gerekir. Hâlbuki Allah cihet ve mekânda bulunmaktan münezzehtir derler.[512]

Onlara göre Allah'ın görülebilmesi için Allah'ın bir cisme sahip olması gerekir ki İslâm inancının kaidesine göre bu imkânsızdır. Bunun dışında Mutezile mezhebinin mensupları Allah'ın sıfatlarının zatından ayrı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre bu düşüncenin aksi, yani Allah'ın belli sıfatlarının zatıyla bir olmasına örnek vermek gerekirse, Mutezile mezhebi "Allah âlimdir" gibi bir tanımlamayı kabul ederken "Allah ilim sahibidir" gibi bir tanımlamayı reddeder. Zira onlara göre "Allah ilim sahibidir" derken Allah'ın zatından ayrı bir ilahi-ezeli ilim kabul edilmiş olur. Mutezile düşünce ekolünde, Allah'ın bir olduğu ve benzeri bulunmadığı düşüncesinden hareketle, Allah'ın âhirette gözle görülemeyeceğini tezini savunmuştur. Çünkü onlara göre Allah cisimlere benzemez. Gözle görünen bir şey, cisimlere bir bakımdan benzemiş sayılır. Allah'ın gözle görüleceğini söyleyenler, O'nu cisimler gibi görülecek bir varlık olarak vasıflandırmış olurlar. Hâlbuki Mutezile prensiplerinin icâbı olarak Allah'ın sıfatlarının beşerin ve cisimlerin sıfatlarına benzemediğini açıklamışlardır. O halde Allah'ın gözle görülmesi, Mutezile'ye göre imkânsızdır. Mutezile bu akli düşüncelerine mesned olarak Kur'ân'dan delil getirirler: "O'nu gözler idrâk edemez, hâlbuki o gözleri idrâk eder."[513]

Genel değerlendirme yapacak olursak; İbâzîler, Allah'ın dünya ve ahirette görülemeyeceğine kanidirler. Bunu net bir ifade ile dile getirerek Kur'ân'dan delil getirmişlerdir. Ruyetullah meselesinde İbâzîler akli ve nakli deliller kullanmışlardır.

[511]En'am, 6/103.
[512] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 57.; Salim es-Semâîlî, **İzâletü'l-Va'şâi**, s. 60.
[513] En'âm, 6/103.

Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.[514]

2.5. HALKU'L-KUR'ÂN

Halku'l-Kur'ân terkibi, Kur'ân'ın yaratılması ifadesine mukabil gelmektedir. Bu tabir Kur'ân'da yer almamaktadır. Hz. Peygamber (SAV) de bu ifadeyi kullanmamıştır. Ashab devrinde ve takip eden yıllarda Kuran'ın mahlûk olduğu ya da olmadığı yolundaki görüşlere rastlanmamaktadır.[515]

Halku'l-Kur'ân (Kur'ân'ın yaratılması) tartışmaları siyasî ve itikâdî yönleri olan çok yönlü bir tartışmadır. Bu tartışmada dinî, tarihî ve sosyal şartlar etkili olmuştur. Kur'ân'ı Kerim'in tamamının Hz. Peygamber daha hayattayken kesin olarak yazıldığı hususunda kaynaklarımız ittifak halindedir. Sahabe döneminde Kur'ân'ın yazılması ve cem'i hususunda bir takım bilgilere sahibiz.[516] Fakat Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında Kur'ân'ın birden fazla harfe (lehçe, vecih vs…) göre okunması gittikçe bir kargaşa ve ihtilaf konusu olmuştur. Kuran'ı okuyanlar birbirlerini hatalı okumakla suçlamaya başlamışlar.

Kur'ân'ın Allah'ın Kelâmı olduğu hususunda bütün müslümanlar arasında ittifak vardır. Bu konuda müslümanlar arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoksa da, bunun dışında, Kuran'ın mahiyetiyle ilgili birtakım farklı görüşlerin bulunduğu bilinmektedir. Sözü edilen bu görüş ayrılıkları ise, daha Ziyâde Allah'ın Kelâmı olan Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olup olmamasıyla ilgilidir. Başta Selefiyye olmak üzere Ehl-i Sünnet ile sair mezhep fırkaları Kur'ân'ın Allah'ın kelâm sıfatının bir gereği olarak yaratılmadığını savunmuşlardır. Aralarında birtakım farklılıklar olmakla birlikte dayandıkları temel nokta birdir.

Bu konuda ortaya çıkan farklı görüşler h.210-261 yılları arasındaki Kelâmî münakaşaların odak noktasını teşkil eden, Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasıdır ki,

[514] Orhan Ateş, **Mutezile İbâzî Etkileşimi**, s. 103.
[515] Talat Koçyiğit, **Hadîsçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara 1969, ss. 220-221.
[516] İsmail Aydın, **Kur'ân Tarihi**, Tibyan Yay., İstanbul 2014, ss. 59-85.

tarihte "Halku'l-Kur'ân" meselesi olarak bilinir.[517] Kelam ilminde muhtelif fikirlerin oluşmasına sebep olmuş ve kelam ilminin başta gelen meseleleri haline gelmiştir."[518]

Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söyleyen bizden değildir ibaresiyle de aslında Allah'ın sıfatının münakaşa edilmesiyle başlayan[519] Kur'ân'ı yaratılmışlığı (Halku'l-Kur'ân) meselesi Me'mun döneminde devletin resmi görüşüyle gündeme gelmesi ile tartışılan en sıcak konulardan biri olmuştur. Bu meyanda o günün âlimleri sorguya çekilmiş bir kısmı da mektuplarla sorgulanmıştır.

Mesela, Emevî valisi Haccac'a karşı girişilen ve aralarında birçok âlimin yer aldığı "Kura" isyanında yer alanlardan biri olan Amir b. Şurahil eş-Şa'bî (103), söz konusu ayaklanmanın bastırılmasından sonra tüm faaliyetlerden el etek çekerek münzevî bir hayat yaşamak zorunda kalmıştır. Emevîler döneminde siyasî iktidarın baskısına maruz kalan Said b. Müseyyib (94) ile Haccac'a karşı yapılan isyanda yer aldığı için uzun yıllar sürgün hayatı yaşayan ardından yakalanarak sorgulanan ve ölüme mahkûm edilen Said b. Cübeyr gibi âlimlerin başına gelen olaylar gibi…

Emevîlerden itibaren siyasal iktidarların muhaliflere karşı başvurduğu "mihne" örnekleridir.[520] Mihne kelimesinin bugün için en uygun karşılıklarından biri de resmî kovuşturmadır.[521]

Dinin siyasetle imtihanı olarak gerçekleşen bu mihne olaylarına kurban giden Gaylan ed-Dımeşkî[522] de fikirlerinden dolayı sorguya çekilmiş; ancak görüşlerinden taviz vermediği için Emevî Halifesi Hişam b. Abdulmelik döneminde ölümle

---

[517] Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), s. 349.
[518] Namî, **Dirasat ani'l-İbadiyye,** s.181.
[519] Nâmî, **Dirasat ani'l-İbadiyye**, s.185.
[520] Mehmet Emin Özafşar, **İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999, s. 23.
[521] Mahmut Ay, **Mutezileve Siyaset- Mutezilizmin'in İktidar Mücadelesi,** Pınar Yay., Ankara 2002, s. 301.
[522] Gaylan ed-Dimaşkinin tam ismi, Ebil Mervân Geylân b. Muslim'dir. Babası Osman b. Affân'nın kölesi idi. Kendisi Hişam b. Abdülmelik'in hilâfeti sırasında Şam'a geldi. Daha önce de Halife Ömer b. Abdülaziz'in kendisini huzuruna çağırıp, kader konusunda bizzat imtihan ettiği, Halifenin kendisini öldürmek istemesine rağmen tövbe etmek suretiyle canını kurtarmış olduğu da rivayet edilmektedir. Fakat Halife Ömer b. Abdülaziz'in ölümüyle tövbesini bozarak tekrar eski inancma dönen Gaylân, Halife Hişam tarafından elleri, ayakları kestirilmek suretiyle öldürülmüş, sonra da Şam kapısında çarımha gerdirilmiştir. Diğer bir rivayette de diri olarak çarnuha gerildiği söylenir.(İbn Kuteybe, **Kitabü'l-Maarif**, s. 166).

cezalandırılmıştır.[523] Emevî yönetiminin kadılık teklifini reddeden ve bundan dolayı şiddete maruz kalan Ebû Hanife (150) de mihne olaylarının bir mağdurudur.

Ahmed b. Hanbel halku'l-Kur'ân meselesinden dolayı yargılanmak üzere Tarsus'ta bulunan Me'mun'un yanına gönderilmiş; ancak halifenin vefatı üzerine yargılanamadan Bağdat'a geri gönderilerek hapsedilmiştir (d. 780 - ö. 855)

Halku'l-Kur'ân meselesi, daha önce Cehm b. Safvân tarafından ortaya atılmıştı. Yeniden gündeme getiren Bişr el-Merisî'dir.[524] Bişr, Mürcie'ye mensup olmasına rağmen konunun takipçisi konumuna gelenler ise Mu'tezilîler olmuşlardır. Mutezile bu konuda ılımlı davranmamış, Mihne[525] olayına sebebiyet vermiştir. Mezhepler tarihi kaynakları, Mutezile'nin çöküşünü hazırlayan sebepler arasnda, "mihne" hadîsesini, Mutezile'nin akla ifrat derecede önem vermesini ve bu arada el-Eş'arî ile el-Matürîdî'nin öncülügünde Ehl-i Sünnet ilminin zuhur etmesini göstermektedirler. [526]

İbâzîlere göre Kur'ân, Ehl-i Sünnetin söylediğinin aksine, mahlûktur, yaratılmıştır.[527] Bu görüşü benimsemeleri tevhid inancından kaynaklanmaktadır ve amaçları Allah'ı şirkten tenzih etmektir. Şöyle ki; eğer Kur'ân kadîm ve yaratılmamış ise, Allah da kadîm olduğu için aynı şekilde iki kadîm bulunacak (teaddüdü kudemâ) ve bir iştirak söz konusu olacaktır. Hâlbuki Allah'ın dışında hiçbir şey kadîm değildir. Onun için Allah'ın Kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm kadîm olamaz. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm mahlûktur. Zira Kur'ân-ı Kerîm harf ve seslerden meydana gelmiştir. Bu ise ya

---

[523] Ebû'l-Hüseyin Malatî, **et-Tenbih ve'r-Red ala Ehli'l-Ehvai ve'l-Bid'a**, Beyrut 1968, s. 168.

[524] Tam adı Bişr Gıyâs b. Ebî Kerime olan Bişr'in künyesi Ebû Abdurrahmandır. el-Adevî, el-Merisî ve el-Bağdadî nisbeleriyle anılmıştır. el-Merisî, aynı zamanda hanefî fakihidir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, **Târihu Bağdâd**, Beyrut trz., VII/ 56-67.

[525]**Mihne**: Mutezile'nin devlet otoritesi ve resmi mezhebi haline geldigi, yaklaşık 198-232/813-846 yıllarını kapsayan bu dönem, Ehl-i Sünnet âlimleri ve müslüman halk açısından ve ıstırabın hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur. Mutezile doktrinini devletin resmi görüşü olarak benimseyen, devrin hükümdarları el-Me'mun, el-Mu'tasim ve el-Vâsik, bununla yetinmeyip resmi organlar vasıtasıyla halkı da bu görüşleri kabullenmeye zorladılar. Özellikle, Kuran-i Kerim'in yaratıldığını varsayan Halku'l-Kur'ân'ı Mu'tezîli görüşün devlet eliyle zorla kabul ettirilmeye çalışıldıgı bu dönem, İslâm mezhepleri tarihinde "mihne" olarak bilinmektedir. Başta Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) olmak üzere, resmi düşünceye karşı çıkan pek çok İslâm âlimi, bu tutumlarından dolayı mahkûm edilip işkenceye maruz kaldılar. Bir tür Engizisyon anlamina gelen "mihne" el-Me'mun'dan sonra, el-Mu'tasim ve el-Vâsik dönemlerinde de şiddetini artırarak devam etti (Macid Fahrî, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (Trc., Kasim Turhan), İstanbul I987, s. 54).

[526] İrfan Abdulhamîd, **İslâm'da İtikâdî Mezhebler ve Âkâid Esasları**, (Trc., Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 125.

[527] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, ss. 81-87.

cisimdir ya da arazdır. Cisim ve araz ise kadîm değil, hâdis yani sonradan yaratılmıştır. [528] İbâzî müellif et-Tafeyyiş Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyler bu fikriyle de Mutezile ile muvafık olduğunu belirtir.[529] Kur'ân'ın mahlûk olduğu hususunda Haricîler ile aynı fikirdedirler.[530] Bu söylemleriyle Ehl-i Sünnet ile araya belirgin bir sınır çekmiş olmaktadırlar.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (v.324/936), meseleye Cenab-ı Hakk'ın Hay (hayat sahibi) olması noktasında yaklaşır; Allah'ın Hay olması, onun işiten, gören olmasının yanı sıra konuşan olması da lazım gelir. Çünkü konuşan olmaması, zıddı olan dilsiz olması anlamına gelir ki Cenâb-ı Hak, zâtında noksanlığı getirecek bu tür şeylerden münezzehtir.[531]

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) de bu konuda, ilim ve kudret gibi sıfatlardan hareket eder. Görünür âlemde ilim ve kudret sahibi bir varlık konuşmuyorsa, bu bir acizlikten veya bir maniden dolayıdır. Allah bu tür kusurlardan münezzeh olduğuna göre O'nun mütekellim olduğu sabit olur. Allah sağırlık ve körlükten nasıl münezzeh ise dilsizlikten de tercihan münezzehtir. Çünkü duyular âleminde "kelâm" sahip olmak en yüksek hasselerdendir. İnsan onunla diğer canlı yaratıklardan ayrılır. Matürîdî bu noktadan hareketle Allah'ın kelâmı ile yarattıklarının kelâmı bir olmadığını izahla, "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"[532] mealindeki âyet Allah'ın zâtında benzerinin söz konusu olamayacağını bildirdiği gibi, sıfatlarında da benzerinin olmadığını ifade eder. O'nun fiillerinin mahlûkatın fiillerine benzetilemeyeceğini bildiren âyetler vardır. Bu kabilden olarak, de ki: "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" "Allah'tır" de. De ki: "O'nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?" De ki: "Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah'ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?" De ki: "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir."[533] Misal verilebilir. Dolayısıyla Allah'ın kelâmının, bütün yaratıkların

[528] Vercilânî, **Kitabu'd-Delîl ve'l-Burhân**, 1/68.
[529] Ettafeyyiş, **İzâletü'l-İ'tiraz an Mahkiyyi Âli İbâz**, Vezaretu't-Turas, Umân 1982, s. 2.
[530] Huveylid İbrahim, **Hilafu Ehli Sünnet Ve'l-Cemaati maa'l-İbadiyye**, y.y., s. 10.
[531] Eş'arî, **Lum'a fi'r-red ala Ehli'z-Zeyg ve'l-Bida'**, ss. 94-96.
[532] eş-Şûrâ, 42/51.
[533] R'ad, 13/16.

kelâmından farklı olduğu ortaya çıkar Mesela Kur'ân'da karıncanın,[534] hüdhüd kuşunun kelâmından, dağların tesbihinden[535] bahsedilir ki bunlar beşer kelâmına benzemeyen ama insanın da idrak edemediği mahlûkların bir takım konuşma (kelâm) çeşitleri olarak karşımıza çıkmaktadır.[536]

Umân İbâzî toplumunda Halku'l-Kur'ân meselesi ilk defa'da hicrî III asırda münakaşa edilmiştir.[537] Kaynaklarda çokça malumat vardır. Bu meselede İbâzîler arasında fikir birliği oluşmadığı görülmektedir.[538]

Allah'ın "mütekellim" olduğu konusunda, Mutezile dâhil olmak üzere bütün İslâm âlimleri ittifak halindedirler. Ancak ihtilaf edilen husus, O'nun konuşmasının mahiyeti ve kelâmın ne olduğu noktasındadır. Mutezileye göre Allah'ın kelâmı, O'nun "yaratma" "halk" fiilinin sonucudur. Allah'ın mütekellim olduğunu inkâr etmeyen Mutezile O'nun kelâmını, bazı mahallerde ses ve harfler var etme, Levh-i Mahfuz'da yazı şekilleri icad etme gibi mânalarla ifade etmişlerdir.[539] Genel manada Hanbelîler, Eş'arîler, Mâtürîdîler Allah'ın kelâmını O'nun zatıyla kaim bir sıfat olarak gördüklerinden kadîm sayarlar. Allah'u Teâlâ kendi meşietiyle ezelde mütekellim olduğu gibi ebedî olarak da mütekellimdir. Kelâmullahı hâdis olarak görenler Mutezile, Neccâriyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Kerrâmiyye, Havâric gibi fırkalardır.

Halku'l-Kur'ân meselesi neden tartışma konusu haline gelmiştir? Bunun siyasî, dini ve toplumsal bir takım nedenlerinin olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Mutezileye göre, kelimeler dışa vurdukları anlamlardan başka, içlerinde, gizledikleri ayrı bir anlama sahip olamazlar. Bu yüzden Kur'ân'ın hal-i hazır önümüzde bulunan ve yaratılmış kelimelerde bulunanın dışında kadim olan bir anlamı yoktur. Kelâmullah dediğimiz şey mahlûk olarak bize sunulmuş Kur'ân'dan başka bir şey değildir.[540] Kelâmullah onun kitaplaştırılmış hali olarak düşünülünce bundan sonra mahlûk olarak kabul edilmesi gerekir. Kur'ân'ı oluşturan sesler ya da harflerin

[534]en-Neml, 27/20.
[535] Enbiyâ, 21/79.
[536] Matürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 57.
[537] Nâmî, **ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye**, s.183.
[538] Nâmî, **ed-Dirasât ani'l-İbâdiyye**, s.185.
[539]et-Teftâzânî, **Şerhu'l-Akâid**, s. 92.
[540] Kadı Abdulcebbar, **el-Muğnî Halku'l-Kur'ân**, (Tsh. İbrahim Ebyarî), Beyrut 1961, s. 15.

zorunlu olarak bir yerde bulunduğu bilinen bir şeydir. Bir mahalde varolan şeyin de kadim olmasından söz edilemez.[541]

Mutezilenin Kur'ân'ı hâdis olarak görüp savunması üzerine çıkan tartışmalarda Hanbelîler onların muhalifi olmuşlardır. Sert tartışmalar esnasında her iki taraf da radikal fikirler ortaya koymuşlardır.[542] Eş'ariiyye ekolü Kelâmullah hususunda Mutezile ve Hanbelîler arasında her iki yol arasında üçüncü bir anlayışla ortaya çıkmıştır.

Halku'l-Kur'ânmeselesinin genellikle Ca'd b.Dirhem (v. 124, 25/741, 42) tarafından ortaya atıldığı, Cehm b. Safvan'ın (v. h.128/745) da bu görüşü ondan alarak, geliştirip yaygınlaştırdığı kabul edilir.[543] Bu konu Mutezile tarafından benimsenmiş, öyle ki Halku'l-Kur'ân temel konuları içerisinde yer almıştır. Mu'tezilîlerin Halku'l-Kur'ân meselesine sahip çıkması bilhassa mezhebin temel esesı olan inancı ile alakalıdır. Bilindiği gibi Mutezile ekolu tekbir kadim olarak sadece Allah'ın varlığını kabul ettiklerinden, bunu sağlayabilmesi için O'nun sıfatlarının kadim olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Kûran kadim kabul edilirse, Allah'tan gayri bir kadim'in daha varlığı iddia edilmiş olur.[544]

İbn Teymiyye'ye göre Kur'ân Allah kelâmıdır; Kur'ân'da ne Cebrail'e ne Muhammed'e (a.s) ne de başkasına ait bir Kelâm vardır.[545]Müslümanların okuduğu Kur'ân'ın Allah kelâmı olmadığını veya Allah'tan başkasının sözü olduğunu söyleyenler mülhid, mübtedi ve sapkın olduğu gibi, kulların seslerinin veya Kur'ân'ın yazıldığı mürekkebin "kadim" olduğunu söyleyenler de mülhid, mübtedi ve sapkındırlar. Çünkü Kur'ân, Allah kelâmıdır; mushaflarda tesbit edilmiştir. Bu anlamıyla Kur'ân, Allah'ın kelâmını tebliğ eden gibi bizzat Yaratıcı'dan değil, kurrâ'dan duyulup işitilen bir kitaptır.[546] Buna göre Kur'ân Allah Kelâmı'dır;

---

[541] Kadı Abdulcebbar, **el-Muğnî Halku'l-Kur'ân**, s. 23.
[542] Hanbelîlerin kelâmullah hakkındaki görüşleri için Bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâîlî Makdisî İbn Kudam, (620/1223) **Münazara fi'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Thk. EbûAbdullah Muhammed b. Hamud), Kuveyt, Mektebetu İbn Teymiyye, 1990.
[543] İbn-i Kesir, **eI-Bidâye ve'n-Nihâye**, IX/350.
[544] Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Temiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, (Mecmuatu'r-Resâil içerisinde), Mısır, 1326, s. 389.
[545] İbn Teymiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, s. 413.
[546] İbn Teymiyye, **er-Risâletü'l-Ba'l-Bekkiyye**, s. 432.

yaratılmamıştır. Kur'ân'ı, bizzat Allah'tan duyup Hz. Peygamber'e taşıyan Cebrail'dir. Hz. Peygamber ondan ve sahabiler de Hz. Peygamber'den Kur'ân'ı duyup işitmiştir. İşte bizim dilimizle tilavet ettiğimiz Kur'ân budur.[547]

İbn Teymiyye'nin yaptığı, daha çok Kur'ân ayetlerine ve kendinden önceki selef âlimlerinin görüşlerine bağlı kalarak her zaman olduğu gibi gelenekçi tutumunu sürdürmektir.[548]

İbâzîlerin Halku'l-Kur'ân hususundaki fikirleri Mutezile ile paralellik arzetmektedir.[549] İbâzîler, Kur'ân'ın mahiyeti üzerine yoğunlaşarak mahlûk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.[550] Ayrıca İbâzî görüşün; Kur'ân, Sünnet ve bazı sahabenin görüşlerinin esas alındığı İbâzî âlimlerce söylenmektedir.[551]

2.6. VA'D VE VAÎD

Va'd ve Vaîd yani "Söz ve Tehdit", Bu Allah'ın vadettiği (söz verdiği) sevap ve iyiliğin, tehdit ettiği cezanın gerçekleşeceğine inanmaktır. Veya iyi işler işleyenin ahirette mükâfatlandırılması kötü amelde bulunanaların ise ahirette cezalandırılmasıdır.[552]

Kur'ân, geçmişte meydana gelen ve azabı hak eden topluluklara verilen cezalardan bir kısmını anlatıp, azap yeri olan cehennemden çeşitli sahneler sunmuştur. Cehennem azabı anlatılırken, insanların çekeceği eziyet, sıkıntılar ve elem verici unsurlar, insanların bildiği ve anlayacağı kavramlarla anlatılmaya çalışılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde, Allah'ın lutuf ve keremine güvenerek inkâra ve isyana düşülmemesi konusunda bütün insanlar uyarılmakta,[553],iyi amel

[547] Muammer Esen, "İbn Teymiyye'nin Kur'ân Kelâmullah Tartışmlarındaki Yeri", C. XLII, s.1, 257-271, 2001.
[548] Mâtûridî, **Kitâbu't-Tevhîd,** (Thk. Topaloğlu, Bekir,) s. 566.
[549] Nâmî, **Dirâsât ani'l-İbâdiyye**, s.185.
[550] Hasan Onat, Orhan Ateş, **İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.83.
[551] Orhan Ateş, **Mutezile İbâzî Etkileşimi**, s. 104
[552] Ebû Zehrâ, **el-Mezâhibü'l-İslâmiyye**, s. 302.
[553] Lokmân, 31/33; Fâtır, 35/5; Hadid, 57/14; İnfİtâr, 82/6.

işleyenler ile kötü eylemde bulunanların hem dünya hayatında hem de âhirette farklı muamelelere tâbi tutulacakları ısrarla belirtilmektedir.

İyi işlerde bulunanın âhirette mükâfat görmemesi, Allah'ın adaletine yakışmaz. Keza kötü ameller işleyenin ceza görmemesi, Allah'ın adaletine ve âyetlere aykırı düşer. Yüce Allah Kur'ân'ı Kerimde yapılması iyi olan veya kötü olan hususları açıklamıştır. Va'd Vaîd'in esası tekliftir, sorumluluktur. Mükellef olan insan amellerinin karşılığını görecektir. Eğer günah işlemişse cezalandırılacaktır.[554]

Vaîd: Allah-u Teâla'nın ahirette küfür ve fısk ehlini cehennem ateşiyle cezalandırmasıdır. Kıyamet günü insanlar iki kısma ayrılır. Birincisi, Cennet ile va'dedilenler. İkincisi cehennem ile mev'ûd olanlar. İbâzî inancında va'd ve vaîd arasına ayrım konulmaz. Şu şekil bir ifade tarzı kullanılır: va'd var ise vaîd'de vardır.[555]

İbâziyye'nin selefleri ortaya çıktıkları ilk dönemde, kelâmın ince konularını ele almadıkları, mümin, kâfir, ehl-i kebâir gibi konular üzerinde daha çok mesai sarfettikleri görülmektedir. Va'd ve vaîd konusuda Muhakkime-i Ula'nın tartıştığı konular arasında yer alır. Bu konulara öncelik tanımaları onların bedevi tabiatlarının ve Kur'ân'ı literal okuyuşlarının sosyal hayattaki tezahürleridir.

Va'd ve Vaîd kaziyesi yani mükâfatlandırma ve cezalandırma olgusu İbâzî inancının temelini teşkil eder. Bu Allah-u Teâlâ'nın adaleti ile irtibatlı bir konudur ve hak sahibine hakkını vermekle ifade edilir. Erken dönem İbâzî kaynaklarından İbn Zekvân, *Sire*'sinde konuyu işlerken daha önceki konularda işlediğimiz gibi, mevzuyu ayetlerden iktibas suretinde izah eder. Burada da Kur'ân-ı Kerim'den Va'd ve Vaîd ile alakalı şu ayetleri zikreder. "Rabbinizden bir bağışlanmaya ve eni gökle yerin genişliği kadar olan, Allah'a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışırcasına koşun. İşte bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, büyük lütuf sahibidir.[556] Burada, günahlardan bağışlanmayı dileyenler için lütuf sahibi olan Cenab-ı Hakkın va'di olan cennet vardır.[557] "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan

[554] Vercelânî, **Kitâbu'd-Del'îl ve'l-Burhân**, I/55-59.
[555] Müslim b. Sâlim, **Meâricu'l-Âmâl**, s.,311.
[556] Hadid, 57/21.
[557] İbn Zekvân, **Sire**, s. 64.

ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır."[558]Burada da ehl-i iman için, ateşten korununuz emri ile Vaîd (korkutma) bulunmaktadır.[559]

Rebî' b. Habîb *Müsned*'inde, konumuzla alakalı bazı rivayetlere yer vermiştir. "İnsanların az malını yemek bile insanı cehenneme koyar" [560] Ebû Ubeyde'den, Allah Resulu şöylEbûyurdu: Yakınlarınızı ve hastaları ziyaret ediniz. Bu fiiliniz için Allahu Teâla her bir adımınız için on mükâfat verecektir.[561]

İbn Sellâm el-İbâzî eserinde, Va'd ve Vaîd konusunu ele alır. İbâzî anlayışına uygun olarak büyük günah sahibinin vaîd prensibine göre cezalandırılacağını söyler.[562] İbn Sellâm va'd ve vaîd konusunda bazı ayetlere yer verir ve şu ayetleri zikreder.

"Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman, Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenlerdir -ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir."[563] "Eğer nehyolunduğunuz büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere koyarız." [564]

Allah'ın azabının gerçekleşmesi için şu üç şart ileri sürülür:

1- İşlenilen günahtan tevbe etmemek,

2- Kötülükleri silecek iyiliklerden mahrum olmak,

3- Günahlardan geri dönmemek ve Allah'a sığınmamak. Bu şartları yerine getirmeyen kimse ister küçük ister büyük günah işlemiş olsun, mutlaka işlediği günahın cezasını çekecektir. Bu fikirleriyle de İbâziyye, büyük günah işleyen temelli

[558] Tahrim, 66/6.
[559] İbn Zekvân, **Sîre**, s. 64.
[560] Rebî'b. Habîb, **Müsned,**, Hadîs no, 850.
[561] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, Hadîs no, 653.
[562] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 66.
[563] Âli İmran,3/135.
[564] Nisa,4/31.

Cehennemde kalır diyenlerden tamamen ayrılmıştır. Aslında bu fikirleriyle Mutezileye yaklaşmış olmaktadır.[565]

Allah hakkında zulüm ve cevr düşünülemez. İşlemediği suçtan dolayı kimsey aleyhinde hüküm verilemez. Katilin haksız yere adam öldürmesine karşılık öldürülmesi, hırsızın elinin kesilmesi, itaatkâr müminin cennete girmesi, asi olanın cehenneme atılması adaletin gereğidir. Allah'ın kâfirler için vaîdi vardırki onlar cehennemde ebedi kalacaklardır. Aynı şekilde müminler ebedi cennette kalacaklardır.[566]

Ebî Hafs, *Usulü'd-Deynuneti's-Safiyyeti'*de ve Ebû Hazer, *er-Red a'la Cemi'i'l-Muhalifin'*de Va'd ve Vaîd meselesini tartışmamştır.

İbn Sellam'a göre ise Allah hakkında zulüm ve cevr düşünülemez. İşlemediği suçtan dolayı kimseye aleyhinde hüküm verilemez. Katilin haksız yere adam öldürmesine karşılık öldürülmesi, hırsızın eli kesilmesi, itaatkâr müminin cennete girmesi, asi olanın cehenneme atılması adaletin gereğidir. Allah'ın kâfirler için vaîdi vardır ki onlar cehennemde ebedi kalacaklardır. Aynı şekilde müminler de ebedi cennete kalacaklardır.[567]

İbâzîler bu hususta Mürcie ve Haşeviyye'yi[568]"De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir,"[569] şeklinde aklî ve naklî deliller getirmelerinden ötürü eleştirmişlerdir. Buna mukabil İbâzîler, "Kim de Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır.[570]

---

[565] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s.67.
[566] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s.67.
[567] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 67.
[568] Haşeviyye, teşbih ve tecsim ifade eden nasların özellikle hadisleri literal biçimde anlamakta ve kaba bir tecsim yaklaşımını benimsemektedir. Haşeviyye, naslarla ilgili bu yaklaşımı nedeniyle Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Yusuf ve daha başka peygamberler hakkında gelen, onların günah işlediklerini ihsas ettiren haberleri peygamberlerin aleyhine değerlendirerek, peygamberlerin günah işlediklerini öne sürmektedir. eş-Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/95-96.
[569] Zümer, 39/53.
[570] Nisâ, 4/14.

ayetini delil getirerek Allah'a ve Peygamber'e isyanın cezayı gerektirdiğini nakille ispat yoluna gitmişlerdir.

Ortaçağ İbâzî kelamcılarından Kalhatî seleflerinin görüşlerini şu şekilde özetler: Ehl-i taat olanlara Allah'ın ahirette mükâfatı vardır. Küfür ehli, isyankâr ve fasıklar için de ahirette azap vardır.[571] Hak olan da budur.[572] Allahu Teâla sevap işleyenlere mükâfat olarak cenneti verecektir, va'dinde hulf etmez. Asi, büyük günah işleyen ve günahında ısrarlı olanları da ateşe atacaktır. Bunda da sözünde duracaktır, vaîdinde hulf etmez.[573]

İbâzîlere göre vaîdin gerçekleşmesi için, işlenen günahtan tevbe etmemek, kötülükleri yok edecek hasenâttan (iyilikler) mahrum olmak, günahlardan geri dönmeyip Allah'a sığınmamak (istirca')[574] olarak izah edilmiştir. Cennet ve cehennem ehli yerlerinde ebedî olarak kalacaklardır. Bu hüküm Cenab-ı Allah'ın Va'd ve Vaîd'inde sadık olmasındandır. [575]

İbâzîler, Va'd ve Vaîd meselesinde Kur'ân-ı Kerim'den ve hadîs-i şeriflerden birçok delil olduğunu, Ehl-i Tevhid'ten olan bir kısım günahkârların lanetlendiği, bazı hadîs kitaplarında ise, Allahu Teâla'nın onlara merhamet nazarıyla bakmayacağını, onları tezkiye etmeyeceğini, onlar için elim bir azabın olduğunu haber vermektedir. Bu meyanda ümmetin asilerinden on dokuz sınıf olduğu bildirilmektedir.[576] İbâzîler, Va'd ve Vaîd'in gerekliliğini ispat ettikten sonra, meseleyi mürtekib-i kebîrenin cehennemde ebedî kalmaları gerektiği ile irtibatlandırarak, şefâatı redetmişlerdir. Zira şefâat kabul edildiği takdirde muvahhidlerin ateşten çıkmasını gerekli kılacağı için sâbit şer'î deliller, hadîs ve ayetlerden deliller getirerek bu manada şefâatin nefyine gitmişlerdir.

---

[571] Nâmî, **ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye**, s. 200.
[572] Rüstakî, **Minhâcu't-Tâlibîn**, s. 421.
[573] Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, (1070/1659), **el-Keşf ve'l-Beyân**, (Thk. Josef van Ess) Beyrut 1971. s.I17.
[574] Vercilânî, **Kitabu'd-Delil ve'l-Burhan**, 2/35.
[575] Abdullah b. Hamîd b. Selum, **Cevheru'n-Nizâm fi İlmi'l-Edyân ve'l-Ahkâm**, Vezâretu't-Turâs, Umân 1981, I/2; Nâmî, **ed-Dırâsât ani'l-İbâziyye**, s. 183.
[576] el-Halilî, **Temhîd**, I/321.

Ehl-i sünnete göre zulümedenlere büyük azabın tattırılacağından bahseden ayette, zulüm, şirk ve küfürle bir kabul edilemez. Bunların dışındaki zulümler ise Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse azap eder dilerse affeder.[577]

Mutezile'ye göre, bütün büyük günah işleyenlerin tümü, Allah'ın va'îdine dâhildir. Bu prensip, adalet prensibinin bir sonucudur.

el-Va'd ve'l Vaîd prensibinden anladığımız diğer bir anlam da, amelin imana dahil olmasıdır. Mutezile'ye göre ameli terk eden ve sadece iman sahibi olan bir kimsenin âhirette durumu kötü olacaktır. Bu sebeple onlar imanı, ikrar, bilgi ve amel diye tanımlamışlardır. Bu demektir ki, Mutezile'ye göre taklid yoluyla edinilen imanın da bir kıymeti yoktur. Mutezile kendi akılcı sistemi icabı, imana bilgiyi de katmıştır.[578] Demek oluyor ki insan, dil ile ikrar etmek, iyi amellerde bulunmak ve aklı ile İslâmın temel prensipleri olan Allah ve peygamber fikrine ulaşmak suretiyle gerçek imanı bulmuş olur. Hatta Mutezile'nin bir kısmı insanın, işlediği kötü fiillerden dolayı âhirette ceza göreceğini aklen bilmesi gerektiği tezini savunmuştur.[579]

Va'd ve Vaîd prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak; kötülük yapansa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.[580] Mutezile mezhebinin bu esasına göre eğer Mürcie mezhebinin "iman edenin günahları zarar vermez" iddiası şayet doğru olsaydı, Allah'ın vaîd'i yani tehdit etmesi, korkutması gereksiz ve manasız olurdu. Oysa Mutezile inancına göre bu mümkün değildir. Bu esas ile Mutezile mezhebi Mürcie'yi tam anlamıyla reddeder. Ayrıca Mutezile mezhebi yine bu esas ile büyük günah işleyen müminintevbe etmezse affedilemeyeceğini öne sürmüştür. Mümin olan kişi dünyayı tevbe etmiş olduğu halde terk ederse, bağışlanmaya, sevaba ve va'd'e hak kazanır. Eğer işlemiş olduğu günahlardan tevbe etmeden dünyayı terk ederse cehennemde ebedi olarak kalır fakat azabı kâfirlerin azabına kıyasen daha hafif olur.[581]

---

[577] Vakıa 57/7-10.

[578] Kemal Işık, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 71.

[579] el-Eşarî, **Makâlât al-İslaımiyyin**, I, 308.

[580] Ahmed Emin (1373/1954), **Duha'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut III/61.

[581] Eş'arî, **Makâlât**, s. 270; Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/39; Kâdı Abdülcebbâr, **Şerhu Usuli'l-Hamse**; s. 134.

Konumuzu kısaca özetlersek; İbâzîler va'd vaîd konusundaki fikirlerini Kur'ân-ı Kerim'den ayetleri başlıklar altında sınıflandırarak temellendirmişlerdir. Hz. Peygamber'e ait hadisleri Cabir b. Zeyd'in *Müsned*'inde geçtiği şekliyle yer vererek temellendirmişlerdir.[582] Va'd ve Vaîd prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak, kötülük yapansa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.

2.7. GÜNAH İŞLEYENİN DURUMU (MÜRTEKİB-İ KEBİRE)

İslâm inanç sisteminde günah kelimesi ferdi ve içtimâi hayatımız ile alakalı olarak mühim bir yer teşkil etmektedir. Kezâ sevap kelimesi de aynı ehemmiyeti arz etmektedir. Bu iki kelime aynı zamanda birbirine zıt mefhumlardır.

Günah, Allah'ın emirlerine muhalefet, sevap ise, Allah'ın emirlerine itaat eylemi olarak nitelendirilir. Günah kelime olarak, zenb, ma'siyet, cürüm ve hıyanet kavramlarının mukabilidir.

İlk dönem kelâmî münazaralarda müminin kim olduğu önemli yer tutar. Bu tarif ve izahata bağlı olarak kişinin dünya ve ahiretteki durumu anlaşılır. İslâm kelâm ekollerinin geliştirdikleri iman tarifleri tahkik edildiğinde, tartışmanın asıl maksadının büyük günah işleyenin (mürtekibu'l-kebire) durumunu izah etme maksadı taşıdığı görülmektedir. Bu tarifler;

a) Amelleri imandan bir parça olarak kabul eden ve organlarıyla amel yapmayanları kâfir kabul eden Haricîler,

b) İmanı kalp ile tasdik ve dil ile ikrara indirgeyen, organlarla ameli imandan bir parça olarak kabul etmesine rağmen büyük günah işleyeni kâfir olarak değil de mümin ve kâfir arasında bir yer olarak tanımlayan *Mutezilîler*,

c) Büyük günah imana bir zarar vermemektedir ve büyük günah işleyenin ahiretteki durumu konusunda ise bir görüş ileri sürmeyen *Mürcie*. İbn Hazm, aşırı Mürciler'in iki grup olduğunu, bunlardan bir grubun imanın dil ile ikrar olduğunu

[582] Orhan Ateş, **Mutezile İbâziyye Etkileşimi**, s.93.

söyleyen İbn Kerrâm Sicistânî ve taraftarlarının olduğunu, diğerinin ise imanı kalp ile bağlanma olarak kabul eden Cehm b. Safvân olduğunu ifade etmektedir.[583]

d) Organlarla amelin imanın bir parçası olduğu şeklinde ifade eden *hadis taraflarıi*manın sahasını daraltmışlar ve onu dar bir çerçeveye almışlardır.

İbn Zekvan *Sire*'sinde, büyük günah meselesini konu başlığı şeklinde incelememiştir. Ancak Tahkîm olayını irdelerken, Hz. Ali Haricî'lere mektup yazarak kendisine katılmasını talep etmiştir.

Haricîler ise; "Senin maksadın Allah'ın rızası değil, kendin için yola çıkmışsın. Eğer kâfir olduğunu kabul eder; sonra da tevbe edersen, seninle aramızdaki duruma bakarız, aksi halde senden ayrıyız." Dediler. Haricîler'e göre, Hz. Ali tahkîmi kabul ettiği için onun günahı hakemlerin günahından daha büyüktü. Bu tutum Hz. Ali'nin beklediği gibi değildi. Sâlim b. Zekvân, Hz.Ali'nin Nehrevân ehli ile olan mücadelesini haklı görmez. Bu tavrının dünyevî arzular üzerine müesses olduğunu ve dini bir mesnedinin olmadığını belirtir.[584]

Rebî' b. Habîb, Câbir b. Zeyd'den rivayet ile Hz. Resûlullah (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiş: "Mühannes (kadın kılıklılara), Deyyüs (eşini kıskanmayan erkek), kendisini erkeklere benzetenve kıskanmayan kadın cennete giremez."[585] İbâzîlere göre rivâyette geçen üç kısım insan, o insanların en şerlileri olarak kategorize edilmiştir, bu vasıflarından dolayı da cennete giremiyecekleri açıkça belirtilmiştir.

Rebî' b. Habîb'in, kitabının günah-ı kebairden bahseden üçüncü kısmına bu hadisle başlaması onların büyük günah ile alakalı düşünceleri hakkında bize ipucu vermektedir. Rebî' eserinde, büyük günahla alakalı çok sayıda rivayet almıştır. Bunlardan bazıları aşağıda çıkarılmıştır.

---

[583] İbn Hazm, **Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal.**, IV/204.
[584] İbn Zekvân, **Sîre**., s.95.
[585] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs, 743; Bu hadîsi Buhârî (Hudûd 33, VIII, 28; Libâs 62/1, VII, 55), Ebû Dâvud (no. 4930) ve Tirmizî (no. 2785-6) de geçmektedir.

Hz. Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: *"Gördüğünüz küçük ve büyük yılanları öldürünüz. Zira biz onlarla savaştığımızdan beri hiç barış yapmadık. Kendisinden intikam alınır diye onları dokunmayan küfre girer."* [586]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kim ki evinden çıkar ve gördüğü bir şeyi uğursuz sayıp onun yüzünden evine geri dönerse kâfir olarak geri döner."*[587]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Bir adam başka bir adama Ey düşmanım derse ikisinden biri kâfir olur."*[588]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Kadınları bırakıp erkeklere şehvetle yaklaşan veya kadınlara arkadan yaklaşan kâfir olur."*[589]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Mevlalarından başkasını mevla edinen veya kendisini babasından başkasına nisbet eden kişiye cennet haramdır. Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun ve ondan ne bir farz ne de bir nafile kabul edilir."*[590]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Yüce Allah, kıyamet günü üç kişiye nazar etmez: Yalan yeminle malını överek satmaya çalışan, kibir ve büyüklenmesinden elbisesini uzattıkça uzatmış olan ve minnet eden."*[591] Rebî,' hadîsin metninde geçen *"eşmat" kelimesini " eş-Şibetu" (yaşlı) manasında anlaşılmasını not olarak düşmüştür.*[592]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Haram lokmayla beslenmiş bir et parçası cennete giremez. Ona ateş gerektir (daha layıktır)."*[593]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Yüce Allah, bir mümine eziyet eden veya onu korkutan kişinin korkularını Cehennemde uzatır."*[594]

---

[586] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 745.
[587] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 746.
[588] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 747.
[589] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 748.
[590] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 749.
[591] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs nos, 750.
[592] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, s. 193.
[593] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 751.
[594] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, Hadîs no, 758.

İbn Mesud, Hz. Peygamber'in (sav) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *"Yargılamada rüşvet almak küfürdür."*[595]

"Zina fiilinde bulunanın kokusundan cehennem ehli eziyet çekerler."[596]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: *"Öldüğünde üzerinde borç olan kişi Cennet'e giremez. Allah yolunda öldürülse de mi diye sorulduğunda ise o cevaben şöyle buyurmuştur: Yetmiş defa öldürülüp diriltilse ve üzerinde halena bir borç varsa Cennet'in kapısından giremez."*[597]

Salih amel hususnda, tutum ve davranışla alakalı olarak, müslümanda kibrin olmaması gerekir. Bu hususta şu hadîs zikredilir:

"Kişi ölür ve kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunursa cennete girmeyecektir ve kokusunu da alamayacaktır."[598]

Rebî' b. Habîb'in *Müsned*'inde geçen hadiste, net bir hüküm ortaya koymaktadır ki, o da müşrik çocuklarının öldürülmemesi gerektiği fikridir.

"*Müşriklerin kadın ve çocuklarını savaşmadıkları müddetçe öldürmekten sakınınız"*[599]

Günah işleyenin ahiretteki durumunun ne olacağı, hususu yukarıdaki hadîslerin meâllerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu hadîslerin tümü, kıble ehlinin kâfir olabileceğini isbat ediyor. Bu türden hadîsler sayılamayacak kadar çoktur.[600] Bu hadisleri incelediğimizde sosyal hayatın çok farklı noktalarından örnekler verilmiştir. Bunlardan bir kısmı terğib ve terhib ihtiva etse de, İbâzîler'in iman amel münasebeti hakkındaki düşünceleri hususunda bir fikir vermektedir.

İbâzîler, söz ve ameli bir tutarlar ve arasına herhangi bir fasılayı caiz görmezler. Bunu "Allah'a itaat, şeriatına harfiyen uymak" şeklinde formülize ederek, inanç ve

[595] Rebî'b. Habîb **Müsned**, III, Hadîs no, 759.
[596] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 767.
[597] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 762.
[598] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, III, Hadîs no, 763.
[599] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, 791.
[600] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, s. 195.

amel yönünden Müslümanların inançlarının ve hayatlarının temel ilkelerinin hududunu çizmişlerdir. [601]

Bu hususta Rebî' b. Habîb'in Resulullah'tan (sav) bana ulaşan şu hadis, Cenab-ı Hak benden önce, Mürcîe'ye yetmiş nebinin diliyle lanet etmiştir. Mürcîe kimdir? Ya Resulallah diye sorulduğunda; "Amel olmasa da iman yeterlidir diyenlerdir.[602] Mürtekib-i Kebir'in imanının olmayacağına dair Kur'ân'dan delil getiren İbâzî düşünürlerden Ebû Eyyub Vâil b. Eyyûb, "Hiç mü'min, fasık gibi olur mu? Bunlar (elbette) eşit olmazlar."[603] İman ve fısk ikisi bir insanda bir araya gelemeyeceğini belirtir.

Mümin olmanın şartı olarak da;

"Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler."

"Onlar namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayan kimselerdir."

"İşte onlar gerçekten mü'minlerdir. Onlara, Rableri katında yüksek mertebeler, bağışlanma ve cömertçe verilmiş rızık vardır."[604] ayet-i kerimeleriyle de imanın gereğinin salih amel oduğunu amelsiz imanın makbul olmadığını belirtir.[605]

İbn Sellâm el-İbâzî, aşağıda zikredilen ayetten yola çıkarak günahları iki kısma ayırmıştır.

"*Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız*."[606]

---

[601] Rebî'b. Habîb, **Müsned**, s. 196.
[602] Rebî'b. Habîb, **Müsned,** III, 768.
[603] Secde, 32/18.
[604] Enfâl,8/2-4.
[605] Müslim b.Sâlim b.Ali el-Viheysî, **el-Fikru'l-Akdîinde'l-İbâziyyeti**, Mektebetu'd-Dâmiri li'l-Neşri ve't-Tevzi', Saltanatu Umân 2006, s.170.
[606] Nisa, 4/31.

İbn Sellâm el-İbâzî bu ayeti yorumlarken, Cenab-Allah'ın büyük günahlar için bu dünyada ikab vardır şeklinde ikazını yaparak, büyük günahları şöyle sıralar:

Zina, riba, namuslu bir kadına iftira etmek, yetim malı yemek, harem mahallinde avlanmak, ganimet malını zimmetine geçirmek, savaş esnasında cepheden kaçmak, ayrıca yol kesenlerin elleri çapraz kesilir, hırsız ise çaldığı malın miktarı dört dirhem ise sağ eli kesilir. Keza namaz kılmamak ve zekâtı men etmekde kebîrelerden addedilmektedir.[607]

"Onlar, ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve çirkin işlerden uzak duran kimselerdir. Şüphesiz Rabbin, bağışlaması çok geniş olandır. Sizi, topraktan yarattığında da ve analarınızın karnında ceninler iken de, en iyi bilendir. Bunun için kendinizi temize çıkarmayın. Çünkü O, Allah'a karşı gelmekten sakınanları en iyi bilendir."[608] Bu görevlerin yapılmaması halinde dünya ve ahirette vaîd vardır. Sonra " ille'l-lememe- ufak tefek kusurları dışında" ile de istisna getirilmiştir.[609]

İbn Sellâm el-İbâzî, konuyu kelâmî açıdan irdelemek yerine Kur'ân ayetlerini zikretmek suretiyle İbâzî anlayışını anlatmaya çalışmış ve herhangi bir tartışmaya veya bir fırka ile mukayeseye girmemiştir.

İbâzîler büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen kişinin ateşte ebedi kalacağına dair mezheplerinin haklılığını ispat için Kur'ân-ı Kerim'den delil olarak şu ayeti getirirler. "Kim Allah'a Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır."[610]

"Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir.[611] "Onlar, çirkin bir iş yaptıkları" kısmından büyük günah anlaşılır ki bunu için vaîd/ceza vardır. "Yahut nefislerine zulmettikleri zaman" ile de bundan da küçük günah anlaşılır. "Allah'ı hatırlayıp" kısmı ise tevbe etmeleri gerektiği, "günahlarının bağışlanmasını

[607] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 66.
[608] Necm, 53/32.
[609] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, ss 66-67.
[610] Nisâ, 4/14.
[611] Âli İmrân, 3/135.

isteyenler", büyük günah dışında küçük günahlardan ötürü hüküm olarak dünya da ceza terettüp etmez. Evlere izinsiz girilmesi gibi.[612]

Büyük günah işleyen için "beraet" kavramını kullanmışlardır. Büyük günah işleyenler her ne kadar ebedi cehennemde kalacak şeklinde görünmüyorsa da kendisinden uzak durulması gerekmektedir. Tevbe etmesi halinde onunla velayet kurulabilir.[613]

Kebîre sahibine karşı takınılacak tutum ve davranış, eğer Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e (sav) yönelik inkârı içeren bid'at ile alakalı ise bu fiilin sahibi dinden çıkar ve müşrik olur. Böyle bir kişi ile evlenilmez, miras muamelesi görülmez. Kestiği hayvanın eti yenilmez. Onunla müşrik arasında hiç bir fark yoktur. Hz. Peygamber'in (sav) Arap müşriklere uygulamış olduğu hükümlerin aynısı ona da uygulanır. Bu şekilde olanların kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesi, mallarının ganimet olarak alınması, kanının akıtılması, Müslümanlara helaldır.[614]

Ebû Hafs, *Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye*'sinde Birinci Bab'ta akide ile ilgili meseleler başlığında önce aşağıda meâllerini verdiğimiz ayet-i kerimeleri sıralar, daha sonra konuyu ayetler ışığında değerlendirmeye tabi tutar.

Ebû Hafs öncelikle, şirk günahının mazeretinin olamayacağını ortaya koyar.

Allah'a karşı gelmek manasına gelen isyan ve onun faili olan asî için bu fiilinden dolayı kendisi için kabul edilir bir özür yoktur.[615]

İ'zar ve inzar yapılmadan kimse helak edilmez ve cezalandırılmaz. Bunun için Peygamberler ve Kitaplar gönderilir.[616]

Kur'ân-ı Kerim'de "Müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."[617]

---

[612] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, 67.
[613] İbn Sellâm**, Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 94.
[614] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 95.
[615]Ebû Hafs**, Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** s. 58.
[616]Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, 58.
[617] Nisâ, 4/165.

"Fakat Allah, olacak bir işi (müminlerin zaferini) gerçekleştirmek için böyle yaptı ki, ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın. Şüphesiz Allah, elbette hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."[618]

"Allah dileseydi sizi bir tek ümmet olarak yaratırdı, fakat o, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola sevk eder ve yaptıklarınızdan dolayı mutlaka sorguya çekileceksiniz."[619] İnsanlar değişik fıtratta yaratılmışlardır. İnsanların ihtilaf ettikleri konuların tümünü Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de beyan etmiştir.[620]

"Allah kimin göğsünü İslâm için (Allah'a teslim için) yarmışsa artık o, Rabbinden bir nur üzere olur, değil mi? Allah'ın zikrinden kalpleri katılaşanların vay haline! İşte onlar, apaçık dalâlet içindedirler."[621]

"Öyleyse Allah kimi Kendisine ulaştırmayı dilerse onun göğsünü yarar ve (Allah'a) teslime (İslâm'a) açar. Kimi dalâlette bırakmayı dilerse, onun göğsünü semada yükseliyormuş gibi daralmış, sıkıntılı yapar. Böylece Allah, mümin olmayanların üzerine azap verir."[622]

"Ve Allah, kitap verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız ve onu gizlemeyeceksiniz." diye, misâk almıştı. Fakat onu (misâkı), arkalarına attılar (sözlerini tutmadılar) ve onu az bir değere sattılar. Oysa yaptıkları alışveriş ne kötü."[623]

"Muhakkak ki, beyyinelerden indirdiğimiz şeyleri ve hidayeti (ölmeden evvel ruhun Allah'a ulaştırılmasını) Kitap'ta insanlara açıklamamızdan sonra gizleyenlere, işte onlara, Allah lânet eder ve lânet ediciler de onlara lânet eder."[624]

İbâzîlere göre büyük günahlar, Allah'a eş/ortak koşmak, adam öldürmek, büyü yapmak, faiz yemek, haksız yere başkasının malını yemek, savaştan kaçmak, ana-babaya asi olmaktır.[625]

---

[618] Enfâl, 8/42.
[619] Nahl, 16/93.
[620] Ebû Hafs, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye**, 58.
[621] Zümer, 39/22.
[622] En'âm, 6/125.
[623] Âli İmrân, 3/187.
[624] Bakara, 2/159.
[625] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 149.

Büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil, müvahhiddir. Küfr-ü nimet içindedir. Bu kimsenin ceza çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Fakat cehennemde ebedi kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tevbedir. Dünyada iken tevbe etmesi lazımdır. Zira İbâzîyye'ye göre tevbe kapısı açıktır. Allah kullarının tevbesini kabul eder, günahlarını bağışlar.[626]

Yine Allah'ın -dilerse- büyük günah işleyip tevbe etmeden vefat eden bir kimsenin günahını bağışlayacağına ve onu Cehennemden çıkaracağına inanmazlar.[627]

Hırsızlık yapmak, içki içmek, kumar oynamak, zina etmek, yalan söylemek, namazı terk etmek, zekât vermemek, gücü ve imkânı olmasına rağmen hacc farizasını yerine getirmemek, yol kesmek, zulüm yapmak, Müslümanlara eziyet etmek, onları korkutmak yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, haksıza yardım etmek, Allah'ın hükümleriyle amel etmemek gibi Kitap ve Sünnet'in nassı ve müslümanların icmaı ile haram kılınmış davranışlardır.[628]

İbâzîler'e göre, büyük günah işleyip tevbe etmeyen kimse küfran-ı nimette bulunmuş olur. Mümin olma sıfatını kaybetmiştir. Tevbe etmezse Allah onu affetmez ve ebediyen cehennemde kalır.[629] Ancak hiç inanmayana göre onun Cehennemdeki azabı hafif olur, kim cehenneme girerse bir daha ebediyen oradan çıkmaz.[630]

İbâzîlerce büyük günah nedir? Sorusunun cevabı, kişi işlediği fiilinin karşılığında dünyada ona verilecek bir had varsa, büyük günah kategorisindedir. Zina, hırsızlık, içki içmek veya bu fiilinin cezası vaîd kısmına girmişse ahirette cezası verilecektir. Bunları işleyen mürtekib-i kebîre hükmü altındadır. Kâfir olarak addedilir, ama bu nimet-i küfür manasındaki küfürdür.[631]

---

[626] Vercilânî, **Kitabu'd-Delil ve'l-Burhan**, 2/45.
[627] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 71.
[628] Sabir Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, s. 121, 122.
[629] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 81-84.
[630] A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s. 84.
[631] Ebû Muhammed b. Abdullah b. Hümeyd b. Selum es-Salimi, **Behcetu envari'l-ukul**, Umân 1985, s. 174.

Bir bütün olarak İbâzîler büyük günah işleyenin durumu hakkında şunu derler: Birinci kısım olan "küfru'l-cuhud" mutlak manada inkârdır ve din ile alakası kalmamıştır. İkinci kısım ise, nimet-i küfürdür ki ona müşrik nazarıyla bakılmaz [632]

Hz. Peygamber (sav) günahın tarifini şöyle yapmıştır. Bir gün Allah Resûlü'ne (sav) iyilik ve günah hakkında sorulan soruya: "İyilik (birr), ahlâkın güzel olmasıdır. Günah ise kalbini ve vicdanını rahatsız eden ve insanların duyup muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir."[633]

Günah, büyük ve küçük olarak iki kısma ayrılır. Bu ayırımı Kur'ân-ı Kerim' den öğrenmekteyiz. Nisa suresinde Cenâb-ı Hak "Eğer yasakladığımz büyük günahlardan sakınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere idhal ederiz."[634] Ayet-i kerimelerde izah edildiği gibi, "kebair ile kebairü'l-ism ve zenub" dan büyük günah "seyyie ve lemem" den de küçük günah kastedilmektedir. Böylelikle büyük günah ile küçük arasında fark yoktur demek münasip düşmez. Bazan günahlar kişiden kişiye farklılık arz eder.[635] Büyük günah işleyeni Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerde ve Hz. Peygamber (sav) in sünnetinde azap ve cehennem ateşi ile tehdit şeklinde nitelendirilmiştir. Ayrıca büyük günah işleyeni fasık olarak isimlendirmiş ve lanetlemiştir.

İslâm inancına göre en büyük günah, AIlah'a şerik (ortak) koşmaktır. Bu tür bir günaha "kebîre-i mutlaka" yani mutlak büyük günah denmektedir.[636]

Büyük günah ifadesi, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in kesin olarak yasakladığı, işlendiği takdirde yapana dünyada iken had gerektiren,[637] âhirete yönelik şiddetli tehditler içeren, imana zarar veren hatta lanetlenmeyi gerektiren fiiller için kullanılmıştır. Diğer bir görüşe göre, Allah'ın yasakladığı her şey büyük günahtır. Ayrıca ısrar edilen küçük günahların, büyük günaha dönüşeceği de belirtilmiştir.[638]

---

[632] es-Sâlimi, **Behcetu Envâri'l-Ukûl.**, s. 187.
[633] Müslim "Birr" 5; Tirmizî "Zühd", 52.
[634] Nisa, 4/31.
[635] Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazalî, **İhyau Ulûmi'd-Din**, Mısır 1968, V/21.
[636] Ömer en-Nesefi, , **el-Akaidu'n-Nesefiyye**, Kahire 1319, s. 117.
[637] es-Salimi, **Behcetu Envari'l-Ukul**, s. 176.
[638] Nesefî, Ömer b. Muhammed b. Ahmed, **Akâidü'n-Nesefî,** (Trc., H. Tahsin Feyizli), İstanbul 1988, s. 60.

İman meselesinde İbâzîler'in fikirlerinin, söz, amel ve itikat üzerinde odaklandığını biliyoruz. Bu üç rükünden birinin ihmali kişiyi helaka götürür ve kâfir olur. Bu ya şirk manasında küfür veya nimet-i küfür veya iman ile küfür arasındaki bir konumdur. Bu mana üzerine nimet-i küfür derken bundan ne anlamamız gerektiğinin izahı lazım geliyor.[639] Nimet-i küfür iki kısıma ayrılır:

1 Küçük günahlar: bu günahın irtikâbı halinde işleyen için dünyada verilecek bir had ahirette de vaîd/ceza olmayan fiil ve davranışlardır.[640]

2 Büyük günahlar:

İslâm düşüncesi tarihi içerisinde ortaya çıkan ihtilafların çoğunun, konuların bir bütün şeklinde ele alınmamasından ve her ferdin kendi anlayışına uygun olarak yorumlamasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Nitekim aynı konuda, değişik fırkalar, farklı sonuçlar çıkarmıştır. Bu kabilden olarak, büyük günah işleyenin durumu üzerinde en çok tartışılan kavramlardan bir tanesidir.

Büyük günah, Mezhepler Tarihi literatüründe en bariz şekliyle kebîre olarak anlatılır. Kebîre meselesi İslâm tarihinde önemli siyasî olayların cereyan ettiği bir sırada ortaya çıkmıştır. Başlangıç itibariyle siyasî bir şekille ortaya çıkmış iken kısa bir zaman sonra dinî bir şekle bürünmüştür. Siyasî ve dinî boyutu olan bir mesele olarak tanımlanabilir.

Günah işleyenlerin durumlarının ne olacağı meselesi, ilk dönem Müslümanları arasında hararetle tartışılmış, fikirler öne sürülmüş ve neticede birçok fikri çesitliliğe sahip fırkalar zuhur etmiştir. Her bir fırka günah kavramını iman amel münasebeti yönüyle farklı açılardan ele almış ve birçok ihtilafın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Büyük günah meselesinin ortaya çıkış sebebini, hicrî 36 ve 37, yani miladî "656 ve 657" yıllarında meydana gelen olaylar ile irtibatlandırmak yerinde olsa gerektir. Zira o tarih itibariyle Halife Hz. Osman döneminde, önceki dönemlerden tevârüs eden huzur ortamını tümüyle korumak mümkün olmadı. Gerek etrafında

[639] Muhammed b. Şâmes el-Bettâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, Vizâretu't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafeti, Umân 1984, I/103.
[640] Bettâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**., s. 176.

kümelenen yakın akrabalarından, gerekse İslâm'dan ve müslümanlardan öç almak isteyen kişilerin kötü niyetlerinden kaynaklanan bazı ihtilaflara bağlı olarak birtakım memnuniyetsizlikler ortaya çıktı.[641] Bu gibi hadiseler zaman içinde ve yerinde telafi edilemedi ve sonuç tibariyle Hz. Osman evinde müdafaasız ve muhakemesiz bir şekilde öldürüldü. Hz. Ali'inin halife oluşundan itibaren de iç karışıklıklar baş gösterdi.

İstinad edilen sebepler ne olursa olsun, Hz. Osman'ın böylesine feci bir şekilde öldürülmesi, müslümanlar arasında büyük bir anarşi meydana getirdi. Daha önce İslâm camiasında teessüs eden birlik ve beraberlik bu hadîseyle dağıldı, çöküntüye uğradı. Müslümanlar arasında doğan ciddi ihtilaflar meydana geldi. Dinî veya ona ait kutsal değerleri kullanmaktan geri kalmadılar. Sıffîn savaşında Kur'ân sahifelerini kılıçların ucuna takma, bunun en dikkat çekici misali sayılır. Bundandır ki, zamanla mücadelenin şekli ve içeriği değişti, Halifenin kim olacağından Ziyâde hilâfet mücadelesine katılarak kavga eden ve adam öldüren kimselerin müminlik vasfı tartışılmaya başlandı. Bu konu büyük günah/kebîre konusunu beraberinde getirmiştir.

Muhakkime-i Ûlâ, Hz. Ali, Osman ve Cemel Vakıasına katılanları, Muâviye ve yandaşlarını, Tahkîm olayında hakem olan Amr b. As ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi, Tahkîm olayına muvafakat edenleri ve büyük günah işleyenleri kâfir olarak ilan etmiştir.[642]

İbâzîler ise, olaya farklı bir açıdan yaklaşarak büyük günah işleyeni (Kebâiri) Vaîd bağlamında değerlendirerek Günah-ı kebireyi de (büyük günahı) şirk küfrü olarak değil nimet küfrü olarak değerlendirirler.[643]

Hz. Peygamber (sav) zamanında da Müslümanlardan büyük günah işleyenler olmuştur. Ezârika'nın yaptığı gibi kimseye müşrik muamelesi yapılmamıştır.[644]

Günah, bir manada faydasız ve zararlı olan, başka bir günaha götüren veya sebeb olan, insanı Allah'tan, ibadetten ve iyi işler yapmaktan alıkoyan, insanın aklına inancına, ahlâkına ve vücuduna zarar veren mefhumlar olarak da telakki edilebilir.

---

641 Adnan Demircan, **Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.
642 Bağdadî, **el-Fark**, s. 55-61.
643 Bağdadî, **el-Fark**, s. 97.
644 A'veşt, **Dirâsâtü'l-İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye**, s 132.

Vâsıl b. Ata (131/748) olaya yeni bir boyut getirerek el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ile kebire sahibini iman ile küfür arasında bulunmaktadır.[645]

Yapılan değişik iman tariflerine göre ele alınması gereken konulardan biri de büyük günah meselesi olduğunu görmekteyiz. Ehl-i Sünnetin farklı ekollerinin yapmış oldukları imân tariflerinde "kalbin tasdiki, kalbin tasdiki-dilin ikrarı, kalbin tasdiki-dilin ikrârı-organlarla amel" olmak üzere başlıca üç kısımda katagorize etmek mümkündür. İmân tarif edilirken amelin foksiyonu ne ise, "büyük günah işleyenin durumu" hakkında kanaatler bu şekilde arzedilebilir.

Büyük günahların başında gelen şirki işleyenin durumu müslümanlar arasında hiç bir zaman tartışma konusu olmamıştır. Bu günahı irtikab edenlerin cehennemlik olduğu bütün âlimlerce kabul edilmiştir.[646] Şirkin affedilmez bir günah olduğu Kur'ân-ı Kerim'de de belirtilmiştir:

"Allah kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz"[647]

"De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmedigi bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediginiz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır."[648]

"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını (günahları) diledigi kimse için bağışlar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah ile iftira etmiş olur."[649]

Bu sebeple, mürtekib-i kebîre hakkındaki tartışmalar, şirkin dışında kalan, adam öldürme, zina yapma, sihir yapma gibi diğer büyük günahlar etrafında olmaktadır.

İslâm literatüründe büyük günahın tarifinde ittifak olmadığı gibi sayısında da ittifaktan bahsetmek adeta mümkün görülmemektedir. İslâm bilginleri insanlar ümit

[645] Pierre Cuperly, **Medhal ila Diraseti'l-İbâziyyeti ve Akidetih,** Introduction à l'étude de l'Ibadhisme et sa Théologie, (Trc. Ammar el-Celâsî), Müessetu Tavalt es-Sekâfiyye, 2003. s. 45.
[646] Nesefi, **el-Akâid**, s. 118.
[647] Nisa, 4/48.
[648] A'raf, 7/33.
[649] Nisa, 4/48.

ve korku içinde olsunlar, günahlar kaşısında ihtiyat ve temkin içinde bulunsunlar diye büyük günah konusunun müphem bırakıldığını bu itibarla da "Büyük günah şu kadardır", diyerek kesin bir rakam vermenin mümkün olmadığını söylerler.[650] Bazı âlimler günahın büyüğü ve küçüğü olamayacağını, her günahın büyük olduğunu belirtirken[651], bazen de üzerinde ısrar edilen günah büyük günah olarak sayılmıştır.[652] Günahların hangilerinin büyük, hangilerinin küçük hangi günahın diğerinden büyük ya da küçük olduğu, büyük günahların sayısı için de proplem çıkmamış. Asıl sebeb İnanan bir şahıs, bu fiilerinden hangisini işlerse dinden çıkar? Sorusunun içeriğinde yatmaktadır. Yüce Allah, küfür ve şirk hariç, büyük ve küçük ayrımı yapmadan, müminlerin beşer olmaları hasebiyle işlediği günahlardan dolayı affedileceğini ifade buyurmuştur. Cenab-ı Hak Kur'ân-ı Kerim'de " Allah, kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz. Fakat ondan başka günahları, dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a şirk koşarsa tamamen sapıtmış olur."[653]

İbâzîler büyük günah işleyenin tevbe etmediği takdirde ebedi cehennemde kalacaklarına kanidirler. Batâşî büyük günah işleyenin (Kâfirü'n-Ni'met) ahiretteki durumunun kâfir müşrikle aynı mesabede olduğunu söyler ve cehennemde ebedi kalacağını ifade eder.[654] Baruni'de muvahhidin'lerin ussat olanları için ateşte ebedi kalacaklardır. Cennette nasıl ki ebedi kalınıyorsa onlarda ateşte ebedi kalacaklardır.[655] İbâzî düşünceye göre ahiretteki azap kendisine karşı gelinen ve azametine nihayet olmayan zat (Allah) ne kadar büyükse ona verilecek azabta o kadar büyük olacakve buna nihayette yoktur.[656]

Hadîs olarak Hz. Peygamber'in (sav) şu hadîsini delil olarak getirirler. "Kıyamet günü, insanlara hitaben "Ey cennet halkı! Artık sizin için- ölümsüz bir

---

[650] Ebû Talib el-Mekkî Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi, 386/996. **Kutü'l-Kulub fî Muameleti'l-Mahbub**, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire 1961, II/303.

[651] Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf478/1085, (Thk. Muhammed Yusuf Musa), **el-İrşad ila Kavâtıı'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikad**, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1950. s. 328.

[652] Cürcanî, et-**Ta'rifat**, s. 233.

[653] Nisa, 4/116.

[654] Batâşî, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, 1, 127.

[655] Baruni, **Muhtasaru Tarihu'l-İbadiyye**, s. 95.

[656]el-Halilî, b. Muhammed Said b. Ahmed, **Temhîdu Kavaîdu'l-İmani ve Takyîdu Şevâdri'l-İman Vesâili'l Ahkâmi ve'l-E'yani**, Vezâretu'Turasi'l-Kavmi, Umân 1986, s. 156.

ebediyet vardır. Ey Cehennem halkı! Sizin için de ölümsüz bir ebediyet vardır" [657] buyrulmuştur. Bu konuyu perçinleştiren başka bir hadîs daha naklederler:

Ebû Hureyre radıyallahu anh anlatıyor:

"Hz. Peygamber (sav) buyurdular ki: "Kıyamet günü ölüm getirilir. Sırat üzerinde durdurulur ve: "Ey cennet ahalisi!" diye nida edilir. Cennettekiler, (bu çağrı üzerine) içinde bulundukları (o güzel) yerden çıkarılacakları korku ve heyecanıyla bakarlar. Sonra da: "Ey cehennem ahalisi!" diye nida edilir. Onlar da içinde bulundukları (o fena) yerden çıkarılacakları ümid ve sevinciyle bakarlar. (Ölüm gösterilerek) "Bunu tanıyor musunuz?" denilir. (Cennetlikler ve cehennemlikler hepsi bir ağızdan:) "Evet! Bu ölümdür" derler. Resülullah (sav) buyurdu ki: "Bundan sonra emredilir ve sırat üzerinde ölüm kesilir. Sonra her iki tarafa birden: "Haydi bulunduğunuz hal üzere ebediyet sizindir, burada artık ölüm yoktur"[658] denilir.

Yukarıda meâllerini verdiğimiz ayet ve hadîslerden yola çıkarak İbâzî âlimler büyük günah işleyenin cehennemde, salih amel işleyenin de, cennette "tahlid"leri yani ebedî kalacakları hususunda hem fikirdirler. Muhaliflerinin cehennemde ebedi kalmak yalnız şirk ehli içindir, muvahhidler ise bu durumda olmayacaklardır, itirazına İbâzîler, Kur'ân'dan şu delili getirirler:

"Muhakkak Biz, insanı (iki hücrenin) birleşimi olan bir nutfeden yarattık. Onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işiten, gören (bir varlık) kıldık."[659] Ve "Muhakkak ki Biz, onu (Allah'a ulaştıran) yola hidayet ettik. Fakat o, ya (Allah'a ulaşmayı diler) şükreden olur, ya da (Allah'a ulaşmayı dilemez) küfreden olur."[660] Bundan maksat Cenab-ı Allah mahlûkatından asi, muvahhid veya muvahhid olmayan, şakir veya kâfir olanı, Kur'ân-ı Kerimde zikredildiği vecihle "ve (yalnızca) bana şükredin ve (sakın) nankörlük etmeyin."[661] Tümü cehennemde ebedi kalacaktır derler.[662] Buna mümin'lerden asi olanlar da dâhildir.

---

[657] Buharî, "Rikak", 51; Müslim, "Cennet", 40; Tirmizî, "Cennet", 20.
[658] Buharî, 7295.
[659] İnsan, 76/2.
[660] İnsan, 76/3.
[661] Bakara, 2/152.
[662] Osman b. Ebî Abdullah el-Asam, **Kitabu'n-nuri'l-ukûl**, Vezaretü't-Turasu'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân 1984, s. 233.

İbâzî âlim es-Salimî ise konuyu şu şekilde özetler: Kim ki Rabbine karşı isyanında ısrarlı olduğu halde ölürse cehennemde ebedi kalacaktır. Bunun fâcir, şirk ehli olması veya fussak olması durumu değiştirmez.[663]

Ebû Hazer Yağlâ b. Zeltâf, *er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn*'de, kebire meselesinden sonra velâyet ve berâet kavramlarının üzerinde durmakta ve bu meseleyi ayrı başlıklaraltında işlemektedir. [664]İbâzîlikte, hayır üzere olan müminlere velayet; kötülük ehlinden olanlardan berâet; velâyet ehlimi yoksa berâet ehlimi bilinmiyorsa bu kimse için vukuf ve her türlü masiyet/günahtan uzak durmak dinin esaslarındandır.[665]"Velâyet", Müslümanlar için terahhüm, muhabbet ve istiğfarda bulunmak manalarını ifade eder. Kalben sevmenin yanı sıra, müslümanlar için istiğfar etmek, dua etmek, rahmet ve iyilik talebinde bulunmaktır. İstiğfardan maksad ise, müslümanların bağışlanmasını istemektir.

"Berâet", küfürleri sebebiyle kâfirleri kötüleme ve lânetlemedir. Masiyet ehlinden tevbe edinceye kadar uzak durmak, küfür ehline kalpte düşmanlık beslemek ve onları dil ile lanetlemektir. Bu mana itibariyle, berâet, velâyetin zıddıdır.

Velâyet ve berâet, İbâzîlikte, dinin esaslarındandır. İçtimai hayatın sosyal düzeni için ehemmiyetlidir.[666] Hayır, üzere olan bütün müminlere velayet; kötülük işleyenlerden berêet etmeyi Allah bize farz kılmıştır.[667] İnanan bir insan için Allah'a itaat etmeyen kimse sevilemez. Aynı şekilde Allah'a asi olandan teberri edilmesi gerekir. İbâzîlerce bir hüküm daha var ki oda "vukuf" tur.

İşlenilen bazı hareketler de vukufu gerektirir. Bunlar, velayet ehlinin işlemiş olduğu kebir veya sağir mi bilinmeyen fiillerdir. İrtikâbı halinde büyük günahmı yosa küçük günahmı malum oluncaya kadar geçen zaman vukuf halidir. Durum sabit olunca, işlemiş olduğu günah büyük ise ondan teberi edilir ve tevbeye davet edilir. Eğer işlemiş olduğu sağire ise berâet etmezden evvel tevbeye çağrılır; tevbe ederse velayet etmezse berâet edilir

[663]es-Salimi, **Behcetu Envari'l-Ukul**, s. 126.
[664]Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 26.
[665]Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn,** s. 27.
[666]Sabri Hizmetli, "İbadilik'te Velâyet ve Berâet İnancı", **AÜİFD**, C. XXVIII, 1986, ss.131-204.
[667]Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn,** s. 27.

Vukuf, velâyet ve berâetin olmadığı yerlerde icra edilir. Kişi hakkında hayır veya şer ehlinden olduğu bilinmiyorsa bunlar hakkında hüküm vermemek gerektir. Bu her müslümana farzdır.[668] Cenab-ı Hak Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyuruyor;

"Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur."[669]

"*Görmediğin halde gördüm, işitmediğin halde işittim, bilmediğin halde biliyorum deme."*[670]

Görüldüğü üzere velâyet ve berâet İbâzî toplumu için içtimâi hayatın düzeni için de mühim bir yer teşkil etmektedir.[671]

İbâzîler büyük günah işleyen şahsın küfre girdiği meselesinde müttefiktirler. Ehl-i kıble olan kimselerin kâfir olmakla birlikte müşrik olmadıkları, kadınlarıyla evlenilebileceği, kestiklerinin yenilebileceği, kendilerine mirasçı olunabileceği ve savaş malzemesi dışındaki malların ganimet olarak alınmayacağı inancına sahiptirler. Bu inanışa göre muhaliflerinin şehadetini kabul etmektedirler. Ancak küçük günah bile olsa ısrarı halinde küfürdür. İbâziyye 'yi diğer Haricî fırkalardan ayıran en mühim husus "günah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhiddirler". Büyük günah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkaran küfür manasına değildir. Bunu "küfr-i nimet" manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamındaki küfür şeklinde değildir.[672]Tevbe edilmedikçe büyük günahlar bağışlanmaz. Küçük günahlar ise günah-ı kebâirden sakınmakla ve hasenâtı işlemekle bağışlanır.[673] Burada İbâzîler'in durumu diğer fırkalardan ayrı olduğu ortaya çıkmaktadır.

İbâzî inancına göre küfür iki kısımdır. Nimet küfrü (küfr-ü nimet) ve şirk küfrü (küfrü şirk) Küfr-ü şirk sahibi olan kişi sonsuza dek cehennemde kalacaktır. Bunlar Allah'ın peygamberlerini, meleklerini, kitaplarını, cennet ve cehennemin varlığını inkâr edenlerdir.[674] Büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil, müvahhiddir.

---

[668]Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn,** s. 27.
[669] İsra, 17/36.
[670]Ebû Hazer, **er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifîn**, s. 30.
[671] Sabri Hizmetli, "İbadilik'te Velâyet ve Berâet İnancı", s. 204.
[672] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 66.
[673] Muammer, **el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihim ve Tarihihim**, s. 50.
[674] Tuayme Sabır, **el-İbâziyye er-Red alâ cemî'i'l-Muhâlifî Akîdeten ve Mezheben**, s. 119.

Küfr-ü nimet içindedir. Bu kimsenin ceza çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Ancak cehennemdeki azapları kâfirler gibi şiddetli olmayıp hafif olacaktır. Fakat cehenneme giren bir daha çıkmayacaktır. Cehennemde ebedi kalmamak için yegâne kurtuluş yolu tevbedir. Zira İbâziyye 'ye göre tevbe kapısı açıktır. Allah kullarının tevbesini kabul eder, günahlarını bağışlar.[675] Küçük günahlar izah edilirken Allah onları rahmetiyle afedeceğini bunların ise yalan (başkasın zarar vermeyen), gaflet, sövmek, bakış, boş konuşmak, ıtk ve talak yeminleri dışında Allah adına yemin etme.[676]

İmâm Mâturîdî, büyük günahları amel ve itikadde meydana gelen büyük günahlar olmak üzere ikiye ayırır. İtikaddan olanını küfür ve tekzib olarak adlandırırken; amelde olanını küfür olarak değerlendirmez.[677] Nureddin es-Sâbûnî, insanın her isyan ve günahını büyük günah sayan anlayışa katılmamaktadır. Zira günahların bizzat büyük ve küçük diye tasnifini Kur'ân yapmaktadır: "Kitap ortaya konulmuştur. Suçluların onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürüsün. "Vay halimize!"derler, "Bu nasıl kitapmış!" Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini saymış dökmüş…"[678]

İman tariflerinde amelî imânın vazgeçilmez bir rüknü olarak gören İslâmî ekoller, büyük günah konusundaki kanaatlerini, iman konusundaki kanaatlerine bağlı olarak açıklarlar.

Haricîler ise, Ehli Sünnetin bu görüşüne karşı çıkarak, büyük veya küçük, mutlak surette günah işleyen kimsenin kâfir olduğunu ve küfründen dolayı da ebedi olarak cehennemde kalacağını ileri sürmüşlerdir. Çünkü onlara göre, iman ile amel bir bütün olup, birbirinden ayrılmaları imkânsızdır. Amel, imanı tamamlayan bir cüz olduğundan, amele bağlı olmayan bir imanın da hiçbir kıymeti yoktur. Bu genel hükme rağmen Haricîlerin, bu konuda kendi aralarında da bazı düşünce ayrılıklarına düştükleri görülmektedir. Örneğin bunlardan Ezârika'ya göre, büyük veya küçük günah işleyen kimse müşrik olup, kendisiyle birlikte ailesinin ve çocuklarının da

[675] Vercelanî, **Kitabu'd-Delîl ve'l-Burhân**, 2/45.
[676] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 67.
[677] Maturîdî, **Kitabu't-Tevhîd**, s. 338.
[678] Kehf, 18/49.

öldürülmesi zorunludur. Çünkü müşrikin çocukları da müşriktir. Safariyye, genelolarak Ezârika'nın bu görüşünü paylaşmakla beraber, çocukların öldürülmesi konusunda onlardan ayrılıyorlar. Necedat ise, işlenen günahın tahrimi konusunda ümmet icma etmiş ise, bu günahı işleyenin kâfir ve müşrik olduğunu; böyle bir icma olmayıp ihtilaf konusu ise, bu konudaki kesin hükmün fakihere terkedilmesi ve kendi içtihadlariyleverecekleri ahkâma göre hükmedilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.[679]

Bu konuda en katı ve sert tutum takınan Haricîler olmuştur. Onlar farz-nafile her türlü ameli İmânın aslına dâhil ederek büyük günah işleyeni kâfir olarak değerlendirirler. Necedât ve Ezârika kolu bütün büyük günahları küfür olarak değerlendirip, onu işleyenin ebedî olarak cehennemde kalacağını belirtirler.[680] Yine onlara göre ümmetten kendilerine muhalif olanlar müşriktir. Kendi görüşlerinden olanlardan kendileriyle hicret etmeyenler de müşriktir. Kendilerine muhalif olanların çocukları ve kadınları da müşrik oldukları için ebediyen cehennemde kalacaklardır ve onları öldürmek mubahtır.[681]

Haricîler büyük günahlar arasına "görüşünde isabet edememe" yi de dâhil etmişlerdir. Bu görüşlerini dayanak olarak kullanmışlar ve Hz. Ali'nin hakem olayına razı olmasından dolayı kâfir olduğunu iddia etmişlerdir.[682]

Haricîler, namazın ancak fâdıl (fazîlet sahibi) olan bir kimsenin arkasında kılınabileceğini, dolayısıyla fâsıkın arkasında kılınamayacağını ileri sürmüşlerdir.[683]

Allah imanla küfür arasında başka bir mertebe yaratmamıştır. Bu yüzden, insan ya mümindir ya da kâfirdir şeklindeki görüşlerinde ısrarcı olmuşlardır. Eğer bir mümin iman ettiği halde günah işliyorsa müşrik olur, demişlerdir. Amelsiz bir imanın olmayacağını düşünmüşlerdir. Örneğin onlar, "imanı inkâr edenin bütün işi boşa çıkar.''[684] Şeklindeki ayeti, büyük günah işleyenin kâfir olmasına delil olarak görmüşlerdir. Hârîcîler inanç bakımından insanlar iki türlüdür: Mümin ve kâfir. Bunun

[679]el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 70.
[680] Eş'arî, **Makâlât,** 1/168; eş-Sehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/148; Abdülhamid, İrfan, İslâm'da **İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (Trc. M Saim Yeprem), Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 89.
[681] el-Bağdâdî, **el-Fark**, s. 60.
[682] Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye**, s. 70.
[683] İbn Hazm, **el-Fasl Fi'l-Milel ve'n-Nihal**, IV/176.
[684] Mâide, 5/5.

da delili olarak, ”Sizi yaratan O’dur, ama bazılarınız kâfir, bazılarınız mümindir.’’[685] Ayetini göstermişlerdir.

Mutezilî’lerin görüşlerinden birisi de şudur: Büyük olan her günah küfür, her küfür şirk ve her şirk de şeytana ibadettir.[686]Mutezililerin geneli, küçük ya da büyük olsun her günahın kişiye imanını kaybettirecegini düşünmüşlerdir. Bu yüzden günah işleyen kişinin biran önce tevbe etmesi gerekir. Günahların tevbesiz affı câiz değildir. Bu açıdan tevbe etmeyen kişinin de tevbeye davet edilmesi gerekir.

Kebîre hususunda, Haricîler büyük günah işleyen, müşrik ve kâfirdir diyerek bazan farzın dışındaki nafileleri terk etmekle bile müşrik olunacağı fikrindeler. Delil olarakta şunu ileri sürerler; dinin belirlediği şeyi terk etmek, Allah’a itaatsizliktir. İtaatsızlığında büyüğü küçüğü olmaz. Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurulmaktadır: “Kim Allah ve Resûlüne başkaldırır ve yasaklarını tanımazsa, Allah onu ebediyen kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azab verir.[687]

İmân tariflerinde ameli imânın vazgeçilmez bir rüknü olarak gören Mutezile, büyük günah işleyeni imânla küfür arasında bir yere yerleştirir ve bu orta noktayı “el-Menziletü Beyne’l- Menzileteyn” olarak tesmiye ederler. Onlara görebüyük günah işleyen kimse için mümin denilmez. Çünkü işlediği günah sebebiyle aşağılanmış ve zemm edilmiştir.[688] Bu evsaftaki birine mümin denilemeyeceği gibi kâfir de denilemez. Çünkü küfür vasfıyla muttasıf kılındığı takdirde bir takım haklardan mahrum edilmesi gerekmektedir. Büyük günah işleyen bu haklardan mahrum edilemeyeceğinden kâfir de değildir.[689] O halde büyük günah işleyen fasık, tevbe etmeden ölürse cehennemde ebediyen kalır. Ancak azabı mutlak kâfirinkinden hafif olur.[690] Buayet-i kerime ışığında afedilmez günah olarak sedece şirk koşmayı haber vermekte, şirk dışındaki günahların affedilebileceği görüşü genel kabul görmüştür.

Mutezilîler kendi iddialarına delil olarak şu nasları delil olarak sunmuşlardır. “Gerçekten şeytanlar, sizinle mücadele etmeleri için dostlarına telkinde bulunurlar.

---

[685] Teğabün, 64/2.
[686] el-Eş’arî, **Makâlâtu’l-İslâmiyyin.**, 102.
[687] Nisa; 4/14.
[688] Kâdî Abdülcabbar, **Şerhu Usûli’l-Hamse**, ss. 701-702.
[689] Kâdî Abdülcabbar, **Şerhu Usûli’l-Hamse.**, s. 712.
[690] Şehristanî, **el-Milel ve’n-Nihal**, Matbaatu’l-Edebiyye, Kahire 1320, s. 45.

Eğer onlara tabi olursanız şüphesiz siz de Allah'a şirk koşanlardan olursunuz".[691] , "Kim bir mü'mini kasten öldürse, cezası ebedî cehennemdir."[692], "Mümin olduğu halde zânî, zina yapmaz."[693]

Kebîre ile alakalı tartışmalara tabiinden Hasan el-Basrî (v. 110/728) ile Mutezilenin kurucusu Vâsıl b. Ata'nın (v. 131/748) katıldığını müşahade etmekteyiz.

Vasıl b. Ata'nın, Basra mescidinde büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ders vermekte olan Hasan el-Basri'nin meclisinden ayrılarak, arkadaşı Amr b.Ubeyd ile böyle bir kimsenin, ne mümin, ne de kâfir olduğunu, onun ancak iman ile küfür arasında orta bir yerde (el-Menzile beyne'l Menzileteyn) bulunduğunu söyler. Bunun üzerine, Hasan el-Basrı'nin bunlar hakkında, "Müslümanların görüşünden ayrıldılar" anlamında "kad i'tezele kavle'l-umme" veya "Vasıl bizden ayrıldı" manasında "kad i'tezele anna'l- Vasıl" demiş olması, gerek Vasıl b.Ata, gerekse Amr b.Ubeyd ve onlar gibi hareket eden ve düşünenlere "i'tizal edenler" anlamında "Mutezile" denmesine neden olınuştur.[694]

Büyük günah işleyen kişiyi Mürcie tekfir suretinde değerlendirmez. Pek çok kollara ayrılan ve her birisinin bu hususta ayrı ayrı düşünceleri olan Mürcie, farklı fikirler serd eder. İman anlayışları çeşitlilik arz etmesine rağmen genelde hâkim olan fikir, imânı mücerret bir bilgi ve ikrar olarak kabul etmiş olmalarıdır. Bu nedenle de ameli önemsiz görmekte aşırı giderek sonuçta imânın hakikatını tahrif etmeleri[695]ve her türlü kötü ve çirkin fiilin imana zarar vermediğini iddia etmeleri her türlü ahlaksızlığa kapı açar mahiyette algılandığından sapıklıkla suçlanmışlardır.[696] Buna mümâsil olarak da büyük günah işleyeni tekfir etmezler. Çünkü küfür ile beraber hiçbir iyiliğin faydası bulunmadığı gibi, imanla birlikte hiçbir isyan ve günah da zarar vermez.[697] Cennete girmek için marifete dayanan iman yeterlidir; amel, sadece

[691] En'am; 6/21.
[692] Nisa; 4/93.
[693] Müslim, "İman" 100-101.
[694]el-Bağdadî, **el-Fark**, s. 71; eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/48.
[695] Muhammed Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, Beyrut 1989, s. 131.
[696] Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), s. 169.
[697] Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed Malatî, (377/987), **et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l- Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Zahid Kevserî), Kahire 1999, s. 52.

cennette derece kazanmaya yarar. Kulun Allah'a ait bilgisi (marifetullah), işlemiş olduğu günahların affı için yeterlidir.

Büyük günah işleyen kimse mümindir. Mürcie bu hükmü vermekle beraber, büyük günah işleyene verilmesi gereken cezayı açıklamaktan kaçınmış ve bunu ahirete ertelemeyi, başka bir deyişle, bu kimse öldükten sonra Allah'ın onun hakkında vereceği hükme bırakmayı daha uygun bulmuştur.[698] İşte bundan dolayı da, bu fırkaya ve mensuplarına, erteleyenler anlamında Mürcie denmiştir.

Kulda irade ve ihtiyarı yok sayan Cebriye[699]'nin görüşü farklılık arz etmektedir. Bu mezhebe göre İnsanın fiillerini Allah yaratır, kişinin sevap kazanması ve günah işlemesi kendi elindedir. Çünkü kendisinde bunları yapacak hür irâdesi yoktur. Bunun için kişinin kâfir veya mümin olması da Allah'ın iradesi ve halk etmesiyle olur. Kul bu konumda ilâhi irâdeye tabidir: Allah isterse kulunu cennete kor veya cehennem'e idhal eder.[700]

Mutezilenin çoğunluğu büyük günah işleyen fâsıkın, tevbe etmediği takdirde, Allah'ın onu bağışlamayacağı ve cehennemde ebedi olarak kalacağı görüşü ile beraber cehennemdeki azabının derecesinin kâfire nispeten daha hafif olacağını söylerler. Büyük günah işlemiş olan fasık tevbe ederse, imana döner ve temelli olarak cehennemde kalmaz. Bununla birlikte, mu'tezilî âlimler, günah işleyenlerin kaderi hakkında kararsız kalmışlar ve bu gibi kimselerin günahlarının Allah tarafından tevbesiz bağışlanabileceğini ileri sürmüşlerdir.[701]

Mutezile, büyük günah işleyen kimseyi fâsık olarak kabul tavsif etmekte ve fâsıkın mümin ile kâfir arasında orta bir yerde bulunduğunu ifade etmektedir. Onların çoğunluğu, fâsıkın tevbe etmeden öldüğünde, ebedi olarak cehennemde kalacağını ancak tevbe ettikleri takdirde tekrar mümin olacaklarını ve küçük günahları ve büyük

---

[698] eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/139.

[699] Cebriye Mezhebi: Cehm b. Safvân (v. 128 /745) tarafından kurulmuştur. Her şeyin ezelî takdir ile meydana gelmesini savunan Cebriye mezhebine göre, insanın cüz'î iradesi yoktur. Mutezilenin tamamen zıddı bir görüşü benimsemiştir.

[700] Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (Trc. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988, s. 189.

[701] Bağdâdî, **el-Fark**, s. 84.

günahları terkettikleri zaman, Allah'ın lütfuna bağlı olarak bağışlanabileceğini iddia etmişlerdir.[702]

Mutezileye göre büyük günah işleyen ne kâfirdir ne de mümindir, böyle bir kimse fasıktır, tevbe etmeden öldüğü takdirde cehennemde ebediyyen kalır.

Vasıl b. Ata'ya[703] (v. 131/748) göre "Mürtekib-i Kebîre" yani büyük günah işleyen kimse, ne mümindindir, ne de kâfirdir. O, ancak fasıktır. Hasan el-Basri ise, böyle bir kimsenin münafık olduğunu söylemiştir Vasıl, işte bu yüzden hocasının meclisinden ayrılarak, İslâm tarihinde ilk defa "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn", başka bir deyişle "iki yer arasında bir yer" nazariyesini ortaya atmıştır. Bu görüşe göre, büyük günah işleyen kimse, iman ile küfür arasında orta bir yerdedir ki, bu da fısktır. Böylece Vasıl, fıskı, iman ile küfür arasında müstakil üçüncü bir derece olarak kabul etmiş olmaktadır. Buna göre, büyük günah işleyen kimse, yani fasık, ölmeden önce tevbe ederse, tekrar iman makamına dönecek ve mümin olarak ölecektir. Tevbe etmeden önce ölürse, iman derecesinden daha aşağı, küfür derecesinden daha yüksek olan fısk, tamamen küfre dönüşecek ve kâfir olarak ölecektir. Böyle bir kimsenin ahiretteki yeri ise, Cehennem olup, ebedi olarak orada kalmaktır. Şu kadar var ki, fasıkın Cehennemdeki derecesi, daha dünyada iken, her nekadar tevbe etmemiş ise de, imanını tam olarak yitirmemiş olduğundan kâfirin derecesinden daha üstün ve azap derecesi de, ondan daha hafif olacaktır.[704] Vasıl, "el-Menzile beyne'l-Menzileteyn" görüşünü, ilk defa İslâmi kaynaklardan aldığı görünmektedir. Çünkü gerek Kur'ân-ı Kerim'de, gerekse Hz. Peygamber'in hadîslerinde bu kavramın ifade ettiği "Orta" Yol'a delalet eden pek çok ayet ve hadîslere rastlamak mümkündür. Mesela Kur'ân-ı Kerim, insanların bütün işlerinde orta yolu seçmeleri gerektiğine işaret ederek şöyle demektedir:

---

[702] Eş'arî, **Makâlâü'l-İslâmiyyîn**, s. 286.

[703] VasıI İbni Ata el-Gazzal, Medine'de 700 tarihinde doğmuş ve Basra'da yerleşmiştir. İtizal tabiri ilk defa bunun hakkında kullanılmıştır. Kelâm ilminin de müessislerindendir. Vasıl'ın "**Esnafü'l-Mürcie**", **Tevb**e", "**İki Menzile Arasında Menzile**" adlı kitapları ve "**Adl-ü tevhid**" hakkında hutbeleri ve sair eserleri vardır. Hicrî 131 de ölmüştür, İbn Kesîr, **el-Bidaye**, XI/79.

[704] eş-Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/48.

"Böylece, sizi insanlara örnek olmanız için tam ortada bulunan bir ümmet kıldık. Peygamber de size örnektir."[705]

"Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın"[706].

"Ey, Muhammed; Namaz kılarken sesini yükseltme, gizli de okuma, ikisinin ortasını bul"[707].

Bu konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber de "Her şeyin en hayırlısı, ortasıdır" demiştir. Diğer bir rivayete göre de, Hz. Peygamber sahabeyle bulunduğu bir sırada yere bir çizgi çizmiş. Daha sonra da bu çizginin sağında ve solunda olmak üzere iki çizgi daha çizdikten sonra elini ortadaki çizgiye koyarak, "Allah'ın yolu veya Allah'a ulaştıran yol, işte budur"[708] demiş ve sonra da şu ayeti okumuştur: "Bu, dosdoğru yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara sapmayın. Allah size bunları sakınasınız diye buyurmaktadır."[709] Bu ayet-i Kerime'de Yüce Allah'ın, kullarının uymalarını istediği "dosdoğru yol", aslında bu şekliyle daha birçok yerlerde geçen "orta yol" dan dan başka birşey değildir. İşte Vasıl da, bu meşhur nazariyesini ortaya atarken, büyük bir ihtimalle bu ve benzeri ayet ve hadîslerin etkisi" altında kalmış olacaktır.[710]

Seyyid Şerif Cürcâni "İbâziyye " maddesinde şöyle der: "Onlar, Abdullah b. İbâz'a mensup kimselerdir. Ehl-i kıbleden bize muhalefet edenler kâfirdir derler. Ameli imana dâhil ettikleri için büyük günah sahibini muvahhid kabul ederler fakat mümin olarak görmezler. Hz. Ali ve pek çok sahabeyi küfürle itham ederler."[711]

Ehl-i Sünnet büyük günah işleyenin tevbe etmese bile temelli cehennemde kalmayacağı hususunda aynı görüştedir. Ebû Hanife'ye göre, işlediği günah büyük de olsa helal sayarak o fiili yapmadığı sürece günah kişiyi imandan çıkarmaz. O kişi,

[705] Bakara 2/143.
[706] İsra 7/29.
[707] İsra 7/110
[708] İbn Mâce, "es-Sünen", I/5.
[709] En'am, 6/153.
[710] Işık Kemal, Mutezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi **AÜİFD**, C.XXIV, ss. 338-357.
[711] Cürcânî, **et-Ta'rifât**, s. 3.

büyük günah işlemesine rağmen gerçek manada mümindir. "Fasık mümin" denebilirse de kâfir sayılamaz.[712] Bil ki; ben Ehl-i kıble'nin mümin oldugunu söylüyorum, farzlardan herhangi birini terk etmelerinden dolayı onları imandan çıkmış saymıyorum. Helal kabul etmedikçe, büyük bile olsa herhangi bir günahı işlemesi sebebiyle bir müslümanı tekfir etmeyiz, ondan iman ismini kaldırmayız. Onu gerçek mümin olarak isimlendiririz. Bir müminin kâfir olmamakla beraber fasık olması caizdir."[713]

Ehl-i Sünnetin iki büyük i'tikâdî ekolünden birini temsil eden Eş'arî, büyük günah işleyen kimseyi imânı sebebiyle mümin, işlediği günah sebebiyle de fasık olarak görür.[714] Kendisinde iman bulunana mümin adı verilir. Fıskı işleyen kişiye verilebilecek isim Eş'arî ekolüne göre fasık olmaktır. Bakıllânî de fıskı iman karşıtı olarak görmez. Zira tam bir zıtlıktan bahsedilmesi için bulundukları mahallerin aynı olması gerekir. Hâlbuki imânın ve amellerin mahalleri birbirinden farklılık arz eder.

İmâm Mâtüridî'ye göre günah işleyenler imandan çıkmazlar. Büyük günahlar bağışlanabileceğine göre küçük günahlar da bağışlanabilir. İman ehli ümitle korku arasında bulunur. "Doğrusu Allah kendisine şirk koşulmasını mağfiret etmez. Ondan başkasını da dilediğine bağışlar…"[715] Allah, küçük bir günah işleyene ceza verebileceği gibi, büyük günah işleyeni de affedebilir.[716]

Kebîre noktasında Ehl-i Sünnet ile Mürcie ve İbâzîyye arasında belli bir yakınlık vardır. Öyleki; Ehl-i Sünnet ile Mürcie'nin her ikisi de büyük günah işleyenin mümin olduğu görüşünde hemfikirdirler. İbâzîyye'nin insanları sadece mümin ve kâfir diye ikili bir inaç sistemine tabi tutması da Ehl-i Sünnet'in anlayışına uygun düşmektedir. Ancak Mürcie'nin "hiçbir günah imana zarar vermez ve müminin vasfında bir değişiklik meydana getirmez" inancı Ehl-i Sünnet tarafından rededilmiştir. Ehl-i Sünnet'e göre de günah imana zarar vermez ama bir değişiklik olur. Vermez, çünki amel imandan cüz değildir; büyük günah işleyenin müminlik

[712] Aliyyü'l-Kari, **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. Hüseyin S. Erdogan), Hisar Yay., İstanbul trz., ss. 193-194.
[713] Beyazizâde Ahmed Efendi, **İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikâdî Görüşleri**, (Trc., İlyas Çelebi), İstanbul, MÜİF Vakfı Yay., 1996. s. 121.
[714] Eş'arî, **Lum'a fi'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida,'** s. 75.
[715] en-Nisa 4/48.
[716] Ebû Zehra, **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye**, s. 231.

vasfında, kemal bakımından bir değişiklik arız olur. Bu değişikliğin sonunda ortaya çıkan yeni vasfın adı fasıklıktır. Ehl-i Sünnetin kullanmış olduğu fasıklık vasfı Mutezilenin iddia ettiği şekildeki imânla küfür arasında üçüncü bir mertebe değildir. Çünkü fasıklık, iman ile küfür arasında bir yerde kabul edilecek olursa, onda ne iman ne de küfür olur. Hâlbuki bir kişi ya mümindir veya kâfirdir. Bu ikisinin ortasında üçüncü bir iman derecesinin bulunması aklen muhaldır.[717]

Mâturîdî ekolüne göre, işlediği günahı helal saymamak ve hafife almamak şartıyle büyük günah işleyen kimse imanını kaybetmez. Çünkü burada söz konusu olan tasdiktir. Bir insan imâna ancak girdiği yoldan çıkabilir. Yani tasdik yolu ile girdiği yoldan ancak tasdikini yitirerek çıkabilir. Bir mümin günahı sebebiyle asi, emre itaat etmediği içinde fasıktır. Böyle kişilerin durumu Allah'ın meşietine kalmıştır. Dilerse afeder cennetine idhal eder, dilerse de günahı miktarınca büyük veya küçük- cezasını çektikten sonra onu cennetine koyar.[718]

İbn Hazm büyük günah işleyenin iman üzere olduğunu kabul etmiştir. "Bu konuda da görüşü Zahiri mezhebine göredir. Nasslara bakar, aftan mağfirete, hesap ve azaba dair olan nassları asla ihmal etmez ve şöyle bir izahatta bulunur:

'Bir kimse bütün büyük günahlardan tevbe etmiş oldugu halde ahirete göçüp Rabbinin huzuruna çıkarsa veya hiç büyük günahı olmazsa onun diğer günahları tümü affolunur, o, cennet ehlinden olur, cehenneme girmezse küçük günahları ne kadar çok olsa da bağışlanır. Bir kimse bir veya daha çok büyük günahı olup da tevbe etmeden Allah'ın huzuruna varırsa bu durumda hüküm mizana kalır, amelleri tartıldığında, eğer hasenatı büyük günahlardan çok gelip ağır basarsa, onun büyük günahlarının ve diğer kötülüklerinin hepsi düşer. O, cennet ehlinden olur, cehenneme girmez. Kimin de hasenatı, büyük günahları ve diğer kötülükleriyle denk gelirse, o a'raf ehlinden olur. Onlar a'rafta bekletilirler, ne cennete ne de cehenneme girerler, orada kalırlar, kimin de büyük günahlarıyla kötülükleri, hasenâtından ağır gelirse, onlar cehennem ehli olup günahları nisbetinde ceza görürler. Bir defa cehennemde yanmaktan tut da elli bin yıla kadar cehennemdedirler, sonra Allah'ın merhameti ve Hz. Peygamber'in şefâatı

[717] Ahmed Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı,** s. 198.
[718] Nureddin Sabûnî, **Mâtüridiyye Akâidi**, (Trc., Bekir Topaloğlu, **el- Bidâye fi Usûl'd-Dîn**), DİBY., Ankara 1991, s. 80.

sayesinde oradan çıkıp cennete girerler. Bunların hepsi de cennete, fazla gelmiş olan hasenâtlarına göre mükâfat görürler.'[719]

Baslangıçtan itibaren Mutezile kelâmcıları İslâm dininin temel ilkelerini ortaya koydukları "Usûl-i Hamse" prensiplerini kabul etmeyenleri Mutezilî olarak görmemişlerdir. Bunlardan birine dahi muhalefet edenin bazen kâfir, bazen fâsık, bazen de hatalı olacağını ileri sürmüşlerdir.[720] Bu prensiplerden biri olan "menzile beyne'l-menzileteyn" onların iman, büyük günah işleyenin durumu ve günahların affı konularındaki görüşlerinin temelini oluşturmaktadır.

Mutezile ekolü nakli kabul etmekle birlikte akait konularında akla da yer veren, akıl ile nakil çelişir gibi görünen yerlerde akıl ışığında nakli te'vil eden bir metod takip etmistir.[721]

Mutezile mezhebine göre büyük günah işleyen bir mümin (iman etmiş kişi) artık ne mümindir ne de kâfirdir, o fasıktır. Mutezile inancına göre büyük günah işleyen mümin fasıkolur ve fasık kişi işlediği büyük günahtan ötürü tevbe etmezse cehennemde azap çeker. Eğer tevbe ederse yeniden mümin olur. Onlara göre fasık mümin ile kâfir arasında bir konumdadır, bu esasın adı olan "iki konum arasındaki bir konum" da buradan gelmektedir.

Vasılb. Atâ, fıskı, iman ile küfür arasında müstakil üçüncü bir derece olarak kabul etmiştir. Buna göre, büyük günah işleyen kimse, yani fasık, ölmeden önce tevbe ederse, tekrar iman konumuna dönecek ve mümin olarak ölecektir. Tevbe etmeden önce ölürse, iman derecesinden daha aşağı, küfür derecesinden daha yüksek olan fısk, tamamen küfre dönüşecek ve kâfir olarak ölecektir. Böyle bir kimsenin ahiretteki durumu, cehennem olup, ebedi olarak orada kalmaktır. Şu kadar var her nekadar tevbe etmemiş ise de, imanını tam olarak yitirmemiş olduğundan kâfirin derecesinden daha üstün ve azap derecesi de, ondan daha hafif olacaktırı.[722]

---

[719] Ebû Zehra, **İbn Hazm**, (Trc., Osman Keskioglu, Ercan Gündüz) Buruc Yay., İstanbul 1996, ss. 196-197.
[720] Çelebi, İlyas, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", md.,**DİA**, TDV Yay., Ankara, 2004, C. XXIX, s. 161.
[721] Topaloğlu, **Mâtüridiyye Akâidi**, s. 173.
[722]**Milel ve'n-Nihal**, I, 48; Hasan Carullah Zuhdî, **el-Mutezile**, s. 54.

Mutezile'ye göre, işlenen küçük günahtan ötürü azab edilmesi câiz olmadığından, ona azab etmeyi terk etmek de af ve mağfiret kısmına dâhil olmaz. İşlenen büyük günah ise onun da affı mümkün olmaz. Bunun câiz olmayacağından, burada aslah olanı terk söz konusudur.

Buna karşılık olarak, İbâziyye, biraz daha farklı bir tutum sergilemiştir. Onlara göre, kebîre (büyük günah) işleyenler muvahhiddirler, ancak mümin değillerdir.[723]

Bu hususstaki İbâzîlerin kanaatişu şekildedir. İbâziyye'yi diğer Haricî fırkalardan ayıran en mühim husus günah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhiddirler. Büyük günah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkaran küfür manasında değildir. Bunu "küfr-i nimet" manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamında ki küfür şeklinde değildir.

[723] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/134; Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Firak**, s. 74.

3. BÖLÜM

İBÂZÎLERİN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

3.1. İMÂMET MESELESİ

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk ihtilafların siyasî menşeli ve imâmet meselesi ile yakından ilgili olduğu bilinmektedir. İmâmet konusu da dâhil olmak üzere fırkaların temel yaklaşımları tarihsel süreç içerisinde değerlendirilmelidir. Zira fırka görüşlerinin doğru anlaşılması büyük ölçüde ileri sürülen görüşlerin arka planında yer alan tarihî ve sosyo-politik ortamın bilinmesi ile mümkün olacaktır.

Eş'arî, Hz. Osman ile Hz. Ali döneminde meydana gelen anlaşmazlıkların ümmet arasında meydana gelen tartışmaların ana mihverini teşkil ettiğini söylese de imâmet meselesinin daha erken dönemde ortaya çıktığını, ancak önceki halifelerin başarılı yönetimleri sayesinde büyük bir probleme dönüşmediğini söylemek daha doğru olacaktır.[724]

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından başlayan imâmet sorunu bir problem olarak tarihte derin sosyo-politik izler bırakarak günümüze kadar gelmiştir. O günden günümüze gelinceye kadar imâmet, ümmet içerisinde sürekli tartışılan bir mesele olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. İslâm düşünce tarihinde yer alan fırkalar imâmet konusuna kayıtsız kalamamış ve hemen hemen her fırka kendine has

[724] Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn**, s.4.

bir görüş ileri oluşturmuştur. İbâzî imâmet anlayışını ortaya koymadan önce diğer fırkaların imâmet hakkındaki görüşlerini kısaca özetlemekte fayda görüyoruz.

Şîa içinde yer alan pek çok fırkaya göre imâmet, dinin en önemli rüknüdür. Şîa imâmeti akidenin içine dâhil etmiş ve konuya inanç zaviyesinden bakmıştır. Şia'ya göre imâmet, Hz. Ali ve evladına aittir. Bu ise açık veya gizli nas ve vasiyet iledir. Şîî müellif Tusî'ye göre din beş temel üzerine müessestir. Bunlar; nübuvvet, imâmet, adalet ve ahiret inancıdır.[725] İmamlar nebi değillerdir. Fakat Peygamber makamındadırlar. Marifetullah'a ulaşmanın şartı Allah'ı ve Resulullah'ı ve Ali'nin velayetini tasdikle ancak mümkün olabilir. Resulullah'tan sonra on iki imam'ın makamı gelir. İmamları sevmek imanın gereği, sevmemek ise küfürdür. Dünyada ne varsa hepsi imamların temlikindedir.[726]

İmamiyye Şiasına göre imâmet, dinin temel prensiplerinden olup, inanılması gereken akidevî bir unsurdur[727] ve Allah tarafından belirlenen bir makamdır.[728] İmâmet makamı Peygamberlikte olduğu gibi, ilâhî bir lütuftur. Peygamberlerin gönderilmesindeki hikmet ve zaruret ne ise, aynı şeyler imâmet içinde geçerlidir. Yani İmamiyye Şiasında imamlar gayb âlemiyle irtibat kurabilirler, masumdurlar ve gerekirsemucize dahi gösterebilirler. Kur'ân'ın mesajının anlaşılması için her zaman imamlara ihtiyaç vardır. Peygamberliğin devamı niteliğindedir. Aynı anda iki Peygamberin varlığını kabul ederlerken iki imamın varlığını kabul etmezler.

Zeydî imamların çoğuna göre imâmet aklen değil dinen vaciptir. İmâmet makamı alelade bir makam olmayıp o makama gelen kişide belirli hasletlerin olması gerekir. İmamlar Peygamberler gibi masum değillerdir.[729]

Mutezilî imâmet anlayışında bir kısım ulema, imam tayin etmenin, şer'an farz olduğunu belirtirlerken; diğer bir kısmı ise, devlet başkanının her zaman gerekli olmadığını söylerler. İmâmete duyulan ihtiyaç içtimai bir reflekstir. Ümmet kendi

[725] Bkz., Tûsî, **Risâle-i İmâmet,** s 14.
[726] Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali İbn Babeveyh el-Küleynî, **Risâlâtü'l-İtikâdâti'l-İmâmiyye**, (Trc. E. Ruhi Fığlalı) Ankara 1978, I/193.
[727] Metin Bozan, "İmamiyye Şia'sının Peygamberlik ve İmâmet Anlayışının Mukayesesi" **Dini Araştırmalar,** Eylül-Aralık, c. IX, s. 26, ss. 95-112.
[728] Metin Bozan, "İmamiyye Şia'sının Peygamberlik ve İmâmet Anlayışının Mukayesesi", s. 96.
[729] Eş'arî, **Makâlâtu'l-İslamiyyîn**, I/140-145.

arasında doğruyu bulup, kötü yola düşmemesi, adaletin tam tecelli etmesi durumunda imama ihtiyaç yoktur.[730] Mutezile imâmet konusunda, imamın belirlenmesi görevinin ümmete ait olduğunu belirtir. Seçme ve seçilme hürriyetini savunur. İmam olacak şahısta erdemlilik vasfını arar. İmâmet, halkın hür iradesine bırakılmış ümmetin hizmet ve yararını gözeten bir konudur. Onlara göre imâmeti üstlenecek kişi adalet, sıdk, ilim, kitap ve sünneti bilerek onlarla hüküm verme gibi vasıflara malik olmalıdır. Bu çerçevede Mutezile mezhebi, fadıl imam (en faziletli kişinin imam olması) ve mefdul imam (daha az faziletli kişinin de imam olabileceği) kavramlarını geliştirmişlerdir. Mutezilî Kâdı Abdulcabbar, imâmet sorununu dini bir esas olarak değil, dünyevi bir maslahat olarak görmüştür. O, imâmetin, hem aklen hem de dinen gerekli olduğunu söylemiştir.[731]

Şîa'nın konuyu itikada dair bir mesele olarak öne çıkarması, Ehl-i Sünnet âlimlerinin de eserlerinde buna yer vermelerine, Şia'nın değerlendirmelerine anti tez geliştirmelerine sebep olmuştur. Ehl-i Sünnet, Mürcie ve Şia, imâmeti gerekli olduğunu belirterek, ilâhî hükümlerin yerine getirilmesi, birlik ve beraberliğin devamı devlet başkanının varlığına bağlarlar. İmâmetin varlığı, ehl-i sünnet ve mürcie'ye göre ümmet için; imamiyye ve caferiyyeye göre ise Allah için vacip ve gereklidir.

Şîa uleması imâmeti Allah'ın tayiniyle belirlendiğini iddia ederek[732] bunu dinin aslından sayarken,[733] ehl-i sünnet âlimleri dinin füruatından saymışlardır.[734] İbâzî mezhebi, imâmeti İslâm şeriatının hükümlerinin hâkim kılınıp, ümmetin işlerini icra hususunda itaat edilme hakkına sahip olan kişiye itaat etmek vaciptir ve bu eylemi de biat olarak değerlendirir.[735]

---

[730] Abdu'l-Cabbar, el-Kadi Ebi'l-Hasen **el-Muğni**; (Thk. Muhammed Mahmud Kasım), I-XVI, Kahire 1381, c.XV (fi'l-imâmeti), ss.16-195.
[731] Kadı Abdu'l-Cabbar, **el-Muğnî**, ss.16-195.
[732] Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru,** s.28.
[733] Ca'fer Sübhânî, **Muhâderâtun fi'l-İlâhiyyât**, (Telhis. Ali er- Rabbânî Gulpeyânî), Müessesatu İmâm Sadık, Kum 1431 s. 326-328.
[734] Ebû'l-Feth Muhammed b. AbdilkeriŞehrisânî, m, **Nihaâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm**, (Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutub'l-İlmiye, Beyrut 2004, s. 267
[735] Ettafeyyiş, **Şerhu'n-Nil**, XIV/271.

3.1.1. İmâmetin Tanımı

3.1.1.1. Lügat Anlamı

İmâmet lügatte kastetmek, öne geçmek anlamına gelen "emme" fiilinden mastar olup insanların önüne geçmek anlamına gelir[736]Ayrıca "başkasının halefi olmak ve yerine geçmek" şeklinde tarif edilmektedir. Çoğu kez imâmetle aynı manada kullanılan, "halfen, hılfeten ve hılafeten" şeklinde üç mastarı olan hilâfet kelimesi ise birisinin ardından onun yerine geçmek, başka birinin yerini almak, başkasına vekâlet etmek manalarına gelmektedir.[737]

3.1.1.2. Istılahî Anlamı

Hz. Peygamber'den sonra İslâm toplumunun idaresini en üst seviyede üstlenen kişinin görev ve makamını ifade eder. Bu makamı ifade için kullanılan "hilâfet" ile eş anlamlı kullanılmış olsa da, hilâfet daha çok fiili otoriteyi, imâmet ise nazari manada devlet başkanlığını belirtir.[738]

Istılahta imam "kendisine uyulan kimse" demektir. Toplumun başında bulunan ve toplumun fertlerini yönlendiren kişiler imam diye anılmıştır. İmamın sevk ve idare ettiği toplum ise ümmet kelimesiyle ifâde edilmiştir. Bu durumda imam "ümmetin idaresini tekeffül eden, üstlenen kişi", imâmet "imamın üzerine aldığı görev" anlamına gelmektedir. Ayrıca cemaate namaz kıldıran kimseye önder ve yönetici niteliği sebebiyle imam, yaptığı göreve imâmet denmişse de, karışıklığı önlemek amacıyla devlet başkanlığı için "büyük imamlık" (el-imâmetü'l-uzmâ, el-imâmetü'l-kübrâ) ifadesi tercih edilmiştir.

Cenâb-ı Hak yeryüzünün halifesi olarak nitelendirdiği insanoğluna[739]ubudiyeti yanında birde dünyada nasıl yaşayacağı ve beraberce nasıl yaşamaları gerektiği hususunda içlerinden seçmiş olduğu "elçileri"[740] aracılığıyla emir ve nehiylerini

[736] İbn Manzur; **Lisânu'l-'Arab**, XII/24-26; Firuzabadi, **Kamûsu'l-Muhît**: IV, s. 179.
[737] İbn Manzur, **Lisânu'l-Arab**, IX/82.
[738] Avni İlhan, "İmâmet", **DİA**, İstanbul 2000, C. XXII, s. 290.
[739] Bakara2/30.
[740] Kehf, 18/110.

bildirmiştir.[741] Bazılarına da peygamberlik vazifesi yanında birde "imârat", (İmâmet, siyaset, idare: yönetim) vazifesini tevdi etmiştir.[742]

Hukuki manası ise, dinî ve dünyevi liderliğe yani İslâm hükümeti başkanlığına layık olarak Hz. Peygamber'e halife olmaktır. Bu noktada o sıfatının, Hz. Peygamber'in yoluna uyulduğu nispette gerçekleşeceği ifade edilmektedir.

Cüveynî, "İmâmeti, din ve dünya ile alakalı mühim meselelerde havâs ve avâmın tümünü ilgilendiren olgun manada başkanlık ve yönetim şeklinde tarif ederken[743]

el-İcî'ye göre risalet görevi dışında, Hz. Peygamber'in yerine geçerek, Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyetini ve bütün müminlere ait olan yetkiyi temsil etmek; dini görevleri yürütme konusunda Hz. Peygamber (sav)'e vekil olmaktır. İmama uyulması bütün ümmete vaciptir.[744]

Maverdi'ye göre imâmet, dini korumak ve dünyayı yönetmek üzere nübüvvetin yerine konulan makamdır."[745]

Erken dönem İslâm toplumunda devlet başkanlığına geçen kişiye "imam denilmiştir.[746] Sonraki dönemlerde "hilâfet" kelimesi kullanılmıştır.

Yapılan tanımlara baktığımızda, lafız olarak mübayenet olmasına rağmen, manalar arasında çokça fark görülmemektedir. Tanımların odak noktası, Peygamberlik iddiasında bulunmaksızın din ve dünya işlerini yürüten şahsın Hz. Peygamber'e(sav) vekâleten toplum liderliği (Devlet Reisliği) yapmaktır şeklinde söylenebilir.[747]

İbâzîler'e göre, dini korunmasında, savunulmasında ve dinin buyruklarını yerine getirmede ihmali olanların ikaz edilmesi, ifsat edenlerin yola getirilmesi,

---

[741] Mâide, 5/67.
[742] Akif Köten, **Hz. Peygamberin İmâmet Tasarrufu, Din Devlet İlişkileri, Sempozyum Bildireleri**, Beyan Yayınları, s. 99-110.
[743]Abdulmelik b. Abdullah b. Yusuf Cüveynî, **Ğıyâsu'l-Ümem fi'ltiyasîz'-Zulem**, (Nşr. Hilmi Fuad Abdulmu'min), İskenderiye 1979. s. 55.
[744] Ebû'l-Fazl Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed el-İci, **el- Mevâkıf**, Beyrut trz., s.395.
[745] Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hatib el-Maverdî, **Ahkâmu's-Sultaniyye**, Beyrut 1990, s. 29.
[746] İlhan Öz, "İmâmet", **DİA**, XXII/221.
[747] İbn Manzur, **Lisânu'l Arab,** IX/82**.**

adaletin sağlanması için, bir imamın otoritesine ihtiyaç vardır. İmam; dini korumak, dini bilgileri delilleriyle anlatmak ve bu hususta insanların şüphesini izale etmek, gayr-i müslimleri İslâm'a davet etmek, dinin aslını korumak, hurafelerden uzak tutmak, Müslümanların dinlerini yaşamasında gereken kolaylıkları sağlamak, dinin şeâirini ilan etmek ve farzların yerine getirilmesini sağlamakla sorumludur.[748]

Devletin temeline dini koyan Mâverdî (v.450/1058)'ye göre imâmet; dini muhafaza ve dünya işlerini din ile idare etmekte peygamberliğe vekâlet için vaz'edilmiştir.[749]

3.1.1.3. Kur'ân'da İmâmet Kavramı

İmam kelimesi Kur'ân'da altı yerde geçmektedir.[750] İmâmet farklı kelimelerle fakat yakın anlamlarda yer almıştır. Müslüman halkın riyaseti, yöneticiliği gibi konular Kur'ân'da bahsi geçmekle beraber geniş manada bir imam profilini görmek zordur.

Kur'ân-ı Kerim'de, devletin idari yapısını tanzim eden açık hükümler yoktur.[751] 'Nass' ile açıkça bildirilmeyen meseleler müşavereye/danışmaya bırakılmıştır. İşin ehline verilmesi, insanlar arasında adaleti sağlamak, dinin emirlerini yerine getirmek, anlaşmazlık ve uyuşmazlık halinde Allah ve Peygambere başvurmak, şüpheli şeylerden kaçınmak gibi[752] sosyal ve siyasal hayatı tanzim edici ölçüler vardır.

Kur'ân-ı Kerim'de idare veya yönetim meselesi, ulu'lemr, imam ve halife kelimeleri şeklinde anlatılır.

İslâm Dini, dini işleri yürütenlere dünyevi işlerin de verilmesini emreder. Kur'ân- Kerim'de imâmetle ilgili geçen kelimelerden biri de ululemrdir, konumuzla doğrudan ilgili olan ayette; "Ey İman edenleler! Allah'a itaat edin, Resulüne ve sizden

[748] Ettafeyyiş, Şerhu'n-Nil, XIV/272.
[749] Maverdî, **Ahkâmu's-Sultaniyye**, s. 29.
[750] Hicr, 15/79; Yasin, 36/12; Bakara, 2/124.
[751] Hatipoğlu, Mehmed Said, "Hilâfetin Kureyşiliği", **AÜFD**, Ankara 1978, c.XXIII, 141-142.
[752] İsra, 17/36.

olan ululemre de itaat edin"[753]Kur'ân'ın bu emri bize ululemre (idarecilere) itaati gerekli kılmıştır. Ululemr ise bize emredici konumda olan imamlardır.

3.1.1.4. Hadislerde İmâmet

Hz. Peyganber (sav) vefat ettiğinde, Müslümanların yönetimine kendisinden sonra gelecek kimse için sınırları belirtilmiş bir sistem koymamıştır.[754]

İmâmet konusu hadislerde daha kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Bazı hadis kitaplarında imâmetle alakalı müstakil bapların oluşturulduğunu görmekteyiz.

Buhârî'nin "Kitabu'l-Ahkâm", İmam Müslim "Kitabu'l-İmâre", Ebû Davûd "Kitabu's-Sünne", Tirmizi "Kitabu'l-İlim" ve "Kitabu'l-Fiten", İbn Mâce "Kitabu'l-Cihâd" ve "Mukaddeme " de imâmetle alakalı konuları bir araya getirmiştir.

Bir hadiste "Kim zamanının imamını tanımadan ölürse cahiliye ölümü üzerine ölmüş olur."[755]

Ebû Hüreyre'den nakledilen şu hadis konumuzu aydınlatır niteliktedir:

Hz. Peygamber (SAV) şöyle buyurmuştur:

"Benden sonra iki kısım idareciler sizi idare edecektir. İyiler iyilikleriyle, kötüler kötülükleriyle sizi idare edeceklerdir. Hakka uygun olan her hususta onlara itaat edin. Onları dinleyin, iyilik yaparlarsa bu hem onlar hem sizin için iyidir. Kötülükte bulunurlarsa bu durum sizin lehinize onların aleyhinedir."[756]

Hz. Peygamber (SAV), "Üç kişi sefere çıktıkları zaman içlerinden birini emir tayin etsinler."[757]

[753] Tevbe, 9/12; İsra, 17/71; Enbiya, 21/73; Nisa, 4/59; Secde, 32/24.
[754] Demircan, **Din siyaset ilişkisi**, s. 91.
[755] Müslim, "İmâre", 13.
[756] Dârekutnî, "İdeyn", s.3.
[757] Ebû Davûd, "Cihad", s. 87.

"Kim bana itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur. Kim benim emîrime itaat ederse bana itaat etmiş; kim de benim emîrime isyan ederse bana isyan etmiş olur."[758]

Bu ve buna mümasil hadislerde devlet yöneticisi imam ve idareci kelimeleriyle ifade edilmiştir. Hadislerde, Hilâfet ve imâmetin ahkâmı, imamların Kureyş'den oluşu, imamlığı sahih olanlar, imamın vazifeleri, ululemre itaatin vucubu gibi birçok başlıklar altında hadis rivayet edilmektedir.[759]Kur'ân'da esası ortaya konulan idare ve yönetim meselesi hadislerde teferruatlı açıklanmıştır.

3.1.1.5. İsimlendirme Problemi

Devleti yönetmede riyaset makamı için kullanılan tabirlerden biride imâmet"tir.[760] Devlet başkanına, Hz. Peygamber'in (sav) vekili olduğu için "halife", lider olmasında ötürü "imam" denmektedir. İmâmet hakkında birçok tarifler yapılmış olsa da genelde birbirine yakın manalar ihtiva etmektedir.

Devletin idaresi makamında olduğu için ilk kaynaklarda "Hilâfet ve imâmet" kavramlarının aynı manada yazıldığını görmekteyiz. Günümüz itibariyle devlet başkanlığı ile yer değiştirmiştir. İmâmet, Hz. Peygamberin vekili olarak, din ve dünyâ işleri hakkında yapılan riyasetten ibarettir.[761] Hz. Peygamberin vefatından sonra, Kur'ân'daki emir ve nehiylerin icrasında müslümanların sosyal hayatında asayişin temini için şer'î kuralların tatbikinde imamın olması elzemdir.

İslâm Hukukunda devlet başkanlığı, aynı anlamda kullanılan ve bir görevin adı olan "imâmet-i uzmâ", "halifelik" ve "mü'minlerin emirliği"(emiru'l-müminin) tabirleriyle ifade edilmiştir. Bu sıfatlarla anılan kişi, kendisinde yüksek hükümet (yürütme) organı niteliği ve yetkisine sahip bulunmaktadır.

İbâzî inancında, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyetini veya bütün müminlere ait olan hilâfet ve yetkiyi temsil ettiği için imam'a tebaiyeti lüzumlu görerek, "imam"

[758] Buhârî, "Enbiya"; Müslim, "İmâre", 44; İbn Mâce, "Cihâd", 42.
[759] İbrahim Canan, **Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay., İstanbul 2001, C. VI, ss, 404-502.
[760] Muhammed Ziyaeddin Reyyis, **en-Nazariyyetü's-Siyasîyyeti'l-İslâmiyye**, Kahire 1979, s.117.
[761] Teftazani, **Şerh'ul- Akaid**, s. 95; **Şerhu'l-Makasıd**, V/232.

lafzında ısrarcı olmuşlardır. "Sultan" ve "Melik" gibi sıfatlar kuvvet, galebe ve zulmü çağrıştırdıkları için İbâzîlerce kullanılmamıştır. İbâzî âlim Ettafeyyiş, adil bir imamı "sultan" şeklinde tesmiyesini uygun görmez.[762] İmamın seçilmesindeki asıl gaye ortaya çıkması muhtemel menfi bir ahvalin def edilmesidir. Böyle bir zararın def edilmesi için imâmet irade edilmiştir.[763]

İbâzî kaynaklarda imâmetin tarifi daha önce yapılanlara göre daha kapsamlı ve günümüz devlet başkanlığını anımsatmaktadır. İmâmet, hilâfet, imâret ve riyaset lafızda ayrı olsalar da genel olarak aynı manaya delalet etmektedir.[764]

İmâmet, ümmet üzerinde yürütülen bir yönetim ve kendisinin üzerinde başka bir yetkilinin bulunmaması ile onların işleri üzerinde tasarruf etme yetkisidir.[765] İmâmet, dinî ve dünyevi liderliğe, yani İslâm hükümeti başkanlığına layık olarak Hz. Peygamber'e halife olmaktır. Bu noktada o sıfatının, Hz. Peygamber'in yoluna uyulduğu nispette gerçekleşeceği ifade edilmektedir.[766]

İlk halife ile başlayan Müslüman yöneticilerin değişik unvanlarla anıldıkları görülmüştür. Mesela; Hz. Ebûbekir, "Halife"[767], Hz. Ömer, "Emiru'l-Müminîn"[768], Hz. Ali, "İmam", Muâviye ise "Melik" şeklinde vasıflandırılmıştır. Ayrıca bu unvanlar dışında halifeler, "Büyük Sultan" ve "İmam" şeklinde de nitelendirilmiştir. Dolayısıyla Hz. Ebûbekir'le kullanılmaya başlanan halife kavramının Hz. Peygamber tarafından nasla belirlenen bir yönünün olmadığını[769] söylemekte herhangi bir sakınca yoktur. Rivayetlerde yer aldığı şekliyle özellikle halifelerin halife, halifetu Rasûlillah ve Halifetullah şeklinde isimlendirilme meselesinin Hz. Peygambere isnat edilmesi, rivayetlerin subûtu ve delaleti açısından söz konusu değildir. Ayrıca halifelerin

[762] Ettafeyyiş, **Şerhu Âkidetu't-Tevhid**, Umân, 1983, s. 32.
[763] İbn Zekvân **Sîre**, S. 75.
[764] Ettafeyyiş, **Şerhu Âkidetu't-Tevhid**, s. 437.
[765] Ettafeyyiş, **Şerhu Âkidetu't-Tevhid**, s. 437.
[766] Ettafeyyiş, **Şerhu Âkidetu't-Tevhid**, s. 437.
[767] İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.
[768] Celâleddin es-Suyûtî, **Tarihu'l-Hulefa**, Beyrut 1993, s.123.
[769] Halifat, **el-Usûlü't-Tarihiyye**, s. 3.

isimlendirilmesi ile ilgili rivayetlerin birbirleriyle çeliştiği de görülmüştür.[770] İbn Zekvân ise, konuyu tartışırken halife tabirini açık şekilde kullanmaktadır.[771]

Genellikle devlet başkanı makamını ifade etmek üzere "hilâfet" ve "imâmet" kelimeleri kullanılmaktadır. İmamdan kastedilen mana, Müslümanların halifesi ve idarecisidir. Hz. Ömer devrinden itibaren devlet başkanlarına halife denilmesi yerine, emiru'l-müminin tabirinin kullanıldığı ve daha sonraları cemaatla kılınan namazlardaki imamlıktan ayırmak için devlet başkanlığına imâmet-i kübrâ[772] veya imâmet-i uzma denilmiştir.

İmâmet unvanı, Hz. Ali'nin İslâm devletinin başına geçmesinden itibaren devlet başkanları için kullanılan bir unvan olmuştur. Şii kaynaklarda ise daha yaygın olarak kullanılmıştır[773].

İbâzîler genel olarak devlet başkanı için imam[774] ifadesini kullanırlar. "İbazîyye, Ali b. Ebî Talib'den ayrılışlarından itibaren Emiru'l-Müminin ismini kullanmamıştır"[775]

"Emirü'l-Müminin" olduğu gibi ordu komutanı, ülke yöneticisi, beytü'l-malda tasarruf yetkisine sahip, en büyük kadı ve en büyük muhtesib idi. O, devleti ve vatandaşları Allah'ın emirleri doğrultusunda idare etmekle mükellef idi. Bununla birlikte çeşitli siyasî durumları ifade etmek üzere imam kelimesine değişik sıfatlar eklemişlerdir. İbâzîler genel olarak devlet başkanları için imam ifadesini kullanırlar. Bununla birlikte çeşitli siyasî durumları ifade etmek üzere imam kelimesine değişik sıfatlar eklemişlerdir.

[770] İlyas Canikli, , "Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadîslerin Tetkiki", **AÜSBE**. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2004, s.16.
[771] İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.
[772] İbn Hazm, **el-Fisal f i'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, IV/90.
[773] Kadı, Abdu'l-Cabbar, **Şerhu'l-Usûl'i'l-Hamse**, s. 750.
[774] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 95.
[775] Bağdâdî, **el-Beyne'l-Fırak**, s. 103.

3.1.2. İmâmetin Tarihsel Gelişimi

3.2.2.1. Hz. Peygamber'den Sonra Halife Seçimi

Hz. Peygamber (sav)'in idare şekli, Kur'ân-ı Kerim'e ve özellikle tevhit inancına bağlı itikâdî ve ahlâkî temeller üzerine müesses dini bir yönetim tarzıydı. Bu yönetim, asabiyet ve kabilecilik yerine takva, ümmet bilinci ve din kardeşliğini hâkim kılan anlayışa dayalıydı.

Hz. Peygamber (sav) Mekke'de devlet başkanı değildi, Ancak hicretten sonra, Medine'de bulunan Evs ve Hazrec kabilelerinden (Araplar) Müslümanlar, gayrimüslimler ve Museviler arasında bir muahede yaparak biat yoluyla meşruluğunu halka dayandırarak İslâm Devleti'ni oluşturmuştur. Hz. Peygamber, (sav) işlerinde emirler vererek uygulatıyor, bir konu için kurallar koyabiliyor, gerektiğinde cezalar verebiliyordu. Bütün bunlardaki hareket noktası Kur'ân emirleri idi.

Hz. Peygamber (sav) Medine-i Münevvere'de geçirmiş olduğu son on yılında mükemmel bir devlet ve hükümet idaresini kurmuştur. Bugünkü kurulu düzenlerin çok ötesinde sistemli bir model bırakmıştır. O devirde, Arap Yarımadasında, kurulmuş düzenli bir devletten bahsetmek mümkün değildi.[776] Aslında Hz. Peygamber vefat ederken, arkasında kurulu bir devlet bırakmıştı.[777] Hz. Peygamber (sav) hiçbir zaman bu devlete bir isim vermemiş, İslâm Devleti adı kullanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından kısa süreli siyasî kaos yaşanmıştır. Bu karışık durumdan ortaya çıkan asıl müşkül konu "imâmet" oldu. Müslümanların liderinin kim olacağı ve bu kişinin nasıl belirleneceği, kriterlerin neler olacağı gibi adım adım hal çaresi bulunması gereken problemler vardı. Aslında bu müşkül meseleyi belirleyen beş güç vardı. Bunlar;

Ensâr: Adayları Hazrec'in lideri Sa'd b. Ubade idi. Ancak hem Evs kabilesinin desteği yoktu, hem de Ensâr'dan da karşı çıkanlar vardı.

---

[776] Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, (Trc. Salih, Tuğ) Yeni Şafak Yay., Ankara 2003, s. 287.
[777] Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, s. 287.

Muhacirler: Birkaç farklı gruba ayrılmış durumdaydılar.

Kureyş'in ileri gelenleri: Ümeyye ailesinin adayı Ebû Süfyân'dı.

Hz. Peygamber (sav**)'in yakın çevresi**: Hz. Ebûbekir'in halife olmasını istiyorlardı.

Hz. Ali taraftarları: İmâmet vazifesini zorunlu görerek, imâmın nass ve tayin ile Allah tarafından belirlenmesinin gerekliliğine inanıyorlardı.[778] Bununiçin Hz. Ali'nin "nass" ile tayin edildiğini ve imâmetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunun mücadelesini veriyorlardı. Bu durum sonraki dönemlerde Şîa'ya temel oluşturmuştur.[779]

İlk dönem İslâm mezheplerini tetkik ettiğimizde, başta Şîa olmak üzere itikâdî mezheplerin ihtilaf ettikleri hususların başında imâmet meselesinin geldiği aşikârdır.

İbâzî âlimler, dinin korunması ve dünya siyasetinin yürütülmesi için, devlet başkanının lüzumunu, tartışmasız kabul ederler. Bunlara göre imâmet, yani devlet başkanlığı, peygamberliğe halef olarak din ve dünya işlerinin yürütülmesi için konulmuştur, İmamın en temel vazifesi Kur'ân-Kerim'in bütün hükümlerinin icrası ve adaletin sağlanmasıdır. İmam bu vazifesinde zora başvurabilir, bu onun yetkisi dâhilindedir. İmam icraatında şer'î kurallara uymak zorundadır. Bunu yaparken Allah'ın kitabı, Resulullah'ın sünneti ile ilk iki halifenin davranışlarını şiar edinir. Devlet işlerini yürütmede bu temel prensiplerin dışına çıkamaz ve tahkîme başvuramaz. İmam gerek görürse savaş ilan edebilir ve savaşa bizzat komuta eder. Namaz kıldırma vazifesi imama aittir. Atamalar ve gelirlerin toplanmasından sorumludur.[780]

---

[778] Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru, s.40.**

[779],Nasiruddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tusî (v. 672/1274), "**İmâmet Risalesi**", (Trc. Hasan Onat), **AÜİFD** Ankara 1996, C. XXXV, ss. 182-187.

[780] Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, 118.

3.2.2.2. Hz. Ebû Bekir (632-634)

Hz. Peygamber (sav) in vefat haberi duyulunca Ensâr, halife seçmek üzere Benî Saide Sakifesinde toplandı"[781] Bu durum Hz. Peygamber'in (sav) hastalığı sırasında da Ensâr'ın konuyu tartışarak, fikir alışverişinde bulunduklarını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in (sav) vefat haberi duyulunca ilk hareketlilik Ensâr'da başladı. Ensâr, Benî Saide Sakifesi'nde toplanarak kendilerinden birini İslâm devletinin başına geçirmek istiyorlardı. Ensâr bu konuda Muhacirlere danışmadan kendi aralarında bir toplantı yapmıştı.

Ensâr, Sa'd b. Ubade'yi ilk aday olarak göstermişlerdir[782]; Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı teklif etmiş, ancak ilk biat edilen Hz. Ebûbekir olmuştur.[783] Hz. Ali de Hz. Peygamber (sav)'in amcasının oğlu olmasından dolayı imâmetin kendi hakkı olduğunu ileri sürmüştür.

Halife seçiminde Ensâr'ın durumu, Hz. Peygamber (sav)'in yakın çevresinden ve Kureyş'ten olma, sahip olunan faziletler, Hz. Peygamber (sav) ailesinden olma gibi çeşitli özellikler öne çıkmış ve tartışmalardan sonra Hz. Ebûbekir'e biat edilmiştir.[784] Hz. Ebûbekir'in hilâfetine ilk zamanlar muhalefet ve itirazlar olduysa da Hz. Ebûbekir'in adil davranmasıyla o günkü şartlarda problem tamamen ortadan kalkmıştır. Hz. Ebûbekir iki yıl, üç ay imâmet vazifesini yaptıktan sonra vefat etti. Vefat etmeden evvel Abdurrahmân b. Afv, Osman b. Affan, Said b. Zeyd gibi Ensâr ve Muhacirin ileri gelenleri ile müşavere ettikten sonra Ömer b. el-Hattab'ın hilâfeti için vasiyette bulundu. Bazı sahabelerin "Ey Ebûbekir, Allah sana, Ömer'i neden halife bıraktın diye sorarsa ne diyeceksin?" Cevaben; "Beni Allah ile mi korkutuyorsunuz? Vallahi, eğer Allah bana sorarsa, ehlinin en hayırlısını bıraktım, diyeceğim."[785] Hz. Ebûbekir'in vefatından sonra halk gelerek Hz. Ömer'e biat etti.[786]

---

[781] İbn Sa'd, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, III/182.
[782] İbn Sa'd, **Tabakâtu'l-Kübrâ**, II/260.
[783] İbn Kuteybe, **Kitâbû'l-İmâme ve's-Siyâse**, I/23.
[784] İbn Hişâm, **es-Sîretu İbni Hişâm**, IV/306–309.
[785] İbn Sa'd, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, III/96.
[786] Adnan Demircan, **Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 25.

3.2.2.3. Hz. Ömer (13-23/634-644)

Hz. Ebûbekir vefatından önce kendisinden sonra Müslümanları birleştirebilecek bir aday aramış ve Hz. Ömer'le Hz. Ali arasında seçim yapma ihtiyacı duymuştur. Muhtemelen kendi adayı olan Hz. Ömer lehinde bir kamuoyu oluşturabilmek için Abdurrahmân b. Avf ve Hz. Osman b. Affan'ın fikirlerine başvurmuş ve Hz. Ömer'i kendisinden sonraki halife olarak tayin etmiştir. Seçiminin gerekçesini de "Müslümanların iyiliği" olarak açıklamıştır.[787] Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra aynı gün Hz. Ebûbekir'in vasiyeti ve müslüman toplumun biat etmesiyle 634 yılında halife seçildi.

Hz. Ömer, icraatında adil davrandı. Hak sahibinin hakkını vermede hassas davrandı. Kabilecilik geleneğini tamamen ortadan kaldırmak için akrabalarından kimseyi devlet idaresine almadı. Taşrada meydana gelen problemleri büyümeden müfettişler göndererek, valileri değişerek hal çaresine baktı. Hilâfeti boyunca ümmet arasında fırkalara ayıracak ciddi hiçbir olay olmadı.[788]

Hz. Ömer'in komuta ettiği İslâm ordusunun muzafferiyeti ve büyük fetihleri sebebiyle kendisine, İslâm tarihinde ilk kez "Emirü'l-Mü'minin" lakabı verilmiştir. Bununla dini bir otorite olan imâmetin yanında siyasal idari ve askeri alanda da otoritesini ispatlamıştır. Elli beş yaşında iken, on iki yıl küsur hilâfet makamında kaldıktan sonra vefat etti.[789]

3.2.2.4. Hz. Osman (644-656)

644 yılında ikinci halîfe Hz. Ömer b. Hattâb Medine-i Münevvere şehrinde Ebû Lü'lü tarafından suikasta uğradıktan sonra kendisinden yerine geçecek bir kişi tayin etmesi istendi.[790]O, halifelik yükünü üzerine almak istemedi. Kendisinden sonra halife olacak kişiyi seçmek için tümü Kureyşten olmak üzere altı kişilik bir şûra heyeti oluşturarak, katılımcı bir seçim sistemi getirmiştir. Bu altı kişilik şûra heyeti o günün kamuoyu temsilcileri mesabesindeydi.[791]Aşere-i Mübeşşere'den hayatta olan altı

[787] İbn Sa'd, **Tabakatü'l-Kübrâ**, III/200.
[788] İbn Sa'd, **Tabakât**, III/274.
[789] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, s. 4.
[790] Adnan Demircan, **Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, s. 50.
[791] Muhammed Abid el-Cabirî, **İslâmda Siyasal Akıl**, s.956.

sahabeden (Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkas ve Hz. Abdurrahmân b. Avf) bir şura oluşturmuş ve yeni halifeyi bu heyetin seçmesini istemiştir.[792]Nitekim Ali(r.a.) Benû Hâşim'in büyüğü, Osman (r.a.) Benû Umeyye'nin büyüğü, Talha (r.a.) Benû Teym'in büyüğü, Zübeyr (r.a.) Benû Esed'in reisi, Sa'd b. Ebî Vakkas (r.a.) ve Abdurrahmân b. Avf (r.a.) Benû Zühre'nin iki reisi idiler. Hepsinin de çok sayıda yardımcıları ve destekçileri vardı. Halkın kendilerine üst düzeyde değer verdiği, en faziletli ve bu işte insanların en kabiliyetlileri onlardı.[793]

Bu heyet üç gün içinde imamı seçecek ve azınlık çoğunluğa uyacaktı. Bu altı kişi o günün "kamuoyu temsilcileri" idiler.[794] Hz. Ömer'in oluşturduğu "şura" bundan sonraki dönemlerde ulemanın icma teorilerinde önemli bir yer tutmuştur. Seçimde aday olarak Hz. Osman ve Hz. Ali öne çıkmış ve değişik gerekçelerle hilâfetin kendi hakları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Sonunda Hz. Osman halife seçilmiştir. Böylece hilâfet Benî Haşim'den Ümeyye ailesine geçmiştir.

Hz. Osman kendinden önceki halifelerin yapmadığını yaparak, Emevî sülalesine mensup şahısları idarede istihdam etmiştir. Bunlar ise kendilerine verilen yetkileri kötüye kullandıkları için, halk arasında bir takım rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir.[795] Bu durum halifenin eleştirilmesine sebep olmuştur. Sahabenin ileri gelenleri ile Hz. Ali durumu halifeye arz etmelerine rağmen durum değişmeyince taşradan merkeze gelip, Hz. Osman'ın evini kuşatarak şehit etmişlerdir.

3.2.2.5. Hz. Ali (H. 35-40.)

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra isyancılar Medine'yi terk etmediler. İmâmet görevine hiç kimse talip olmuyordu. Medine'de iktidar boşluğu yaşanmaktaydı. Anlaşılan Hz. Osman'ı öldürmede ittifak edenler onun yerine kimin geçeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Hz. Ali'ye gelen Hz. Talha ve Hz. Zübeyr halifelik teklif etmişler, ancak Hz. Ali kabul etmemiştir.[796] Israrlardan sonra imâmeti kabul eden Hz. Ali halka "Benden

[792] İbn Sa'd, **Tabakatü'l-Kübrâ**, III/339.
[793] Kâdî Ebûbekir Bakillânî, **Kitabu't-Temhîd**, Beyrut 1987, s. 507.
[794] Muhammed Âbid el-Cabirî, **İslâm'da Siyasal Akıl**, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s.289.
[795] Belâzûrî, **Futûhu'l-Buldân**, s. 456.
[796] Taberî, **Tarih**, III/195; İbn Kuteybe, **el-İmame ve's-Siyâse**, s. 44.

öncekilere biat edildiği gibi bana da biat ettiniz. İmama istikamet, tebaasına da itaat gerekir. Bu biat umumidir"[797] dedi.

Hz. Ali devri birçok olaya sahne oldu ve başkent Medine'den Kûfe'ye taşındı. Mekke ve Medine sahabelerin inziva yerlerine dönüştü. Hz. Ali döneminde Hz. Osman'ın kanını dava etme tartışması halifelik tartışmasına dönüşmüş, Cemel Vak'ası (656), Sıffin Savaşı (657) ve Hakem Olayı yaşanmıştır. Bu olaylar sonunda Müslümanlar Hz. Ali taraftarları, Muâviye taraftarları ve Hâricîler olarak üçe ayrılmışlardır. Özellikle imâmetin kimin hakkı olduğu ve meşruiyet kaynağı gibi sorular Hâricîler tarafından ortaya atılmış ve asırlarca tartışılmıştır. Bu dönemde "tekfircilik" yaygınlaşmaya başlamıştır.

Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle yerine Hz. Hasan halife olmuş, Ancak Hz. Hasan bazı görüşmelerden sonra halifeliği Muâviye'ye devretmiş,[798] Muâviye de yirmi yılın sonunda ölmeden önce oğlu Yezid için biat almış, ölümünden sonra Yezid'in halife olmasıyla babadan oğula geçen saltanat dönemi başlamıştır.[799]

Hâricîler, Allah'ın hükmünü bırakarak hakemlerin kararını kabul ettiği ve dolaysıyla dinden çıkmış bir kâfir olduğu iddiasıyla, Müslümanların geneli tarafından seçilen meşrû halife Hz. Ali (r.a.)'nin imâmetini reddederek Abdullah b. Vehb er Râsibî'yi kendileri için imam seçmişlerdir.[800]

Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde imâmet yahut devlet başkanlığı konusundaki tartışmaların, İslâm toplumundaki büyük anlaşmazlıkların en önemli noktasını teşkil ettiği söylenebilir.[801] Bu hadiselerden sonra imâmet/hilâfet mihverinde dönen problemlerin Müslümanlar üzerindeki tesiri İslâm tarihi boyunca görülmüştür.

3.2. İMAM'IN GEREKLİLİĞİ

İslâm dini gaye ve hedefi ıslah ve muhafaza üzerine müessestir. Bütün icra, yargı ve denetimin tam anlamıyla yerleşebilmesi için, devlet mefhumunun varlığı ve

[797] İbn Sa'd, **Tabakât**, III/31.
[798] Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, s. 72
[799] Adnan Demircan, , "Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği", **HRÜİFD**, C. II, ss. 109-128.
[800] Muammer, **el-İbâziyye Dirâsetü Mürekkezeti fi Usûlihim ve Tarihihim**, s.48.
[801] Eş'arî, **Makalâtu'l-İslâmiyyîn**, s. 2.

önleyici bir otorite ile mümkün olabilmektedir. Sahabe, bir imam tayin etmenin gerekliliği hususunda ittifak etmişlerdir. Bu meyanda herhangi bir aykırılığın varlığı söz konusu olmamıştır.[802] İhtilaf İmamın gerekliliği hususunda değil, kimin olacağı ve nasıl olacağı ile alakalıdır.[803]

İslâm dininin gayesi insanlığın saadetidir. Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesidir.[804] Bunun oluşabilmesi için bir otoritenin varlığına gerek vardır. Bu da, ancak devletin varlığı ile mümkündür ki sulhu umumi sağlanabilsin, insanlık kötülüklerden korunabilsin.

İnsanların din ve dünya menfaatlerinin korunması ve onlara zarar verecek şeylerden onları muhafaza etmek içindir. Müslümanların sosyal hayattaki sorunlarını giderecek, kolluk kuvvetlerini sevk ve idare edecek, düşman saldırılarına karşı halkı koruyacak, iç kargaşalığı önleyecek ve sulh-selâmeti temin edecek bir başkanın olması gereklidir.[805] Hz. Ebûbekir'in hilâfeti bu amaca yönelikti.[806]

İnsanda bulunan kuvveler Cenab-ı Hak tarafından tahdit edilmediğinden ve insanın cüz-i ihtiyarisiyle terakkisini temin etmek için bu kuvveler başıboş bırakıldığından, beşeri münasebetlerde zulüm ve tecavüzler vukua gelir. Bu tecavüzleri önlemek için, insan toplulukları, çalışmalarının semerelerini mübadele etmekte adalete muhtaçtır. Her ferdin aklı, adaleti idrakten aciz olduğundan, külli bir akla ihtiyaç vardır ki; fertler, o külli akıldan istifade etsinler. Öyle külli bir akıl da ancak kanun şeklinde olur. Öyle bir kanun ve icrası, ancak devletin oluşumuyla mümkündür ki Şari-iHakiki'nin emr ve nehiyleri yerine getirilebilsin.[807]

Bu çerçevede mezhepler, imâmetin tespit şekli imama gerek olup olmadığı, gerekliliği halinde kimler tarafından ve nasıl tespit edileceği, ne gibi vasıflara hâiz olacağı konularını ele almışlardır.

---

[802] İbn Zekvâni **Sîre**, s. 75.
[803] Teftazani, **Şerhu'l-Makâsıd**, V/236.
[804] İbn Zekvâni **Sîre**, s. 75.
[805] Bağdadî, **Usûlü'd-din,** s. 67.
[806] İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.
[807] Said Nursi, **İşârâtu'l İ'câz**, RNK Neşriyat, İstanbul 2010, s. 93.

Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'a göre imâmet meselesi, dinin aslından olmadığı, seçimle olması ve Müslümanlar kendi aralarından seçmesidir. Hz. Ebûbekir'in halife seçilmesi bu şekilde olmuştur. Ehl-i Sünnet siyasî meseleleri ağırlıklı bir şekilde hilâfet noktasında ele almış ve imâmetin Kureyş'ten olması gerektiğini savunmuştur. İmâmet mevzuunu akide içinde telakki etmemişlerdir. İmâmet ve hilâfetle ilgili olarak ehl-i sünnet "Şüphesiz imâmet, imam tayin etmenin gerekliliğinden dolayı ümmetin üzerine yüklenmiş zaruri bir iştir. İmam, ümmet için hâkimler ve güvenilir kişiler tayin eder, sınırları korur, orduların başında savaşa gider, zulme uğramış olanları zalimlerden korur. Ehl-i Sünnet "Bu ümmet içinde bir imama imâmet vermenin yolu, içtihadla seçimdir" demişlerdir.[808]

Şiîlik dendiği zaman akla ilk gelen imâmet meselesi olmaktadır.[809] Şia, diğer fırkalardan farklı olarak "İmâmet"i inanç esasları arasındamütalaa etmiştir.[810] İmâmeti temellendirme gayretlerinde imâmetin vucubiyeti oluşturmaktadır.[811]

Şiî itikadınca imâmet fıkhî değil akidevî bir konudur.[812]Allah, Hz.Peygamber'i (sav) seçtiği gibi imamları da seçerek göndermiştir. İmamın nass ve vasiyetle tayin edilmesi, diğer farzların delilleri kadar kesindir.[813] Bundandır ki Hz. Ali'nin nasla imam tayin edildiğini kabul etmeyen, aynı zamanda mü'min vasfını da kaybeder.[814] Buna göre imanın tekemmülü, imâmete inanmakladır. Nass ile belirlenen imâmet kudsiyet arzeder, ümmetin bunda tasarrufu ve iradesi mümkün değildir.[815]

Bilindiği gibi İmamiyye'ye göre usulu'd-din beştir. Tevhid, Nübüvvet, İmâmet, Adl, ve Meâd'tır.[816] Bütün Şiî fırkaların merkezi fikri, "Ali b. Ebû Talib'in imâmetinin ve hilâfetinin, gizli ya da açık nass ve vasiyetle olduğu"[817] ve "imâmetin

---

[808] Şehristânî, **el-Milel**, I/22.
[809] Metin Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru (4. Ve 5. Asırlar)**, İlahiyat, Ankara 2007, s.12.
[810] Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru, s.11.**
[811] Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru, s.40.**
[812]Kadı, Abdulcabbar, **el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd**, s. I/298.
[813] Malatî, **et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a**, s.25
[814] Cürcânî, **Şerhu'l-Mevakıf**, III/281.
[815] Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, I/146.
[816] Muzaffer, Muhammed Rıza, **Şîa İnançları, Akâidü'l-İmâmiyye**. (Trc. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yayınları, İstanbul 1978, ss. 26-30.
[817] Bozan, **İmâmiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru, s.45.**

onun evladından başkasına geçmeyeceği" hususudur.[818]Şia'da en çok nazar-ı dikkati celb eden ve her zaman gündemlerinin birinci maddesi imâmet meselesi olmuştur.

Bazı Mu'tezilîler, Şia'nın bu tarzına eleştiriyle yaklaşmışlardır. Onlara göre Hz. Peygamber vefatından sonrası için imam nasb etmemiştir; eğer imâmet dini bir akit olsaydı, kıble, namaz, zekât vesâire gibi konularda nasıl nass varsa imâmet konusunda da nass olurdu.[819] Mutezile de imâmet konusunda hâkim olan görüş devlet başkanının seçilmesinin ümmete tevdi edilmiş olmasıdır. Onlara göre imam olacak zatın ehl-i iman ve adil olması, kitap ve sünneti bilerek onlarla amel etmesi ehemmiyet arz etmektedir.[820]

Kâdı Abdülcebbâr, imâmet meselesini dinin aslî bir meselesi olarak değil de dünyaya ait bir fayda ve maslahat olarak görmüştür. O, imâmetin, hem aklen hem de dinen gerekli olduğunu ileri sürerek, bu hususta da icma delilini ileri sürer. İcmaın kaynağı ise dinî nasslar ve akıldır. Kâdî Abdülcebbâr icma delilini, Hz. Peygamber'den sonra süre gelen kronolojik sırayı benimseyerek Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin imâmetlerinin meşruiyeti esasına dayandırmak suretiyle ifade etmiştir. Onlardan sonra ise, imâmet görevine getirilecek kimsenin ümmetin belirlediği ve akdettiği biri olması gerektiğini ilerisürmüştür. O, bu görüşüyle, aynı zamanda imâmetin nass ve tayinle olduğu tezinin karşısında yer almıştır.[821]

İbn Haldun, imâmetin gerekliliğini ortaya koyarken akıl yürütmeyi benimsemiştir. İmam belirlemenin vacib olmadığını söyleyerek yönetimden kaçmanın hiç kimseye yarar sağlamayacağını ifade etmiştir. Çünkü siz, dini ayakta tutmanın gerekli oluşuna inanmaktasınız. Bu durumda onu ayakta tutacak olan bir yönetim ve otoriteye ihtiyaç söz konusu olacaktır. Yönetim de, bir yöneticinin varlığıyla gerçekleşecektir. Sonuçta herhangi bir yönetici (imam) belirlenmemiş olsa bile, yönetimin oluşması nedeniyle, uzak durmaya çalıştığınız şey yine de gerçekleşmiş olmaktadır.

[818]eş-Şehrestani, **el-MileI ve'n-Nihal**, 1/146.
[819] Kâdî Abdülcabbar, **Şerhu Usûli'l-Hamse**, s. 762.
[820] Kâdî Abdülcabbar **Şerhu Usûli'l-Hamse**, 750.
[821] Aydınlı, Osman, "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci"**.**s. 113-146.

İbâzîler, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer dönemlerini en ideal dönemler olarak görmüş[822], ilk altı yıldan sonra Hz. Osman'ın[823], tahkîm hadisesinden sonra da Hz. Ali'nin küfre girdiğini iddia etmişlerdir. Hâricîler imâmet konusunda "Kureyş'in üstünlüğü" fikrine karşı çıkarak, imâmetin Kureyşliden başkasına verilebileceği fikrini öne sürmüştür. Halkın seçtiği devlet başkanı adaletle hükmedip zulüm etmediği müddetçe itaat edilir.

3.3. İBÂZÎ KAYNAKLARDA İMÂMET

İbn Sellâm, "Ümmetin başında bir imam olmalı mıdır?" konusuna, müslümanların sayı olarak belli bir adede ulaştıktan sonra, kendileri için bir imamın gerekli olduğunu söyler.[824] Ancak böyle bir ortamda başa geçen imam "İmamu'd-difâ" savunma imamı olarak isimlendirilir. Savunma imamı seçilsin ki, batıl ehlini kahretsin ve onları düşmüş oldukları dalaletten kurtarsın.[825] Ümmet imamsız kalmamalıdır. Zira bizden önceki seçkin inananlar, belli bir sayıya ulaştıktan sonra, kendilerine hükmedecek bir imama akitte bulunmadan dağılmaları câiz değildir.[826]

İbâzîler'de İmâmet meselesi İbâzî siyaset anlayışının önemli kaidelerindendir. Buna muhalif olmak câiz değildir.[827] İmam tayin etmekle, ortaya çıkması muhtemel bir zarar giderilmiş olur. Böyle bir zararın def edilmesi de şer'an vaciptir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Şari'in koymuş olduğu şer'î hükümleri infaz etmek, cezaları tatbik etmek, sınırları korumak, orduları donatmak, zekâtları toplamak, zayıfları korumak, zorbaların ve yol kesicilerin taşkınlıklarını önlemek, cuma ve bayramları eda etmek, adaleti tam olarak sağlamak, kimsesizleri evlendirmek, ganimetleri taksim etmek. Bütün bunların uygulanması, dünya ve ahiretleri açısından insanların faydasınadır. Maksat olarak gözetilen bu faydalar ise, bir imamın gerekliliği konusunda sahabe icma etmiştir. Ancak anlaşmazlık imamın belirlenmesi konusundadır.[828]

---

[822] İbn Zekvân, **Sîre**, s.76.
[823] İbn Zekvân, **Sîre**, s.79.
[824] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 94.
[825] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din** s. 94.
[826] İbn Selâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 94.
[827] Süleymân b. Abdullah el-Bârûnî, (1368/1940), **Muhtasaru Târîhi'l-İbâziyye,** Umân 2003. s. 68.
[828] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 96.

İbâzîlikte İmâmet, zuhur döneminde "şura yolu" iledir.[829] İlâhi kanunların tümünün tatbiki temeline dayanır.[830]

Sîre de Salim b. Zekvân'ın, ilk dört halifenin nass ve tayinle değil ümmetin biatı ile halife olduklarını belirttiği görülür.[831] Hilâfet sıralaması hususunda herhangi bir tartışmaya girmemesinden, hilâfet sıralamasını aynı zamanda fazilet sıralaması olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.[832]

İmâmetin lüzumu üzerinde Hâricîler arasında ittifak mevcut gibidir. Her ne kadar onların Necedât kolu; "Ümmetin halifeye ihtiyacı yoktur, Müslümanlar, kendi aralarında Allahın kitabını tatbik ederler."[833] görüşünde iseler de, ekserisi imamı lüzumlu görür ve belirttiğimiz üzere, onun şahsında hiçbir kavmi ayrıma gitmez. Eş'arî (v. 324/935), Hâricîlerin bu noktadaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: "İmâmete geçmiş kimse, şayet buna müstehak ise, Kureyşten olsun, başkalarından olsun, imâmeti caizdir, Cair (zalim kimse) imam olamaz."[834] Nevbahtî ise (III. /IX. asır) şöyle açıklamaktadır: "Herkes İmam olabilir, yeter ki, Kitab ve Sünneti tatbik eden, onları bilen kimse olsun."[835]

İbâzîlerde imâmet görevine getirilecek kimsenin ümmetin belirlediği ve akdettiği biri olması gerektiği ilerisürülmüştür. Onlar bu görüşleriyle, imâmetin nass ve tayinle olduğunu savunanların karşısında yer almıştır.

3.4. İMAMDA BULUNMASI GEREKEN ŞARTLAR

Bütün Müslümanların din ve dünya yükümlülüğünü üzerine alan imamın üstün meziyetlere sahip olması gerekir. Özellikle siyasî ve idarî alanda geniş bir bilgiye ve beceriye sahip olmalıdır. Dini görevlerini uygularken de, siyasî ve idarî bilgiye dayanacaktır. İmamda bulunması gereken şartlardan bir kısmı şöyledir:

---

[829] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 95.
[830] Sabri Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", **AÜİFD**. C. XXIX Sayı: 1, 1987 ss. 283-301.
[831] İbn Zekvân, Sîre, s.91.
[832] Orhan Ateş, "Salim b. Zekvân'ın **Sîre**si'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", **ÇÜİFD**, C. IX, s. 2, Temmuz-Aralık 2009, ss. 97-111.
[833] Şehristanî, **el-Milel,** I/193.
[834] Eş'arî, **Makâlât**, I, 204.
[835] Bağdâdî, **Fırak**, s.10.

3.4.1. İlim

Bağdadî, imam, şer'i hükümleri uygulamak, gereklerini yerine getirmek, Allah'ın dinini yeryüzünde korumak ve kollamak, insanların faydasına olanları yerine getirmek düşmanla savaşmak gibi kutsi görevlerle muvazzaf olduğundan imamda bulunması gereken ilk şartın ilim olduğunu ifade eder. Bu için ise, haramda ve diğer kurallarda en az müçtehitlerin düzeyinde bilgisi bulunmalıdır."[836] İslâm dininin esaslarını kaynaklardan istinbat etmeyi bilmektir.

İmâmın içtihad edemeyecek kadar ilmi yoksa konuyu ulemaya tevdi etmeye muhtaç olur. Bu ise onun fikirlerinde dağınıklık meydana getirir ve başkasına muhtaç hale gelir, istiklâliyet dairesinden çıkmış olur[837] ve başkasını taklit etmek zorunda kalır. İslâm kanunlarının tatbiki için ilimde kemalde olması gerekir. Mutezileye göre imam, göreve geldikten sonra ilminin olmadığı ortaya çıkarsa bu, imamlıktan azledilmesine sebeptir. Çünkü bu durum, fıskını pekiştirmiş olmaktadır.

İbâzî âlim İbn Sellâm, imamda bulunması gereken şartları şu şekilde izah etmiştir:"Sırat-ı müstakim üzere olmak, takva sahibi olmak, ilim sahibi olmak, en mühimi de güvenilir olmasıdır."[838] Bu ise imamı şer'i uygulamalarda mesul kılar. Ardından da karşılaştığı bir takım müşkülatlar karşısında, münasip hal çareleri geliştirebilecek düzeyde bir akletme gücünü taşımasının zorunluluğu da vardır.

İmamda bulunmaması gereken şartlardan birisi cehalettir. Ümmetin sevk ve idaresi cahil birisine bırakılmayacak kadar ehemmiyetlidir. "Cahil bir kişinin Müslümanların başına geçmesi haramdır. Aynı şekilde Müslümanların imam olarak cahil birini seçmeleri de haramdır."[839]

İlmi seviyesinin ne olacağı hususunda kesin karineler konulmamıştır.[840] Ancak Kur'ân- Kerim'de bilenler ile bilmeyenlerin bir olmayacağı net bir şekilde ifade edilmiştir.[841]Buna göre İmamın özellikle ilim sahibi olması gerekir, böyle olmadığı

[836] Bağdadî, **Usulû'd-Din**, s. 277.
[837] Muhammed Ammare, **el-İslâm ve Felsefetü'l-Hükm**, el- Müessesetü'l Arabiyye li'd-Dirase, 1979, s.222.
[838] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 95.
[839] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 95.
[840] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 95.
[841] Zumer, 39/9.

zaman ‘emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker’i uygulamada zorluklar meydana gelecektir. Cahil bir kimse yapması gereken icraatları yapma hususunda kudretli olamaz. Kulların maslahatını ihmal etmiş olur.

İbâzîlere göre, İmamda bulunması gereken şartlar doğru sözlü olması,[842] yalancı olmaması ve sözüne güvenilir olması ile birlikte takvasında, iffetinde ince anlayışlılığında, meseleleri kavramada aklında ve özellikle ***“ilminde”*** emin biri olmalıdır.[843] Bununla beraber imâmet sıfatını taşıyan şahsa itaat şart, ona karşı gelmek ise, Allah ve Resûlûnün zimmetinden çıkmak demektir. İnandığımız din, Allah’ın Resûlû’nün, meleklerin, Ensâr, Muhacir ve onlara tabi olan, şüphe ve tereddüde düşmeyen, bid’alara dalmayan bizden önceki Müslümanların ve ehl-i şûra olmalıdır. Zira Allah katında olan; inanıp Rablerine güvenen, büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan çekinen, öfkelendiklerinde bile bağışlayanlar, Rablerinin çağrısına cevap verenler ve namaz kılanlar için daha iyi ve daha süreklidir. Onların işleri aralarında danışma iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan da sarfederler.[844]

İbâzîler imamlarını seçerken âlim olmasına dikkat etmişlerdir. Nitekim Rüstemî Devletinin imamları ilimleriyle öne çıkan kişilerdi. Abdurrahmân b. Rüstem “Hameletü’l-İlim” diye anılan grubun arasında yetişmiştir.[845] Rüstemî imamların âlim oluşu, İbâzî Mezhebinin imamda bulunması gereken şartlardan birinin ilim olması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. İmamlarının evleri bir nevi ilim meclisini andırmaktaydı. Burada İbâzî mezhebi, fıkıh, fıkıh usulü, münazara, dil bilgisi, fesahat ve kozmoğrafya gibi ilimler okutulurdu. Rüstemî Devleti yöneticilerinden İmam Abdulvahhab öğrenci okutmuş ve kitap yazmıştır.[846]

İbâzîlerin kurmuş oldukları devletin (Rüstemî Devleti 160-297/777-909)[847] başındaki imamlar aynı zamanda ileri gelen âlimleri idi.[848] Bu imamlardan ilki olan Abdurrahmân b. Rüstem (v. 171/787), döneminin en büyük âlimlerinden idi.

---

[842] İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’d-Din**, s. 95.
[843] İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’u’d-Din** s. 96.
[844] Şûra, 42/36-38.
[845] Vercelanî, **Kitabu’s-Sîre**, s. 57.
[846] İbn Sağir el-Malikî, **Ahbâru Eimmeti’r-Rüstemiyyîn**, s. 255.
[847] Karabiber, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, s.138.
[848] İbn Sellâm, **Bed’u’l- İslâm ve Şerâi’ü’d-Din**, s. 134.

3.4.2. Cinsiyet

İbâzî inancında, imamda aradıkları vasıflardan biri de İmamın erkek olmasıdır. Ayrıca idarecilik hususunda erkeklerin kadınlara tercih edildiğine dair Kur'ân'dan ayet delil gösterilmiştir.

"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur. Onun için sâliha kadınlar itaatkârdır..."[849]

İbn Sellâm, imam olacak kişinin çocuk olmaması gerektiğini, olgun olması şartına bağlayarak, rüşt sahibi olmasını ileri sürmüştür. Bu makam ağırdır ve yükümlülük ister. Zayıf ve yetersiz birisine verilmesini uygun görmez[850]

Hâricîliğin bir alt kolu olan ve Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'ye nispetle Şebiyye'ye göre imâmet için bir kadının atanabileceği görüşü vardır.[851]

3.4.3. Sağlık

İmâmet vazifesinde bulunacak kimsede, görevini yeterince yerine getirebilmesi için bedeninde buna engel olacak herhangi bir noksanlığın olmaması gerekir.

İmâmette öncellikle, akıl sağlığı yerinde olan, imâmet görevlerini ifa edebilecek kadar bedeninin sıhhatte olması ve uzuvlarının sağlam olması gerekir. İş ve amele tesir edecek derecede körlük, sağırlık, dilsizlik, akıldan gayr-ı musallah ve iki elinin ve ayağının iş görmez olması kusurdur. Bu hal imamın üzerine aldığı vazifeleri hakkıyla yerine getirmesine manidir.[852] İmamın azalarının sağlam olması gereklidir aksi halde kendiişlerine çeki düzen veremeyen birinin ümmetin işlerine güç yetiremeyeceği muhakkaktır. Bu aynı zamanda felaketleri önleme ve hakların yerine getirilmesine manidir.

---

[849] Nisâ, 4/34.
[850] İbn Sellâm, **Bed'u'l- İslâm ve Şerâi'u'd-Din**, s. 101.
[851] Bâğdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak, s. 109;** Bozan, **İmamiyye Şîasının İmâmet Tasavvuru, s.22.**
[852] İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 517.

İşitmekte zorluk çeken sağır, dilsiz, zaruri ihtiyaçlarını gidermeye mani olan iki ayak veya iki elin kesik olması, gözde olduğu gibi bu büyük makama uygun değildir.

İmamın görmesi gerektiğinde ihtilaf yoktur. Çünkü gözlerinin görmemesi hukuk ve problemlerin çözümünde yanlış ve negatif sonuçlar doğurur.

3.4.4. Hürriyet

İmâmet görevi için bir takım şartlar zikredilirken, bir insan hakkında ideal durumun vasıfları anlatılır. Hürriyetin şart olmasının sebebi ise, bunun bir kemal niteliği olmasıdır.

Binaenaleyh köle, sahibine, efendisine hizmet ile meşgul olduğu ve halk arasında küçük görüldüğü için imam olamaz. Hemen tüm mezhepler bu konuda müttefiktirler. Köle sosyal hayatta düşük profilinden dolayı hüküm sürme konusunda güçsüzdür.

Devlet başkanı olacak şahsın hür olması gerekir, köle olan devlet başkanı tayin edilmez, çünkü köleler şahitlik yapma salâhiyetini taşımıyorlar, hâlbuki devlet başkanında şahitte aranan vasıfların olması gerekir. Kölenin kendi şahsı üzerinde tasarrufta bulunmaya hakkı olmadığından, başkası üzerinde hiç tasarrufta bulunması mümkün görülmez, köle ister mükâteb (azat edilmesi, sahibinin ölümüne bağlı olan köledir.), ister müdebber (sahibiyle anlaştıkları malı getirdiği takdirde azat edileceğine dair elinde bir yazı bulunan köledir. O malı veya parayı getirince serbest olur.) olsun devlet başkanı tayin edilemez[853].

Devlet başkanının, devletin her türlü hizmetini sağlıklı bir şekilde yürütebilmesi için tam bir hürriyet içinde olması, kendisinde hürriyetini kısıtlayıcı herhangi bir halin bulunmaması gerekir.

Hürriyet, yaşamak gibi insanın en temel haklarındandır. Hürriyetten mahrum olanın iradesi de olmaz. Başkasının baskısıyla seçim yapabilir ki, bu ehil olmayanın

[853] Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî (v.450/1058), **el-Ahkâmu's-Sultaniyye**, Beyrut, 1990, s.130.

seçilmesi halinde ümmete felaket getirir. "Resulullah (sav)'e bir köle gelerek O'nunla hicret edeceğine dair bey'at etti. Resulullah (sav), onun köle olduğunun farkında değildi. Sahibi gelip onu isteyince, Resulullah (sav). 'bana sat' dedi. İki siyah köleyle onu satın aldı ve bir daha köle olup olmadığını sormadan kimseden bey'at almadı."[854] Hadis-i şerif, bey'atte ve imâmette hürriyetin şart olduğunu bildirmektedir.

İbâzî âlimler de İmâmet için hürriyetin şart olduğunu, çünkü kişinin bizzat kendisi üzerindeki velâyetinin eksik olmasının, başkası üzerinde velâyet sahibi olmasına engel teşkil ettiğini belirtmektedirler.

Hz. Ömer'in "Eğer Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim hayatta olsaydı onu halife tayin ederdim"[855] sözü üzerinde durulması gereken bir husustur.

3.4.5. Soy

Mezhepler tarihi kaynaklarından edindiğimiz malumata binaen mezhepler, devlet başkanı adayının Kureyş soyundan olmasının gerekip gerekmediği konusunda ihtilâf etmişlerdir.

Mezhepler Tarihi kaynakları, Hz. Peygamberin imâmetin Kureyş'e ait olduğunu bildiren bazı hadislerine ve bütün Râşid Halifelerin Kureyş'ten olması gibi bazı olaylara dayandırarak, imâmetin Kureyş kabilesinden olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Şayet Kureyşli olup da diğer şartları taşımıyorsa, onun yerine diğer şartları taşıyan ancak Kureyşli olmayan âlim, kâmil, takva sahibi olanı tercih edilir.

İmâmette asıl maksat ekseriyetin bey'atını temin etmektir. Burada temel espri, meşveretle bir adam seçmektir. İlk dönemde Meşveretle, umumun tasvibini elde edebilme imkânı, Kureyşli bir Muhacir Müslüman ile mümkün olmuştur. Yoksa Kureyşlilik, Hilâfetin hadîs'e dayanan, lâzım-ı gayr-ı müfârık (olmazsa olmaz) şartı değildir.[856]

---

[854] Müslim, **Müsâkât** 23.
[855] İbn Haldun, **Tarih**, II/275.
[856] M. S. Hatiboğlu. İslâmda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği, **AÜİF** Dergisi, C. XXIII, Ankara 1978, s. 160-61.

Mâna itibariyle "İmamlar Kureyş'tendir" hadîsini destekleyen hadîslerin ana lafızları şöyledir:

"Kureyş imâmet ehlidir.."[857], "Melik Kureyş'tedir.."[858], "..Siz bu işe (emîrlik) insanların en lâyık olanlarısınız.."[859], "Bu iş (emîrlik) Kureyş'tedir.."[860], "İnsanlardan iki kişi var olduğu müddetçe, bu iş (emirlik), Kureyş'te devam edecektir."[861] , "Kureyş'ten bir vâlî var olmaya devam edecektir."[862], "..Vâlîler (vülât) Kureyş'tendir."[863], Kureyş, hayırda ve şerde kıyamete kadar insanların vâlileridir."[864], "Ey Kureyş topluluğu! Benden sonra bu işin vâlileri sizlersiniz."[865], "Bu iş, sizdedir. Birtakım marifetler çıkartmadığınız müddetçe, bu işin vâlîleri de sizsiniz.."[866], "Hilâfet Kureyş'tedir.."[867]

Bütün bu rivayetler birlikte dikkate alındığında, bu konuda sahih bir rivâyetin bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Halifelerin Kureyşten olmasını, bir haber ve müjde olarak değerlendirmenin daha isabetli olacağı düşüncesini hâkim kılmaktadır.

İmamın Kureyş'lilere mensup olmasının, hilâfetin sıhhatinin şartı olmayıp öncelik ve tercih nedenidir. "İmamlar Kureyş'tendir" hadisi mana yönüyle ele alındığında sıhhatinden şüphe edilemeyecek bir rivâyet özelliğini taşımaktadır.[868]

İbâzî âlimler, imâmetin Kureyş kabilesinden olması ile ilgili şartın İslâm'ın insanlar arasında eşitliğiyle münasip düşmediğini belirterek, böyle bir şartı kabul etmemişlerdir. Devlet reisi olacak kişide 'Kureyşîliği' şart koşmazlar.[869] Bu hadise

---

[857] Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (204/819), **el-Ümm**, I/VII, 2. bsk, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1393/1973, I/162.
[858] Heysemî, **Mecma'u'z-Zevâid**, V/192.
[859] Beyhakî, **es-Sünen**, VIII/144.
[860] Buhârî, **Ahkâm** 93/2, (VIII/105), Menâkıb 61/2, (IV/155).
[861] Buhârî, **Menâkıb** 61/ 2, (IV/155), **Ahkâm** 93/2.
[862] Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, (ö.807/1404), **Mecme'u'z-Zevâid ve Menbâ'u'l-Fevâid**, I-X, 3.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1967, V/195.
[863] Beyhakî, **es-Sünen**, VIII/143.
[864] Tirmizî, **Fiten**, 49, (IV/503), H.No:2227.
[865] İbn Hanbel, **Müsned**, I/458.
[866] Heysemî, **Mecma'u'z-zevâid**, V/193-195.
[867] İbn Hanbel, **el-Müsned**, IV/185.
[868] Bakkal, Ali, Ebû Bekir'in Halîfe Seçilmesinde "İmamlar Kureyş'tendir" Hadîsinin Rolü Üzerine, **İstem**, Yıl:3, Sayı:6, 2005, ss. 87–104.
[869] Abdurrahman b. Muhammed el-Cilâlî, **Tarihu'l-Cezairi'l-Âmm**, Divanu'l-Matbaati'l-Camia, Cezayir 1994, s. 14.

mukabil şu hadisi delil olarak getirirler "Başınıza, kafası kuru üzüm gibi olan Habeşli bir köle dahi getirilse onu dinleyin ve itaat edin."[870]

Onlara göre soy değil mühim olan mü'min olmanın yanı sıra adalet sahibi olmasıdır. Bu vasıfları taşıyan herkes imam olabilir.[871] Bu görüşlerinden olsa gerek, Arap olmayan sair ırklara mensup kişilerin İbâzîlerin yanında yer aldığı bilinmektedir.

Devleti idare edecek kişinin, salih olması, kim ve hangi sınıfa mensup olursa olsun, halifenin en lâyık kimseler arasından seçilmesini istemişlerdir. Devlet Başkanının hangi ırktan, hangi soydan, hangi kabileden olursa olsun, ilim ve adâlet sahibi bir Müslümanın hakkı olduğunu savunmuşlardır.

İbâzîlere göre imamın Kureyşten[872] veya Araplardan olması şart değildir. Kur'ân'dan şu ayeti delil getirirler. "Sizin Allah indinde en mükerreminiz takvâsı en yüce olanınızdır."[873] Mükerremlik ve takva söz konusu olunca kureyşilik düşer.[874] İşte bu şartlara hâiz bir imama tabi olmak raiyet üzerinde vaciptir.[875] Bu fikirler ile İbâziyye diğer din, mezhep ve siyasîlerden ayrılmıştır. *İbâzîler'in İmâmet anlayışında, liyakatli olmak şartıyla bütün Müslümanlar eşittir. İmâmet için şahsın İbâzî olması da şart değildir.*[876]

Ehl-i Sünnet Kelâmcıları, Müslüman toplumu yönetecek olan kişide bazı niteliklerin bulunmasını zorunlu saymışlardır. Bu nitelikleri şöylece belirtebiliriz: Müslüman olmak, özgür, akıllı ve buluğ çağına ulaşmış olmak, erkek olmak, adalet sahibi olmak, ilim sahibi olmak, dindar ve fazilet sahibi olmak, Kureyş kabilesine mensup olmak.

Kâdı Ebûbekir el-Bakıllânî (ö. 413/1012), el-Cüveynî gibi bazı Ehl-i Sünnet kelâmcıları aklî ve naklî delillerle imâmette Kureyşîlik şartını benimsememişlerdir.[877]

---

[870] Buhârî, **Ahkâm** 4; Müslim, **İmâre** 37; Nesâî, **Bey'at**.
[871] A'veşt, **Dirâsâtu'l-İslâmiyye fi Usuli'l-İbâziyye**, s.110.
[872] Muhammed Ebû Ras el-Cerbî, **Mûnisü'l-Ehibba fi Ahbâri Cebre**, (Thk. Muhammed el-Merzûkî), el- Matbaatu'r-Rüstemiyye, Tunus 1960, s. 52.
[873] Hucurat, 49/13.
[874] Mustafa eş-Şek'a, **el- İslâm bilâ Mezâhib**, Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1991, s. 139.
[875] İbn Sellâm, **Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'ü'd-Din**, s. 95.
[876] Orhan Ateş, **Günümüz Umân İbâzîliği**, s. 261.
[877] İbn Haldûn, **Mukaddime**, I/554.

Câhız Kitâbu'l-Osmaniyye'de, imâmetle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir. İmamın Müslümanların efdali olması lazımdır. Kureyş kâbilesinden veya Hz. Peygamberin akrabası olması hilâfetin şartlarından değildir. Hz. Peygamber'in halifesinin kim olduğuna dair Kur'ân-ı Kerim'de herhangi bir ayet mevcut değildir. Hz. Peygamber vefatından sonra kimin halife olacağı hususunda kimseyi nasb etmedi. İmam tayini nass ve vasiyetle değil, Müslümanlar arasında seçimle olur.[878]Mutezile'de imâmet konusunda hâkim olan görüş, devlet başkanını seçme görevinin Müslüman toplumun fertlerine tevdi edilmiş olmasıdır. İmâmet makamına getirilecek kişinin adaletli olması ve iman ehli bulunması, Kitap ve Sünnet ile amel etmesi gerekir. Mutezile, imam olacak kişinin özelliklerini sayarken onun belli bir soya veya kabileye mensup olmasının, zayıf ve güçlü söz arasındaki farkı anlaması için bilgili olması gerektiğinin, adil olabilmesi için cesur, temiz ve takva sahibi olmasının lazım geldiğini söyler.[879]

Şiâ'nın İmamiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi fırkaları, imamın kimliği üzerinde ittifak ederlerken ayrıntıda farklı fikirler savunmuşlardır. Zeydiyye; imâmın varlığını zorunlu görmekte vu buna müessesine ehemmiyet atfetmektedir.[880] Şîa imâmeti, çok mühim görmüş ve insanların tercihine bırakmamıştır. Onlar, imamların bizzat ilâhî iradenin tecellisiyle tayin edildiğini savunmuştur. Onlara göre imamlar masumdur ve ancak Allah tayin ve Allah'a vaciptir.[881] İmamın naspedilmesi halk üzerinde gerekli olan fıkhî bir mesele değil, Allah'ın fiillerinden bir fiildir. İmâmet Nebilerin makamıdır. Müminlerin emiri Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in makamıdır. İmam, Allah'ın helalini helal ve haramını haram eder. Allah'ın Kur'ân'da belirttiği şer'i hükümleri uygular. Allah'ın dinini düşmanlarından korur ve O, kâmil bir hüccettir.[882]

---

[878], Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi el-Câhız, **el-Osmaniyye**; (Thk. Abdüssellam Muhammed Harun), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1955. 367 ss. 5-8.

[879] Kâdî Abdülcebbâr, **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, s. 753.

[880] Bozan, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru, s. 26.**

[881] İbn Mutahhar el-Hillî, el-Hüseyin b. Ali, **Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd**, Kum 1372, s. 226.

[882] Ebû Cafer Muhammed b. Yakûb el-Küleynî, **el-Kâfî fi'l-Usûl,** Müessesetu Ensâriyân, Kum, 1424, 1/190.

İbâzî Mezhebine göre, salah, takva, zekâ, ileri görüşlülük ve cesaret imâmette asli olan ve olmazsa olmaz şartlardandır.[883] Tabiinden Hasan Basrî'nin adil imamda olması gereken özellikleri, kendilerini adaleti arayan ve kitap ve sünnete göre amel eden İbâzîler için de aynı mefhumları dile getirdiğini söylemek mümkündür.

3.5. İMÂMET ÇEŞİTLERİ

İbâziyye 'ye göre, din'in uygulanma yolları dörttür. "Mesâlikü'd-Din" diye tabir olunur. Bunlar; Zuhur, Difa, Şurat ve Kitman dönemidir.[884] Bunları kısaca izah edelim.

3.5.1. Kitman (Gizlenme) İmamlığı

Lügatte, Kitman; sır saklar ve kimseye sır açmaz adamın hali, ketumluk: "O adamın kitmanı lüzumundan Ziyâdedir",[885] manasına gelmektedir. Takiyye, "zarar veya eziyet veren bir şeyden korunmak,[886] bazılarının bazılarından çekinmesi" manalarına gelmektedir.[887]

Istılahta ise "şahsın nefsini, ırzını, dinini veya malının inanmadığı bir akidenin açıklanmasıyla korunması"[888] görünüşte karşı tarafta görünürken, iç âleminde ise bunun zıddı olmasıdır.[889] İnsanın can tehlikesinden dolayı gerçek inancını gizlemesi durumu Kur'ân-ı Kerim' de şöyle izah edilmiştir: "Mü'minler, inananları bırakıp, kâfirleri dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile dostluğu kalmaz. Ancak onlardan korunmanız başka." [890]

Büyük bir korku karşısında inancı gizlemenin adı olan takiyye, İslâm mezhepleri tarihinde farklı tonlarıyla kendini göstermiştir. Bu belirginliği İbâzîlikte de görebilmekteyiz. İnancın gereği olarak kabul edenler veya reddedenler bu eylemlerine sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî sonuçları üzerinde tutum ve kanaatlerini

---

[883] Restakî, **Menhecu't-Talibîn**, VIII/44.
[884] Sabri Hizmetli, "İbadilikte Azzabe", s. 283-301.
[885] Şemseddin Sâmî, **Kâmûsi Türkî**, İkdam Matbaası, Dersaadet1317, s. 1146.
[886] el-Müncid, "Veka" md. s. 915; Mutçalı, **Arapça Türkçe Sözlük**, "Teka" (تقى) md., s. 89.
[887] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, I-XV, 404; Râğıb, Müfredât, s. 881.
[888] Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s. 274.
[889] İhsan İlâhi Zahir, **Şîa'nın Kur'ân İmâmet ve Takıyye Anlayışı**, (Trc., S. Hizmetli-H. Onat), Ankara 1984, s. 145.
[890] Âl-i İmrân, 3/28.

belirtmişlerdir. Günümüzde de politik söylemlerde kullanılması meseleye ayrı bir mana vermektedir. Müslümanlar arasında takiyyenin devam ede gelmesi bunun gençler üzerinde olumsuz etkiler bırakması dikkat çekicidir.[891]

Şartlarının oluşması halinde takiyyenin caiz olduğu hemen tüm mezhepler tarafından kabul edilmiştir. Kişinin, herhangi bir sebeple gerçek düşüncesini veya inancını saklamasıdır.[892]Genel olarak böylesi bir davranışa, Kur'ân-ı Kerim, "Her kim imanından sonra Allah'a küfrederse -kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan başka- ve kim küfre göğsünü açarsa, onların üstüne kesinkes Allah'tan bir gazap iner ve onlara büyük bir azap vardır."[893]

"Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan mü'min bir adam şöyle dedi: "Rabbim Allah'tır, dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola eriştirmez."[894]Kur'ân'ın bu iznine binaen bu manada takiyyenin yapılması bazı istisnalar hariç tüm İslâm mezhepleri tarafından kabul edilmektedir. Aralarında çok ciddi sayılabilecek bir ihtilaf da bulunmamaktadır.[895]

Böyle durumlarda asıl düşüncenin aksinin ifade edilmesi tüm Müslüman gruplar tarafından kabul görmüş bir konudur. Hemen bütün mezheplerde şartların oluşması halinde takiyyenin yapılabileceği/câiz olduğu kabul edilmiştir.

Mutezile'de takiyye anlayışı inanç esasları arasında görülmemiştir. Baskı dönemlerinde kendilerini korumak gayesiyle Mutezilî görüşlerini izhar etmedikleri görülmüşse de bu durum genellik arz etmez. Aslında Hâricîler ile Mutezile başlangıçta görüşleri, takiyyenin bir mümin için izin verilen bir durum olmadığı konusunda müttefik idiler. Çünkü emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker amel edilmesi gereken

[891]Mehmet Saffet Sarıkaya, **İslâm Düşünce Tarihind Mezhepler**, Isparta 2001, s. 32.
[892] İrfan Abdülhamid, **Dirâsât fi'l-Firâk ve'l-Akâidü'l-İslâmiyye**, Bağdat 1977, s. 55.
[893] En-Nahl, 16/106.
[894] Mü'min, 40/28.
[895] Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi**, Damla Yayınevi, İstanbul 1993, ss. 211-212.

dinî bir vecibedir. Bu mantıkla, Mutezile mezhebinde takiyye için uygulama alanı mantıken mümkün görülmemektedir.[896]

Ehl-i Sünnet âlimlerinin takiyye kavramına bakış tarzları ölüm tehdidi karşısında, bir ruhsat olduğu hususunda ittifak halinde olduklarıdır.[897] Ehl-i Sünnet olarak mezheplerde takiyye anlayışı din prensipleri arasında adedilmemiş ve ruhsat olmaktan öteye gitmemiştir.

Bu noktada Ahmed b. Hanbel, bir Müslüman ilim adamının kendi düşünce ve inancını takiyye ile gizleme hakkı olmadığını belirterek redetmiştir.[898] Müslümanların kuvvet bulup sayıca çoğaldıkları zaman kendilerinden bir imam seçmeleri gerekmektedir. Bu durumda ve şartlarda seçilen imama İmamu'd-dif'a denir. Savunma imamının seçilmesiyle müslümanlar ehl-i dalaletin sapkın idaresinden kurtulmuş olur.

Ezârika, Sufriye, Necedât ve İbâazîyye gibi fırkaların takiyye anlayışları günün şartları gereği siyasî görüşleri doğrultusunda tezahür etmiştir.[899]

Ezârika kendilerinin istediği şartları taşımayan halifelere karşı açıktan huruc/karşı çıkmanın gerekli olduğunu savunur ve bu durumu takiyye şeklinde ifade etmenin doğru olmadığını bunu da Kur'ân-ı Kerim'den şu ayet ile

"Kendilerine elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kılındığında içlerinden bir takımı hemen insanlardan Allah'tan korkar gibi hatta hatta daha çok korkarlar."[900] takiyye ile amel etmenin câiz olmadığını izah etmişlerdir.[901] Bundandır ki, fert ve toplum bazında takiyye yapılmasına asla müsaade edilmemiştir. Onlara göre din her şeyden üstündür. Bir müslüman ne kadar tazyik altında kalırsa kalsın işin sonunda ölüm bile olsa takiyye

---

[896] Ebü'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kadi Abdülcebbar, **el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl,** (Thk. Muhammed Mustafa Hilmi, Ebü'l-Vefa Ganimi), ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, Kahire 1963,
XX, 290.

[897] Ali Ünal, **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 517.

[898] Muhammed Ebû Zehra, İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi, (Trc., Abdülkadir Şener), İstanbul 1983, s. 381-382.

[899] Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 29.

[900] Nisâ, 4/77.

[901] Şehristânî, **Milel ve'n-Nihal**, I/125.

yapılamayacağıdır.[902] Tarih boyunca içinde bulundukları idarelere devamlı başkaldırmaları ve muhalifleri ile mücadele de ısrarlı olmaları bunun en açık göstergesidir.

Genel manada Muhakkime'nin takiyye anlayışı zamanla yumuşamıştır. Bu kabilden olarak, Abdullah b. er-Râsibî riyasetinde Nehrevân'da toplanan Muhakkime, Alî b. Ebi Talib ile girdikleri savaşta yenilgiye uğramalarından sonra korunma ve tedbir amacıyla kendi dini inanış ve hareketlerinin gizlenmesi ve birlikte yaşadığı cemaatten sakınılması anlamına gelen takiyye inancını oluşturduğu belirtilmiştir.

İbâzîlerin kendi hâkimiyetlerin olmadığı zamanlarda başkalarının hâkimiyeti altında gizli olarak yaşadıkları döneme kitman dönemi derler. Bu aynı zaman da siyasî anlamda bir imâmetin bulunmadığı durumdur.[903] İbâzîler bu dönemde mümkün olduğu kadar, siyasîlerin şüphesini üzerlerine çekmemek gayretindedirler, daha çok nefsi tezkiye ile uğraşırlar. Bu dönem Hz. Peygamber (sav)'in hicretten önceki durumuna benzetilir. Daha çok dini muhafaza ve İbâzîliğin inanç ve ilkelerini koruma ve kollama için kitman halinde yaşanılır.

İbâzîler Kitman döneminde meclislerinde, hasımlarının kötülüklerinden korunmak için çeşitli giysiler kullanarak değişik rollere bürünmüşlerdir. Daha sonraları bu meclisler İbâzî öğrenciler tarafından Basra'dan Kuzey Afrika'ya nakledilmiştir.[904]

Câbir b. Zeyd'in Hicretin 95. senesinde vefatından sonra onun yerine Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerim et-Temîmî geçti. İbâzî Mezhebinin davet süreci Ebû Ubeyde zamanında Haccâc'ın şiddetli baskıları sonucu kitman/gizlilik sürecine girmiştir.[905] Yer altına inerek kuytu yerlerde meclislerini toplayarak faaliyetlerini icra etmişlerdir. Öyle ki böyle zamanlarda dışarıda bir nöbetçi bekletirler biri onlara taraf yönelince arkadaşlarını sessiz olmaları için tembih ederdi.[906] Bu hal kendilerini Haccâc'ın ve yardımcıların baskısından korunmak için tercih edilen bir yoldu.[907]

---

[902] Reşid Rıza, **el-Menâr ve'l-Ezher**, Matbaatu'l-Menar, Mısır trz., III/280-281.
[903] Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 85.
[904] Şemmâhî, **Siyer**, s. 108.
[905] Musa Lekbâl**, el- Mağribu'l-İslâmî**, s. 164.
[906]et-Tuaymî, **et'Te'vîlu'l-Kelâmî İnde'l-İbâdî**, s. 58.
[907] Semâilî, Sâlîm b. Hamûd, **İzâletu'l- va'şai Şerh Seyyidetü,** s. 34.

Basra'da zaman ve mekân itibariyle İbâzîliğin tesisinde ve yayılmasında davetçilerin rolü ehemmiyet arz etmektedir.

İbâzîler'in Basra'da yaşayışları hep kitman hali üzere olmuştur. Bu nedenle kendilerini ve davalarını selamete erdirmek için hususi mekânla ve meclisler kurmuşlardır. Burada İbâzî inancı yaşamayı ve kültürünü geliştirmeyi hedeflemişlerdir.[908]

Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Acı da olsa Hakkı söyle, Sana işkence edilse veya ateşle yakılsan da Allah'a şirk koşma." Rebî', Ebî Ubeyde'den, o da Câbir b. Zeyd'den şu sözü nakleder: "Buradaki şirkten kasıt kalp ile yapılan şirktir. Zira zor kullanılarak, (mecburiyet tahtında) için dil ile şirk koşmayı Allah mübah kılmıştır."[909]

3.5.2. Şurat İmamlığı

Müslüman toplumun zayıf olup, savunma direncini gösterecek duruma gelinceye dek geçen döneme, "Merhaletu'ş-şirâ" denilir. Bu dönemde düşman kuvvetli olup hâkim konumdadır. Yönetici konumdaki Sultan ise zalimdir. Bu merhale İbâzîler için şirâ dönemidir. Hz. Peygamber (sav)'in vahiy geldikten sonraki geçen döneme benzetilir. Bu dönem gizlilik içinde geçer. Bu dönemde İbâzîler için şira hâsıl olduktan sonra asıl kişinin vefalı olmasıdır. Burada şurat; nefsini ve malını cennet mukabilinde Allah'a satmaktır. Allah-u Tealâ Kur'ân- Kerim'de şöyle buyurur:

"İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir."[910] Bunun için şurat, ölünceye kadar sözünün üzerinde sabit olmalıdır.

İbâzî âlimler şurat merhalesinde sayının kırka baliğ olmasında ittifak etmişlerdir. Bunlarında, erkek, hür, sıhhatli, akil baliğ olması gerekir. Bunu Hz. Peygamber (sav) Mekke döneminde sahabelerin sayısı kırka varıncaya kadar tebliğ vazifesini gizli yapmıştır. Allah-u Tealâ'nın şu emrinden sonra aleni tebliğe

[908] Dercinî, **Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib**, s. 214.
[909] Rebî' b. Habîb, **Müsned,** II/788.
[910] Bakara, 2/207.

başlamıştır: "Sana emir olunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!"[911] Bu aşamadan sonra İslâmiyet'i tebliğ maksadıyla inançlarını yaşama ve tebliğ etme hususunda başka diyarlara gidilir. Sayıları altıyı bulduğu zaman dinin temel meselelerini, fıkıh, vera' ve salahı öğrenmeleri gerekir, ayrıca içlerinden ilim ve takva yönünden ilerde olana in'ikad/bağlılıketmeleri gerekir.[912]

İbâziyye başlangıçta, Mekke, Basra, Kûfe, Hadramevt ve Umân gibi yerlerde varlığın idame ettirirken Emevi idarecilerin baskıları artınca meskûn mahallerinden uzaklaşmışlar, Mağrib'e taraf yönelmişlerdir. [913]

3.5.3. Difa' (Savunma) İmamlığı

Saldırı vuku bulduğu zaman veya İbâzî hâkimiyeti için yapılan faaliyetlerde başlarında bulunan lidere imamu'd-difa' denir. Durum Müslümanların aleyhine döner, düşman baskısı başlar, idarede çözülme veya sapma olur ve hak yolundan çıkılırsa, Müslümanlar (merhaletuddifa') konumuna geçerler. Bu dönem için şu ayet delil getirilir:

"Onlar: Andolsun, eğer Medine'ye dönersek, üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır, diyorlardı. Hâlbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamberinin ve müminlerindir. Fakat münafıklar bunu bilmezler."[914]

Bu dönemde Müslümanlar nefislerini ve inançlarını koruma ve kollama çabasındadırlar. Düşmandan gelecek her türlü saldırıya karşı mallarıyla ve canlarıyla saldırıya geçerler. Bu merhalede nasb edilen imama imamuddifa' denir. Şartlar normale dönünce imam bu vazifeden ayrılır ve halk arasına karışır. Yeni bir bey'at ile de imâmet makamına geçer.[915]

---

[911] Hicr, 15/94.
[912] Ebû İshak İbrahim b. el-Kays el-Hadremî, **Muhtasaru'l-Hisâl**, Vezaretu't-Turasi'l-Kavmî, Uman 1884, s.193.
[913] Fığlalı, **İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 111.
[914] Mûnafikun, 63/8.
[915] Ettafeyyiş, **Şerhu Ak'îdet'i-Tevhid**, s.113.

İbâzî tarihinde, İbâzîler ile Abbasiler arasında yapılan savaşta, İbâzîler, Trablus ve Tunus'un güneyi arasında kalan kısımda, Ebî Hatem Yakub b. Lebîb el-Melzûzî'yi imamuddifa' olarak biat etmişlerdir.[916]

Şurat döneminde Müslümanlara, Allah'ın hükümlerini hâkim kılma, zulüm ve zulmeti izale, zalim imamın sultasını zayıflatma, takip etmiş olduğu yanlış yolu düzeltme, Müslümanları bağlayan esaret zincirlerini parçalama, iyiliği emretme ve kötülükten menetmenin çabası içinde olmalıdır. Şurat ile alakalı kaide ve kurallar devrimsel niteliktedir. Ciddi ve dakik bir çalışmayı gerektirir. İbâzî mezhebi bu tür bir yapılanma ile diğer islâmi mezheplerden ayrılmıştır.[917]

3.5.4. Zuhur İmamlığı

İbâzî hâkimiyetinin yapılanması ve mezhebin yaşandığı durumda merhaletu'z-zuhur denilir. İmâmet, zuhur döneminde şura yolu iledir. Şer'î kanunların tümünün tatbik edilmesi esasına dayanır.[918] Hz. Peygamber (sav) ile Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in dönemi ideal bir şekil ile sonuçlanmıştır. Her Müslüman'ın hayatının gayesi, merhaletu'z-zuhur şeklindeki bir hayata ulaşmak ve yaşamaktır. İbâzîler bu durumu şu ayete hamlederler;

"Şimdi Allah, yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) iki yüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah'ın izniyle (onlardan) iki bin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir."[919] Şartların olgunlaşması ile birlikte Allah'ın hükümlerinin hâkim kılınması imam ve ümmet üzerine vacip olmuştur.[920]

İbâzîler, merhaletu'z-zuhûr dönemini Hz. Peygamber (sav)'in şu uygulamasına dayandırırlar;

Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu:"Allah'ım, şu iki adamdan -Ebû b. Hişam ve Ömer b. Hattâb'tan- sana en sevimli olanı ile İslâm'ı güçlendir." Rasûlullah (s.a.v.)

[916] Dercinî, **Tabâkâtu Meşayihi'l Mağrib**, s. II/251.
[917] Ettafeyyiş, **Mukaddimetu't-Tevhid**, s. 35.
[918] Sabri Hizmetli, "İbâdilikte Azzabe", s.290.
[919] Enfâl, 8/66.
[920] Ettafeyyiş, **Şerhu Akîdet'i-Tevhid**, s.436.

sözünü şöyle sürdürdü: "O iki kişiden Allah'a sevimli olanı Ömer'di.[921] Yine Allah-u Teâlâ'nın şu ayetini;

"Sana emir olunanı açıkça söyle ve ortak koşanlardan yüz çevir!"[922]İbâzîler bu uygulamayı Merhaletu'z-zuhur için delil olarak sunarlar ve bunun için Müslüman toplumun belli bir sayıya değil hükmedecek konuma gelmeleri gerektiğini belirtirler.[923]

3.5.5. Dâr Hakkındaki Görüşleri

İbâzîler Dâr hakkındaki fikirleri şu şekilde oluşmuştur. Halkın müslüman olması ve orada İslâmiyet'in hâkim olması, şura ve ihtiyar heyetinin oluşması halinde Dâr-ı İslâm'dır. Yaşayanları ve idarecisi İslâm üzere değilse o toplum dâr-ı küfürdür.[924]

Dâr-ı İslâm üç kısma ayrılır;

1- Dâr-ı İslâm; müslüman diyarıdır, halkı ve idarecisi müslümandır. Burada şariatın hükümleriyle amel edilir. Tevhit ve adalet hükmeder. Ordugâhı müslüman karargâhıdır. Burada imama mutlak manada itaat edilir. İmama karşı gelmek fısktır.

2- Dâr-ı İslâm; müslüman diyarıdır, yönetici olan imam, teğallub ile başa geçmiştir. İmam şer'î hükümleri tatbik edip tevhit ve adalet hükm ettiği için burası da müslüman diyarıdır. Aynı şekilde ordugâhı da müslüman ordugâhıdır.

3- Dâr-ı İslâm; imamı müslüman, idareye meşru yolla gelmiştir. Halkı müslüman, icraatında şer'î hükümleri tatbik etmiyorsa burası da tevhit ve adalet olduğu için müslüman diyarıdır ve ordusu İslâm ordusudur. Lakin burada bağı ve zulüm vardır. Fitne çıkar korkusuyla imama itaat edilmesi gerekir. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker vaciptir.[925]

---

[921]Tirmizî, Menâkıb, 18; Müsned 2/25; Beyhakî, Delâilü'n-Nübüvve, 2/215.
[922] Hicr, 15/94.
[923] Ettafeyyiş, **Şerhu Akîdet'i-Tevhid**, s.114.
[924] Muammer, **el-İbâziyyetu Beyne firaki'l-İslâmiyyeti**, s.143.
[925] Muammer, **el-İbâziyyetu Beyne Firaki'l-İslâmiyyeti**, s.341.

Dâr-ı İslâm, Müslüman yurdudur, idarecisi Müslümanlar arasında vuku bulan kriz, kaos ve siyasî istikrarsızlıktan dolayı başa gelmiştir. Allah'ın hükümlerine tamı tamına bağlı değildir. Burası da İslâm diyarıdır, dâr-ı sultandır. Fakat burada da bağı, zulüm ve düşmanlık vardır. İmama itaat vaciptir, hurûc câizdir. Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker vaciptir.

İbâzî toplumun hâkim olduğu ve seçimle iş başına gelen imama,[926] **imamu'l-bey'a'**da denilir.

İmam kendilerine muhalif olan Müslümanları kendi inançlarına çağırır, muhalefet ederlerse onlara karşı cihat ilan edilir. Muhaliflerin bulunduğu yer iman bölgesidir, ama tevhid bölgesi değildir. Bunun için idarecilerin bulunduğu ordugâhlar zulüm bölgesi olduğundan bunlarla da cihat yapılmalıdır.[927]

3.5.6. Meclisler

İbâzîler üç çeşit meclis oluşturmuşlardır:

1-Meclisu'ş-Şuyûh, harekâtın komuta merkezi olarakta nitelendirilebilir. Burada İbâzî fikrinin plan ve projesi üzerine yoğunlaşılır. Toplantı genelde geceleyin icra edilir. Güvenlik açısından küçük yaşta olanların meclise gelmelerine müsaade edilmez.[928]

2- Meclis-i Âmme, bu mecliste genel itibariyle dini konular İbâzî şuyuhlardan dinlemek için gelinir. Burada icra edilen şeyler hususi bir program dâhilinde yürütülmez, zuhurata tabi olarak konuşmacılar veya tebliğciler kendi şahsi meyilleri ve güçleri nispetinde mesuliyetlerini yerine getirirler. Bu meclisde Allah'ın zikri yapılır, Kur'ân-ı Kerim tilavet edilir, insanlara Allah'ın azabından ve ateşinden korunması için telkinatta bulunulur. Bazı konuşmacılar belli konuları seçerek dinleyicilerin uyanması ve şuurlanmasına gayret gösterilir. Bu tür toplantıların Pazartesi ve Perşembe günleri yapıldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca kadınlara ait

[926] Muammer, **el-İbâziyyetu Beyne Firaki'l-İslâmiyyeti**, II/53.
[927] Fığlalı, **İbâzye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, s. 119.
[928] Dercinî, **Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib**, s. 234.

toplantılar yapılmakla beraber bazen kadınların kendi evlerini bu amaçla kullandıkları da olmuştur.[929]

3- Öğrenci meclisleri, Bu mecliste henüz müptedi diyebileceğimiz vasıfsız öğrencilere İbâzî itikadı öğretilir ve tatbikatı yapılır. Bu kabilden olarak Ebû Ubeyde Müslim b.Kerime öğrencilerini bu meclislerde ve mekânlarda eğitmiştir.[930]

Siyasî bir mezhep olarak ta kendini gösteren İbâziyye, icraatlarında Allah'ın hükümleri ile amel etmeyi şiddetle vurgulayarak, tahkîmi kerih görürler, tayin ve atamalarda akrabaların göreve getirilmesini tasvip etmezler, imâmetin babadan oğla geçmesini benimsemezler. Fakat Rüstemi Devleti kurulduktan sonra imâmet meselesindeki ilkelerinden vazgeçtikleri görülmektedir.

Özet olarak; İslâm âlimleri tarafından incelenen imâmet meselesi, İbâzîler açısından da önemli bir tartışma konusu olmuştur. Müslümanların sosyal hayatına dair birçok konuda tavsiyelerde bulunan Hz. Peygamber (sav) imâmet konusunda bir şey söylememesi dikkat çekicidir. İlk dört halifenin hilâfete geliş biçimleri, bu anlamda yapılan çeşitli seçim metotları İslâm yönetim sisteminde tek bir yolun bulunmadığı şeklinde algılanabilir ve böyle kabul edilebilir. Zira İslâm bir din olarak insanlığın hem dünya hem ahiret saadetini esas almış, ölçülerini bu çerçevede ortaya koymuştur. Buna göre, imâmet meselesinde sadece bir mezhebin doğru olduğuna dair bir görüş belirtmek adeta mümkün görünmemektedir. Bunun yerine, zamana ve şartlara göre, gerekli olan neyse ona göre hareket etmenin daha doğru olduğuna dair bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

İbâzî anlayışına göre, toplumdaki bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uyularak yürütülmesi gerekir. Kur'ân-ı Kerim'deki esaslara dayandırma konusunda son derece ısrarlı davranılmış diğer konularda olduğu gibi imâmet meselesine nakle dayalı bir tarz benimsenmiştir. Hüküm Allah'a aittir, şeklinde ifadelere sıkça rastlamak mümkündür.

[929] Dercinî, **Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib**, s.93.
[930] Dercinî, **Tabâkâtu Meşâyihi'l Mağrib,** s. 21.

Adaletin gerçekleşebilmesi için devletin en önemli niteliği olan adalet prensibiyle emir ve yasakların gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam imâmettir. İmâmet, adil, âlim ve erdemli olması şartıyla hür veya köle her müslüman tarafından yürütülebilir. Bu konuda İbâzîler imamın Kureyşlî, Haşimî, Emevî yahut Arap olmak gibi bir şart aranmaz.

İmam müslümanlar arasında yapılacak hür bir seçimle iş başına gelir; doğru yolda devam ettiği, zulümden uzak durduğu sürece görevini yürütür; sapıklığa düştüğü veya zulmettiği zaman azledilir, gerekirse öldürülür. İmamın koruyucu çevresinin az olması ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir mukavemet gösteremeyecek durumunda olmasından dolayı Kureyş kabilesi dışındaki bir soya mensup olması daha münasiptir.

İbâzîler, Kureyşiliğin bir üstünlük özelliği olduğu düşüncesinde değildirler. İslâm evrensel bir dindir "Allah katında en değerliniz, Allah'tan en çük korkanınızdır" prensibine göre hareket eder ve değerlendirirler. Sadece" Kureyşî olma" vasfını üstün bir meziyet kabul etmek İslâm realitesi ve mevcut dünya konjöktürü açısından müslümanların lehine bir düşünce olmadığını dile getirirler. İmâmete uygun olan, hür erkek, müçtehit, takva, güç sahibi ve yeterli kişidir.

İbâzîler; imamın "Şûra Heyeti" tarafından seçilmesi, halkın bey'atinin alınması, dinî kuralları açıkça çiğneyen halifenin görevden azli, halifenin ilâhî bir gücünün bulunmaması ve ümmete ait hâkimiyeti temsil ettiği, ferdî olarak Allah'a karşı sorumluluk taşıması yanında görevi sebebiyle Müslümanlara karşı da sorumluluk taşıması gibi hususları apaçık şekilde tartışmışlardır.

İbâzîler, Hz. Osman'ın ilk altı yılını, Hz. Ali'nin tahkîme kadar olan zamanı meşru saymışlardır, Hz Osman'ın ikinci altı yıllık devresini ortaya çıkan menfi hadiseler ve icraatlardan ötürü gayri meşru saymaktadır.

İbâzîlere göre imâmet seçimi ehl-i hal ve akd'in ve ümmetin bey'atıyla olur. Şura heyeti âlim ve erdem olan altı kişiden oluşur. Bunun dayanağı Hz. Ömer'in icraatıdır. İmam ile akitleşmek farzdır. İmam olacak kişinin Kureyşî olması şart değil, neseb ve kabilesine bakılmaz. Adil imama karşı gelinmez. Adil vasfını kaybedip zulüm yapan imama itaat edilmez, müslümanlar zarar görmeyecek ise görevden men

edilir. İmamda bulunması gereken şartlar sakıt olursa imâmet görevi de sona erer. Birden fazla imamın olması caizdir.

Yapılan bunca araştırmalar ve uygulamalar gösteriyor ki ilk dört halife devri ve sahabeler zamanında uygulan metot kendi zamanının şartlarına ve ihtiyaçlarına göre oluşmuştur. Bugün için de tarihi bir örnek olarak istifade edilmesi gereken kısımlar olmakla beraber, onları tamamen ve sürekli uygulamamız gereken konular olduğu yerine, bugün bize yol gösteren ışık tutan, faydalı olan kısmını almalı, toptan kabulcü bir tavır sergilemek veya sadece bir mezhebin fikirlerine hasretmemeliyiz.

SONUÇ

İbâzîler, Hicrî birinci asrın ikinci yarısında yaşayan Abdullah b. İbâz et-Temimî'nin arkadaşları olarak bilinen, Mervân b. Muhammed'e karşı hurûc eden ve sosyal yaşamda hoşgörüyü temel alan bir fırkadır. İbâzîyye'nin şiddeti temel alan fırkalardan ayrıştıktan sonraki liderleri, mümkün olduğunca siyasîlerle iyi ilişkiler kurmaya gayret göstermişlerdir. İbâzî kaynaklarda fırkanın fikri müessisi olarak gören Cabir b. Zeyd tıpkı Abdullah b. Ömer gibi Emevi idareciler ardında namaz kılmış ve onlardan gelen hediyeleri kabul etmiştir.

İbâzîler, başlangıçta sahip oldukları görüşlerinden dolayı kendileri için "el-müslimin", "Cemaâtu'l-Müslimin", "Ehlu'd-Da'vet", "Ehlü'l-Adl ve'l-istikamet" ve "Ehlü'l-istikamet ve'l-iman" gibi ünvanları kullanmışlardır. İbâzî olmayan kaynakların ısrarlı bir şekilde kullandıkları İbâzî adlandırmasını ise hicrî üçüncü asırdan sonra eserlerinde kullanmak zorunda kalmışlardır.

İbâzî kaynakların genel karakteristiğine bakıldığında onların istinbat kaynağı olarak kitap, sünnet, sahabe birikimi ve aklı temel aldıklarını görmekteyiz. İtikâdî görüşlerine bakıldığında tenzihçi bir yaklaşım kendisini göstermekle beraber nasları yorumlama da akla yer vermeleri sebebiyle Ehl-i Hadisin temsil ettiği literal ve dışlamacı mantaliteye mesafeli durmuşlardır. Erken dönemde ortaya çıkan siyasî hadiselere bağlı olarak bazı sahabeler hakkında geliştirdikleri eleştirel düşünce onları İslâm tarihine eleştirel yaklaşan ilk fırka konuma getirmiştir.

Basra ve Küfe gibi şehirlerde gelişen reyci ekollerden çok da farklı olmayan İbâziyye, mezhepler tarihi yazıcılığında görülen öznel yaklaşımların hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Hâkim fırka gelenekleri ehl-i sünnet algısına dayanarak İbâziyye fırkasını dışlamacı bir tavırla İslâm tarihinde ortaya çıkan her türlü siyasî sorunun müsebbibi gibi göstermişlerdir. İbâzîler'in kendilerini anlatma konusunda gösterdikleri gayretler ise ne yazık ki yeterli olamamıştır.

İbâzîler'in asırları içine alan tedrici gelişimleri, eserleri ve müellifleri dikkatten uzak tutularak Sıffin Savaşı sonrasında yaşanan birkaç öznel hadiseye mahkûm edilmişlerdir. Son dönemde temel İbâzî kaynakların ortaya çıkarılmasında ve İbâzî fikirlerin anlatımında bir canlılık fark edilmekle beraber bu çabaların da yeterli olduğunu söylemek güçtür.

Bu çalışma her türlü öznel yaklaşımdan uzak kalarak İslâm mezhepleri tarihi biliminde bir yöntem olarak kullanılan tasviri ve nesnel yaklaşımı temel almıştır. İbâzî fikirlerin teşekkülü ardzamanlı olarak ele alınmıştır.

Bu yaklaşımlar sonunda İbâziyye 'nin iddia edilenin çerçevenin aksine akılcı bir fırka olduğu ve geçmişi kutsallaştırmayan bir tarih anlayışı sebebiyle de zaman zaman siyaset kurumları ile çatıştığı görülmüştür.

Akılcı ekollerin geliştiği Basra ve Küfe'de boy veren İbâziyye bu şehirlerin anlayışlarının uzağına düşmemişlerdir. İbâzî görüşler analiz edildiğinde misal sıfatlar konusunda Mutezile gibi kader konusunda Eş'ariler gibi siyasîlerle yürütülen ilişkilerde Mürcie gibi bir tavır ortya koydukarı görülecektir. Bu görüşleri erken dönemde edinen İbâzîyye'nin kendine özgü bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. İbâzîlerin itikâdî düşünceleri hakkında bir değerlendirme yapacak olursak; tevhid anlayışında ciddi manada bir fikri ayrışma göze çarpmazken, O'nun sıfat ve fiilleriyle ilgili tevhid anlayışında İslâmi fırkalar arasında birbirlerini tekfir edecek kadar tartışma ve ayrışma yaşanmıştır. Onlara göre Allah'ın sıfatları zatının aynıdır. Ehl-i Sünnet ise sıfatları Allah'ın mukaddes zatının gayrıdır.

İbâzîler imanı tasdik manasında ele almışlardır, zira imân, kalbin tasdiki dilin ikrarı ve dini rükünlerin amel ile bütünleşmesidir. İbâzîler imânı; söz, amel ve niyet

şeklinde formülize ederek imânı, organlarla amel ve dilin ikrarı ile kalbin tasdiki olarak görmüşlerdir. Allah'a imân, amel bütünlüğü ile gerçekleşir. Amelsiz iman sahibi ne Müslüman, ne mü'min, ne müşriktir. O kâfir, münafık, sapık, fasık ve asidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İbâzîlerin küfür kelimesini küfran-ı nimet şeklinde anlamalarıdır. İman ve İslâm bir bütündür. İbadetleri terkeden ve haram işleyen küfrân-i nimette bulunmuştur. Günahta ısrar eder ve bunun günah olduğunu inkâr ederse şirke düşer.

İbâziyye prensipte şefaatı inkâr etmez. Ancak onlara göre, büyük günah işleyen bir kimsenin şefaattan faydalanabilmesi için mutlaka tövbe etmesi gerekir. İbâziyye kelamında büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemden kurtulabilmesi için de tövbe etme şartı vardır. Bu durumda İbâziyye 'nin Ehl-i Sünnet gibi şefaati inkâr etmediğini ancak kebire sahibinin şefaattan faydalanabilmesi için Mutezile gibi tövbe şartını ileri sürdüğünü söyleyebiliriz. İbâzîler, Allah'ın dünya ve ahirette görülemeyeceğine kanidirler. Bunu net bir ifade ile dile getirerek Kur'ân'an delil getirmişlerdir. Ruyetullah meselesinde İbâzîler akli ve nakli deliller kullanmışlardır. Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.

Kur'ân, Hadis ve nakil ile te'vil ve içtihat yapmışlardır. Allah'ı görmeyi kalp ile görme şeklinde telâkki etmişlerdir.

İbâzîlerin Halku'l-Kur'ân hususundaki fikirleri Mutezile ile paralellik arzetmektedir. İbâzîler, Kur'ân'ın mahiyeti üzerine yoğunlaşarak mahlûk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır. Ayrıca İbâzî görüşün; Kur'ân, Sünnet ve bazı sahabenin görüşlerinin esas alındığı İbâzî âlimlerce söylenmektedir.

İbâzîler va'd vaîd konusundaki fikirlerini Kur'ân-ı Kerim'den ayetleri başlıklar altında sınıflandırarak temellendirmişlerdir. Hz. Peygamber'e ait hadisleri Cabir b. Zeyd'in *Müsned*'inde geçtiği şekliyle yer vererek temellendirmişlerdir. Va'd ve Vaîd prensibine göre ise iyilik yapan iyiliğine karşı mükâfatlandırılacak, kötülük yapansa kötülüğüne karşılık cezalandırılacaktır.

İbâziyye'yi diğer Haricî fırkalardan ayıran en mühim husus günah işleyenler mümin değildirler, fakat kâfir de değildirler, muvahhiddirler. Büyük günah işleyen kâfirdir, bu küfür ise dinden çıkaran küfür manasında değildir. Bunu "küfr-i nimet" manasında telakki etmişlerdir. Şirk koşan anlamında ki küfür şeklinde değildir. Müslim olan muhalifleri müşrik ve mümin değillerdir. Bilakis onlar küfr-ü nimet içindedir derler. Bu küfür inanç itibariyle telakki edilmez. Küfr-ü nimette bulunan ebediyen cehennemde kalacaktır.

İbâzîlerin siyaset ve imâmetle ile ilgili düşüncelerine kısaca bakacak olursak; onlara göre kendilerine karşı çıkan Müslümanların kanının akıtılması haramdır. Üzerinde yaşadıkları topraklar İslâm ve Tevhid topraklarıdır. Ancak iktidar ordularının üzerinde yaşadığı topraklar istisnadır. İbâzîlerle savaşan Müslümanların sadece atları, silahları ve harp malzemeleri ganimet olarak helaldir. Diğerleri haramdır. İbâzîlere karşı çıkanların şahitlikleri câizdir. Onlarla evlenilir ve miras alınıp verilebilir. Savaş dışında muhaliflerinin kanını sır döneminde "Kitman Dönemi hariç" dökmek haramdır. Zuhur döneminde durum aksinedir. Onların yurdu Tevhid yurdudur. Savaş esnasında muhaliflerine ait at, silah ve savaş malzemelerinin dışındakiler ganimet edilemez, eğer alınmışsa altın ve gümüş sahibine iâde edilir. Tebliğ/davet yapılmadan, savaş ilanı olmaksızın kimse öldürülemez. Muhaliflerin şehadeti makbul olup onlar ile izdivac yapılabilir.

Halife olacak kişinin Kureyş'ten olmasını nefyederler. Onlara göre imama itaat vâciptir. İmam zâlim olursa görevden azledilir ve yerine başkası atanır. İmâmeti vasiyet şeklinde kabul etmezler, Biat ile olmasını gerekli kılarlar. Aynı zaman zarfında birden fazla imamın varlığını kabul ederler. Zalim İmama huruc etmek vacip değil, caizdir. İbâzîler'de diğer haricî fırkalarına aksine, takiyye yapmak caizdir.

KAYNAKÇA

ABDULHALÎM, Receb, **el-İbâziyye fî Mısr ve'l-Mağrib ve Alâkâtuhum İbâziyye Umân ve'l- Basra**, Maskat 1990/ 1410.

ABDÜLHAMÎD İrfan, **Dirâsât fi'l-Firak ve'l-Akâidü'l-İslâmiyye**, Bağdat 1977.

- İslâm'da **İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları**, (Trc. M Yeprem, Saim), Marifet Yayınları, İstanbul 1981.

ABDULLAH b. Hamîd b. Selum, **Cevheru'n-Nizâm fi İlmi'l-Edyân ve'l-Ahkâm**, Vezâretu't Turas, Umân 1981.

AHMED B. HANBEL, **Müsned**, (Çetiner. İbrahim), Çağrı Yay., İstanbul 1992.

AKBULUT, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasî Hadîselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri**, Birleşik Yayınları, İstanbul trz.

ALİYYU'L-KÂRÎ, Ali b. Sultan M. Nureddin el Heravî, **Şerhu'l Fıkhı'l Ekber**, (Nşr. es-Seyyid Muhammed Ebû'l-Feras en-Nuğsânî), İstanbul 1323.

- **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. Hüseyin S. Erdoğan), Hisar yay., İstanbul trz.

ALÛSÎ, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd, **Ruhu'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesâni**, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut trz.

ÂMİR en-Neccâr, **fi Mezâhib'i-l-İslâmiyyîn el-Havârîc-el-İbâziyye-eş-Şîa,** Matbaat'ü-l Hey'eti'l- Mısrıyye, Kahire 2005.

AMMÂRA, Muhammed, **Mutezile ve İnsan Özgürlüğü Sorunu**, (Trc. Vahdettin İnce), Ekin Yay., İstanbul 1998.

- **“el-Havârîc”, Mevsûatu’l-Hadârati’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye,** Beyrut 1986.

- **el-İslâm ve Felsefetü’l-Hükm**, el- Müessesetü’l Arabiyye li’d-Dirase, 1979.

ASAM, Osman b. Ebî Abdullah, **Kitabu Nuri’l-Ukûl**, Vezaretü’t- Turasi’l-Kavmî ve’s-Sekafe, Umân 1984.

AŞUR B. YUSUF, Rebî’in Câmi’ine yazdığı mukaddime, s. "**he**", Beyrut 1995.

ATEŞ, Orhan, **İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı**, (Ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu), Grafiker Yay., Ankara 2012.

ATVÂN, Hüseyin, **el-Mürcie ve’l-Cehmiyye bi Hurâsân fi’l- Asri’l-Ümevî**, Beyrut 1993.

A’VEŞT, Bekir b. Said, **Dirâsât İslâmiyye fi Usuli’l-İbâziyye,** Dar’ut-Tedâmun, Kahire 1988.

AY, Mahmut, **Mutezile ve Siyâset**, Pınar Yay., İstanbul 2002.

AYCAN, İrfan – Söylemez, M. Mahfuz, **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara Okulu, Ankara 2002.

AYCAN, İrfan, SARIÇAM, İbrahim, **Emevîler**, Ankara 1993.

AYDINLI, Abdullah, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, TimaşYayınları, İstanbul 1987.

BABAAU, Muhammed b. Musa, **Mu’cemu A’lâmi’l-İbâziyye**, Daru’l-Garbi’l-İslâmi, trz.,

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, **Usûlü'd-din,** Dârü'l- Âfâki’l-Cedide, Beyrut 1981.

- **el-Fark Beyne'l-Fırak**, Beyrut 1990.

- **el-Fark Beyne’l-Fırak**, (Trc. Ethem Ruhi Fıglalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**), TDV Yay., Ankara 2005.

BAKİLLÂNÎ, Kâdî Ebûbekir, **Kitabu’t-Temhîd**, Beyrut 1987.

- **Temhidü’l-Evâil ve Telhisu’d-Delâil**, Daru’l Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2005.

BÂRÛNÎ, Süleymân b. Abdullah, **Muhtasâr Tarihu’l-İbâziyye,** Tunus 1938.

BAYDAR, Ahmet, **Modernleşme Sürecinde Kur’ân ve Müteşâbihler**, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

BEBEK, Adil, **Maturidî’de Günah Problemi**, Rağbet Yay., İstanbul 1998.

BEHHÂZ, İbrahim Bekir, **el-Kazafi'l-Magribi'l-İslâmi**, Cem'iyyetü't-Türas, Cezayir 2006.

BELÂZÛRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, **Ensâbu'l-Eşrâf**, Beyrut 1996.

BENNÂ, Ahmed Abdurrahmân, **el-Fethu'r-Rabbânî**, Dâru'l-Hadîs, Kahire trz.

BERRÂDÎ, Ebû'l-Kasım, **el-Cevâhiru'l-Müntekâ**, et-Tıbaâtü'l-Bunî, Mısır 1301.

BETTÂŞÎ, Muhammed b. Şâmes, **Kitabu Ğayeti'l-Me'mûl**, Vizâretu't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân 1984.

BEYAZİZÂDE Ahmed Efendi, **İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikâdî Görüşleri**, (Trc. İlyas Çelebi), MÜİF Vakfı yay.,İstanbul 1996.

BEYZÂVÎ, Nâsırüddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, **Envâru't Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, ve Me'ahu Hâşiyetu'l-Kâzerûnî**, I-V, eş-Şeyh 'Abdülkadir 'İrfan el-'Aşşâ Hassûne, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1416/1996.

BİLMEN, Ömer Nasuhî **Ashâb-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezîh İtikatları**, İstanbul trz.

- **Muvazzah İlm-i Kelâm**, BilmenYayınevi, İstanbul trz.

BOZAN, Metin, **İmamiyye Şiasının İmâmet Tasavvuru,** Beyan, Ankara 2007.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah b. Muhammed Ebi'l-Hasan İsmâîl b. İbrahim b. el-Mugîre, **el-Câmiu's- Sahîh**, İstanbul 1401/1981.

BUHÂRÎ, **Sahih-i Buhârî,** , Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, İstanbul 1315.

CA'FERÎ. Muhammed Ali Nasır, **Usûlu'd-Dini'l-İslâm**, el-Mektebetu'l Mısriyye Sayda, Beyrut trz.

CABİRÎ, Muhammed Âbid, **İslâmda Siyasal Akıl**, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997.

CÂHIZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, 4. Bsm. (Thk. Abdusselâm Harun), Mısır 1975.

- **el-Osmaniyye**, (Thk. Abdüssellam Muhammed Harun), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1955.

- **Resâilu'l-Câhız** (**er-Resâilu'l-Kelâmîyye**), (Thk. Ali Ebû Muhlim), Daru Mektebeti'l-Hilal, Beyrut 2004.

CANAN, İbrahim, **Kütub-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay., İstanbul, 2001.

CEMİLİ, Hâlid Reşid, **Ahkâmü'l- Ahlâf ve'l-Muahedât fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Kanun**, Dârü'l- Hürriyye, Bağdad 1987.

CENÂVENÎ, Ebû Zekeriyya Yahya, **el-Vad**', Umân trz.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, Dâru'l-İlm, Beyrut 1979.

CEYTÂLÎ, Ebû Tahir İsmail b. Mûsa, **Kavâidü'l-İslâm**, Kahire 1297.

CUPERLY, Pierre, **Medhal ila Dirâseti'l-İbâziyyeti ve Akidetih,** Introduction à l'étude de l'Ibadhisme et sa théologie,(Trc. Ammar el-Celâsî), Müessetu Tavalt es-Sekâfiyye, 2003.

CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rifât**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

- **Şerhu'l-Mevâkıf**, (Tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firas en-Na'sani), İntişarat-ı Şerif er-Radi, Kum trz.

CÜVEYNÎ, **Ğıyâsu'l-Ümem fi'ltiyasîz'-Zulem**, (Nşr. Hilmi Fuad Abdulmu'min), İskenderiye 1979.

- İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf, **Kitâbü'l-İrşad** [**ilâ kavâtıi'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad**]; (Thk. Esad Temim), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut 1985.

ÇETİNER, Bedrettin, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li'l-Kur'âni'l-Kerim**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 45, İstanbul 1991.

DANIŞMAN, Zuhûrî, **Büyük İslâm Tarihi**, Tarih Yay. İstanbul 1985.

DEMİRCAN, Adnan, **Ali-Muâviye Kavgası**, Beyan Yay., İstanbul 2002.

- **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, Beyan Yay., 2000 İstanbul.

- **Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt**, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

- **İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

DERCÎNÎ, Şeyh Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd, **Tabâkâtü'l-Meşâyîh**, (Thk. İbrahim Tallay), I, II, Beyrut 1974.

DİHHUDÂ Ali Ekber, **Lüğatname-i Dihhudâ, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran**, Tahran, 1372.

DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud, **el-Ahbâru't-Tıvâl**, Dâr-u İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Kâhire trz.

DOĞAN, Lütfi, **Ehli Sünnet Kelâmında Eş'arî Mektebi**, Ankara 1961.

EBÛ HAZER Yağlâ b. Zeltâf, **er-Red alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn,** 1999.

EBÛ AMMÂR, Abdulkafî el-İbâzî, **el-Mûciz fi Tahsili's-Sual ve't-Telhisi'l-Mekâl fi Reddi ala Ehli'l-Hilaf**, (Thk. Ammar et-Talibî), eş-Şirketu'l-Vataniyye, Cezair 1398.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistanî, , **Kitâbü's-Sünenu Ebî Davud,** (i'dad İzzet Ubeyd ed-De'as, Adil es-Seyyid), Darü'l-Hadis, Humus 1973.

EBÛ HAFS, **Usûlü'd-Deynûneti's- Sâfiyye,** Umân 1999.

EBÛ HAYYAN, Muhammed b. Yusuf, **el-Bahru'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut trz.

EL-AKL, Nâsır, **el-Havârîc Evvelu'l-Firaki fi't-Tarihi'l-İslâm**, Daru'l-Vatan, Riyâd 1416.

EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, **Târihu Bağdâd**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.

EL-GAZALÎ, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, **İhyâu Ulumi'd-Din**, Mısır,1968

EN-NÂMÎ, Amr Khalifa, Studies in, Cambridge University Pres, Cambridge 1971.

EBÛ ZEHRA (1394/1974), **Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye**, Daru'l-Fikr, Kahire trz.

- **Ebû Hanife**, (Trc. Osman Keskioğlu), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

- **İbn Hazm**, (Trc. Osman Keskioglu, Ercan Gündüz): Buruc Yay., İstanbul 1996.

- **Mezhepler Tarihi**, (Trc. Sıbğatullah Kaya), İstanbul 1996.

EBÛ ZEKERİYYA, Yahyâ b. Ebî Bekr, **Kitâbu Siyeri'l-Eimme ve Ahbâruhum**, (Thk. İsmail Arabî), Dârü'l-Garbi'l- İslâmî, Beyrut 1982.

EL-CERBÎ, Muhammed Ebû Ras, **Mu'nisü'l-Ehibba fi Ahbâri Cebre**, (Thk. Muhammed el-Merzûkî), el-Matbaatu'r-Rüstemiyye, Tunus 1960.

EL-CEVZÎYYE, İbnü'l-Kayyım, **Zâdü'l-Meâd**, I-IV, Beyrut 1983.

EL- ENDELUSÎ, İbn Abdi Rabbihi, Ahmed b. Muhammed, **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryan), Daru'l-Fikr., y.y. trz.

EL-ESERÎ, Abdullah b. Abdulhamîd, **el-Veciz fi Akîdeti's-Selefi's-Sâlih**, Riyad 1419.

EL-EZDÎ, Rebî' b. Habîb, **Müsned-i Rebî' b. Habîb el-Ezdî**, Umâ, 1994.

EL-HALİLÎ, Ahmed b. Hamd, **el- Hakku'd-Dâmiğ**, Maskat 1409.

- **Meşarîkü Envaril-Ukul**, Matbaatu Akide Umân 1978.

- **el-Hakku'd-Dâmiğ**, Matbaatu'n-Nahde, Maskad 1978.

EL-HİLLÎ, İbnü'l-Mutahhar, el-Hüseyin b. Ali, **Keşfu'l-Murâd fi Şerhi Tecrîdi'l-İ'tikad**, 1372.

EL-MEKKÎ, Ebû Talib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisî, **Kûtu'l-Kulûb fî Muameleti'l-Mahbûb**, Mustafa el-Babi el- Halebî, Kahire 1961.

EL-MUTAHHARÎ, Mürtezâ, **Adl-i İlâhî**, İşaret Yayınları, İstanbul 1988.

EL-REVÂHÎ, Nasır b. Salim b. Adim, **Nisarül-Cevher fi İlmiş-Şer'il-Ezher**, Maskat Umân 1400.

EL-VİHEYSÎ, Müslim b.Sâlim b. Ali, **el-Fikru'l-Akdî inde'l-İbâziyyeti**, Mektebetu'd-Damiri li'l-Neşri ve't-Tevzi', Saltanatu Uman 2006.

EMİN, Ahmed (1373/1954), **Duha'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1969.

- **Fecru'l-İslâm**, Dârü'l-Kitâbi'l- Arabi, Beyrut 1969.

EN-NEŞŞÂR, Ali Sami, **İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu**, (Trc. Osman Tunç), İstanbul 1999.

EN-NİSABURÎ, Ebû'l. Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyri, **el-Camiu's. Sahîh**, İstanbul 1329-1333.

- Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri b. el-Haccâc, **Sahih-i Müslim**, (Nşr., Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955/1374.

ERYARSOY, Mehmet Beşir**, İslâm Devlet Yapısı**, İşaret Yay., İstanbul1988.

ESAM, Osman b. Ebî Abdullah, **Kitabu'Nuri'l-Ukûl**, Vezaretü't- Turasi'l-Kavmî ve's-Sekafe, Umân1984.

ESEN, Muammer, **Sistematik Kelâm**, Ankara Üniversitesi, Uzaktan Eğitin Yayınları, Ankara 2006.

ES-SUYÛTÎ, Celâleddin, **Tarihu'l-Hulefa**, Beyrut 1993.

EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail, **el-İbâne an Usûli'd-Diyâne,** Merkezu Şuuni'd-Da've, Medine 1410.

- **el-Lum'a fi'r-Red ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'**,(Thk. Abdülazîz İzzeddin Seyrevan), Dâru Lübnan li't-Tıbaa, Beyrut 1987.

- **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, (Trc. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), KabalcıYay., İstanbul 2005.

EŞ-ŞEK'A, Mustafa, **el-İslâm Bilâ Mezahib**, Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire 1991.

ETTAFEYYİŞ, Muhammed b. Yusuf, **ez-Zehebü'l-Halis el-Münevveh b'il-İlmi'l-Hâlis**, el-Matbaatu'l-Alemiyye, Umân trz.

- **Teysîru't-Tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm,** Umân: Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989.

EVKURAN, Mehmet, **Sünnî Paradigmayı Anlamak**, Ankara Okulu Yay. Ankara 2005.

FAHRÎ, Macid, **İslâm Felsefesi Tarihi**, (Trc. Kasim Turhan), İklim Yayınları, İstanbul 1987.

FAZLURRAHMAN, **İslâm,** (Trc. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın) Selçuk Yayınları, Ankara1981.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, İstanbul1990.

- **İbâzîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1983.

- **İmâmiyye Şiası**, Selçuk yay., Ankara 1984.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb, **Kâmûsu'l-Muhît**, Beyrut 1987.

GAZALÎ, Ebû Hamîd Huccetülislâm Muhammed b. Muhammed, **İ'tikad**. (Haz İbrâhim Agâh Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1962.

- **İhya-ı Ulûm-id-Din**, (Trc. Ali Arslan), Arslan Yayınları, İstanbul 1980.

GİRİDİ, Sırrı Paşa, **Nakdü'l-Kelâm fi Akâidi'l-İslâm**, Mekteb-i Sanayi Matbaası, Dersaâdet 1313/1895.

GOLDZİHER, Ignaz, **Die Zâhiriten (Zâhirîler),** (Trc. Cihat Tunç), AÜİF Yay., Ankara 1982.

GÖLCÜK, Şerafeddin, **Kelâm Tarihi**, Esra Yayınları, Konya 1992.

GÜMÜŞOĞLU, Hasan, **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008.

GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İstanbul, 1999.

HÂKİM, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed, Nisaburî, **el-Müstedrek ale's Sahihayn**, Dârü'l- Ma'rife, Beyrut 1915.

HALİFAT, Avz Muhammed**, el-Usûlü't-Tarihiyye li'l-Fırkat'i'l-İbâzîyye**, el-Camiatü'l Ürdüniyye, 3. Baskı, Ürdün trz.

- **en-Nazmu'l-İctimaiyye ve't-Terbeviyye inde'l-İbâziyye fi Şimâli İfrikye fi Merhaleti Kitmân**, Amman 1982.

- **Neş'etü'l-Hareketi'l-İbâziyye, Amman** 1987.

HALİLÎ, b. Muhammed Said b. Ahmed, **Temhîdu Kavaîdu'l-İmani ve Takyîdu Şevâdiri'l-İman Vesâili'l Ahkâmi ve'l-Edyan**, Vezâretu'Turasi'l-Kavmi, Umân 1986.

HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Müesseselerine Giriş,** (Trc. İ. Süreyya Sırma, İstanbul 1992.

HAMMÂŞ, Necde, "el-İbâziyye", **el-Mevsûatu'l-Arabiyye**, Dimeşk 1998.

HARİSÎ, **Ukûdu'l-Fiddiyye**, (Thk., İbrahim Yakub), Vezaretü't- Turasu'l-Kavmî, ve's-Sekafe, Saltanatu Umân, 1982.

HASAN, İbrahim Hasan, **en-Nuzûmu'l-İslâmiyye**, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, trz.

- **İslâm Tarihi**, (Trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş), İstanbul, 1987.

HEYSEMÎ, Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr, **Mecme'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid,** I-X, 3.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1967.

HÛD b. Muhakkem, **Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz**, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî 1990.

HUDAYRÎ, M. İbrahim b. Salih (Âl-u Şeyh), **et-Tevhîd Beyne's-Sâili ve'l-Mücîb**, Riyad 1422.

HUVEYLİD İbrahim, **Hilafu Ehli Sünnet Ve'l-Cemaati maa'l-İbâdiyyeti**, y.y., 2009.

ISFAHÂNÎ, **Mekâtilü't-Âleviyyîn**, (Thk. es- Seyyid Ahmed Sakar), Beyrut trz.

IŞIK, Kemal, **Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri**, AÜİF Yay., Ankara 1967.

EL- ENDELUSÎ, İbn Abdi Rabbihi, Ahmed b. Muhammed, **İkdu'l-Ferid**, (Thk. Muhammed Saîd el-Uryan), Daru'l-Fikr., y.y. trz.

İBÂZ, Âli, **İzaletü'l-İ'tiraz an Mahkiyyi**, Vezaretu't-Turas, Umân 1982.

İBN ARABÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr, **el-Avâsım-mine'l-Kavâsım**, (Thk. Muhibüddin Hatîb), el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1978.

İBN KESÎR**,** Ebû'l-Fidâ İsmail, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (Thk. Ali Şirî) Beyrut 1408/1988.

İBN KUDAM, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâîlî Makdisî, **Münazara fi'l-Kur'âni'l-Azim**, (Thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamud.), Mektebetu İbn Teymiyye, Kuveyt1990.

İBNÜ'L-CEVZİ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahmân b. Ali, **Telbisu İblis**, (Dirase ve Tahkik ve Ta'lik es- Seyyid Cümeyli), Dârü'l-Kitabi'l- Arabî, Beyrut 1994/1414.

İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, **el-Kamil fi't-Tarih**, (Thk. Halil Me'mun Şiha), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2002/1422.

İBNÜ'L-HACER, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalanî, **el-İsâbe fî Temyizi's-Sahabe**, (Thk. Ali Muhammed Bicav), Dâru Nehdati Mısr, Mısır 1323.

İBNÜ'L-HALDUN, Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahmân b. Muhammed, **Mukaddime**(Trc. Zakir Kadiri Ugan), Maarif Vekâleti, Ankara 1957.

İBNÜ'L-HALEFÛN, Ebû Yakûb Yusuf, **Ecvibet İbn Halefûn**, (Thk. Amr Halife en-Nâmî (Mukaddime), Beyrut 1974.

İBNÜ'L-HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeyban, **Müsned**, (Thk. Sıdki Muhammed Cemil Atar), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1991.

İBNÜ'L-HAZM, Ebû Muhammed Ali (456/1063), **el- Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Beyrut 1975.

İBNÜ'L-HİBBAN, Ebû Hâtim Muhammed b.Hibban b. Ahmed et-Temîmî, **Kitâbü's-Sikât**, Dâiretü'l-Maârifi'l- Osmaniyye, Haydarabad 1973.

İBNÜ'L-İDRİS, Mustafa b. Muhammed, **el-Fikru'l-Akdî İnde'l-İbâziyye, Cem'iyye** Türas, Cezayir 2004.

İBNÜ'L-KUDDÂME, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kuddâme Cemmâîlî Makdisî, **Muğni**, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi 1972.

İBNÜ'L-KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, **el-İmâme ve's-Siyâse**. (Thk. Muhammed Taha Zeynî), Müessesetü'r-Risâle, Kahire 1967/1387.

İBNÜ'L-MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî, **Sünenu İbn Mâce**, (Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, Kahire 1975/1395.

İBNÜ'L-MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut 1970.

İBNÜ'L-NEDİM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, **Fihrist**, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1978/1398.

İBNÜ'L-SA'D, Ebû Abdillah b. Muhammed, **Tabâkâtu'l-Kübrâ**, Beyrut trz.

İBNÜ'L-SAĞİR, **Ahbârü'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn**, (Thk. Muhammed Nasır), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut1986.

İBNÜ'L-SELLÂM, **Bed'u'l-İslâm ve Şerai'ü'd-Din**, (Thk. Kirz, Şekartes ve Salim b. Ya'kûb), (yay. Haz, İstefan, Fild, Anton M., Haynin), Daru Sadr, 1406/1986.

İBNÜ'L-TEYMİYYE, Ebû'l-Abbas Ahmed, **el-Akîdet'l-Vasıtiyye**, (Trc. İsa Conpolat), Takva Yayınları, İstanbul 2001

- Ebû'l-Abbas Ahmed, **er-Risaletü'l-Ba'lbekkiyye** (Mecmuatu'r-Resâil içerisinde), Mısır 1326.

- **es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye**,(Trc. Vecdi. Akyüz), İstanbul 1985.

- **Mecmûu'l-Fetava** (Haz Amir Cezzar, Enver Baz), Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, trz.

İCÎ, Adududdin Abdurrahmân b Ahmed, **el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm**, Beyrut trz.

İMÂM MÂLİK, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyerî Malik b. Enes, (179/795), **el-Muvatta,** Dâru İhyai't- Türasi'l-Arabi, Kahire 1951.

İMÂM ŞAFİÎ (204/820), **el-Umm: Şafii Fıkıh Külliyatı.**(Trc. Musa Özdemir), Buruc Yayınları, İstanbul 2011.

İMÂM-I A'ZAM, Numan b. Sabit el-Bağdadî Ebû Hanife, **el-Alim ve'l-Müteallim el-Fıkhü'l-Evsat el-Fıkhü'l-Ekber**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2001.

- **Fıkh-ı Ekber Şerhi**, (Trc. İsmail Kaya), Sebat Basımevi, Konya trz.

İSFAHANÎ, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Rağıb, **el-Müfredatfî Ğaribi'l-Kur'ân,** İstanbul 1986.

İSFERAYİNÎ, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir, **et-Tabsîr fî'd-dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırakı'l-Hâlikîn**, (Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983.

KADI ABDÜLCEBBÂR, **el-Muğnî**, (Thk. Muhammed Mahmud Kasım), I-XVI, Kahire 1381.

- **Fırak ve Tabâkâtu'l-Mutezile**, (Thk. Ali Sami Neşşar), Daru'l Matbaati'l-Camia, 1972.

KALHÂTÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Ezdî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, (Thk. Josef van Ess) Beyrut 1971.

- **Siyer ve'l-Cevabat li Ulemâi ve Eimmeti Umân**, (Thk. Seyyide Kâşif), Vizâretu't-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatu Umân 1986.

KANNUBÎ, Saîd b. Mebruk**, Kurretü'l-Ayneyn,** Metabiu'n-Nahde, Maskad, trz.

KARABİBER, Namık Kemal, **Hâricîliğin Tarihi Serüveni Hicrî I. Ve II. Asır**, , Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013.

KARAMAN, Fikret, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, DİB yayınları, Ankara 2007.

KARDAVİ, Yusuf, **Hakikatu't-Tevhid**, Riyad 1413.

KEHHALE, Ömer, **Mu'cemu Kabâili'l-Arab**, I-V, Beyrut 1982.

KILAVUZ, Ahmet Saim, **İman-Küfür Sınırı**, Marifet Yayınları, İstanbul 1984.

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadîsçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1969.

KORKMAZ, Sıddık, **Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi**, Araştırma Yay., Ankara 2005.

KUMMÎ, Nevbahtî, **Şiî Fırkalar**. (Trc. Hasan Onat v.dğr.) Ankara: Ankara Okulu yay., 2004.

KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân** (yay. Haz Muhammed İbrâhim Muhamed Hafnavi, thr. Mahmûd Hamid Osman), Dârü'l-Hadis, Kahire 1996/1416.

KUTLU, Sönmez, **Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, TDV Yayınları, Ankara 2002.

KUTLUAY, Yaşar, **İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu**, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara 1959.

KÜLEYNÎ, Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, (329/940), **el-Usûl mine'l-Kâfî**, (Tsh. Ali Ekber el-Gaffari), Beyrut, Dâru Saab, 1980.

- Ebû Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, **Risalatü'l-İtikâdâti'l-İmâmiyye**, (Trc. E. Ruhi Fığlalı) Ankara 1978.

LAPİDUS, Ira M., **İslâm Toplumları Tarihi Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla**, (Trc. Yasin Aktay), İletişim Yay., 2. bs., İstanbul 2003.

LEKBÂL, Musa**, el- Mağribu'l-İslâmî**, eş-Şeriketü'l-Vataniyye, Cezâyir 1981.

MAHMÛD, İbrahim Abdurrâzık, "**Haricîler ve Tahkîm Olayı Etrafındaki Tartışmalar**", **Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (Haz: Adnan Demircan), İstanbul 2000.

MAKDİSÎ, Muhtâr b. Tahir, **el-Bed'u ve't-Tarih**, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire trz.

MALATÎ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, **et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'**, (Thk. Zahid Kevserî), Kahire 1999.

MATURÎDÎ, Ebû Mansur, **Kitabu't-Tevhîd**, (Thk. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979.

MECDÛB, Abdulaziz, **es-Sirâu'l-l-Mezhebî bi İfrikiyye ila Kıyâmi'd-Devleti'z-Zıriyye**, ed-Daru't-Tunusiyye, Tunus 1985.

MEHDİ, Haşim Tâlib, **el-Hareketü'l-İbâziyye fi'l-Meşrikı'l-Arabi**, Daru'l-Hikmet, Londra trz.

MEHMED Vehbi Efendi, **Hulasâtü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'ân**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası. İstanbul 1369/1949.

MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Murcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher**, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, Kahire 1964.

MEVDÛDÎ, Ebû'l A'la, **Hilâfet ve Saltanat**, (Trc. Ali Genceli), Hilâl Yay., İstanbul 1972.

MİNKARÎ, Ebü'l-Fazl et-Temîmî Nasr b. Müzahim, **Vak'atu Sıffin**; (Thk. Abdüsselam Muhammed Harun), el-Müessesetü'l-Arabiyye, Kahire 1981.

MUAMMER, Ali Yahya, **el-İbâziyye Dirasât Mürekkeze fî Usûlihim ve Tarihihim,** Kahire 1987.

- **el-İbâziyye fi Mevkibi't-Tarihî**, Mektebetü'l-İstikame, 1989/1410.

MU'NİS, Hüseyin, **Tarihu'l-Mağrib ve Hadaretuhu'l-Asru'l-Hadis**, Lübnan 1992-1412.

MUS'ABİ, Muhammed b. Yusuf Vehbî İbâzî, **Tefsirü'l-Kur'ân** (Himyanü'z-zad ila Dari'l-Mead olarak bilinir), Vezaretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Maskat 1988/1408.

MURTAZÂ, İbnü'l-Murtazâ, Mehdî Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ, **Tabakatü'l-Mutezile**, Die klassen der Mu'taziliten, (Thk. Susanna Diwald-Wilzer), Wiesbaden Franz Steiner Verlag,. (el- Matbaatü'l-Katolikiyye [Imprimerie Catholique]), Beyrut1961/1380.

MUZAFFER, Muhammed Rıza, **Şia İnançları, Akâidü'l-İmâmiyye**. (Trc. Abdülbaki Gölpınarlı), Zaman Yayınları, İstanbul 1978.

MÜBERRED, Ebû'l-Abbas b. Yezîd, **el-Kâmil fi'l-Lüga ve'l-Edeb** (Thk. Ebû'l- Fazl İbrahim), Kahire 1956.

NAMÎ, Amr Halife, **Dirâsât ani'l-İbâziyye,** Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut trz.

NESAİ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, **Sünenü'n-Nesai** (Haz: Abdülfettah Ebû Gudde), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1988.

NESEFÎ, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, **Tabsıratu'l-Edile fi Usûli'd-Din**, (Nşr. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), DİB Yayınları, Ankara 2003.

- **et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn**, (Thk. AbdülhayMuhammed Kabil), Dârü's-Sekâfe, Kahire 1987.

NESEFÎ, Ömer b. Muhammed b. Ahmed, **Akâidü'n-Nesefî,** (Trc. H. Tahsin Feyizli), İstanbul 1988.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed Hasan b. Musa b. Hasan, **Fırakü'ş-Şîa**,(Thk. Seyyid Muham Al-i Bahrü'l Ulum), el-Mektebetü'l-Murtezaviyye, Necef 1936.

NİZAMÜLMÜLK, Ebû Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusî, **Siyasetname**, (Trc. Nurettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınlar, İstanbul trz.

NU'AYMÎ, Selîm, "Zuhûru Havâric **Mecelletu'l-Mecma'il-İlmiyyi'l-Irâkî,** XV, Bağdat 1967.

NURSİ, Said, **İşârâtu'l İ'câz**, RNK Neşriyat, İstanbul 2010.

ONAT, Hasan, ATEŞ, Orhan, **İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, **İdeolojik Hadîsçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.

ÖZARSLAN, Selim, **Matürîdî Kelâmcısı İbn Hümmâm'ın Kelâmî Görüşleri**, Ankara 2003.

PEZDEVÎ, Ebû Yusr Muhammed, **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (Trc. Şerafettin Gölcük), İstanbul 1988.

RÂZÎ, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, **Mefâtîhu'l-Ğayb**, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401/1981, (Trc.Tefsîr-i Kebîr (**Mefâtîhu'l-Ğayb**), (Trc: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Cafer Sadık Doğru), 2. baskı, Huzur Yay., İstanbul 2002.

- **Kelâm'a Giriş**, (Trc. Hüseyin Atay) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002.

REYYİS, Muhammed Ziyauddin, **en-Nazariyyetü's-Siyasîyeti'l-İslâmiyye**, Kahire 1979.

- **İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi**, (Trc. İbrahim Sarmış), Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

- **Risâle Ebû Hanife el-Vasiyye**, (talik Muhammed Zahid b. el-Hasan b. Ali Zahid el-Kevseri), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas 2001.

RUSTAKÎ, Hamîs b. Ali b.Mesûd, **Menhecu't-Talibîn ve Belâğu'r-Râğbîn**, (Thk. Salim el Harisî), Vezaretu't- Turâs 1983.

SA'D, Zeğlul Abdulhamid, **Tarîhu'l-Mağribi'l-Arabî**, Münşiatu'l Meârif, İskenderiyye 1999.

SABİR, Tuayme, **el-İbâziyye Akîdeten ve Mezheben**, Beyrut, 1986.

SABÛNÎ, Ebû M. Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr Nureddin el-Buhârî, **el-Bidâye fi Usûli'd-Din**, (Trc. Bekir Topaloglu, Mâturîdiyye Akâidi), DİB Yay, Ankara 2005.

SAÎD B. MEBRÛK, **el-İmâm Rebî'b. Habîb Mekânetuhu ve Müsneduhû**, Umân trz.

SAİD HALİM PAŞA, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbu, 1991.

SÂLİM, b. Hammud es-Semâîlî, Nureddin Abdullah b. Hamid Selûm, **İzâletu'l-Va'şai an İttibâî Ebî'ş-Şa'şâî** (Thk. **S**eyyidetü. İsmail el- Kaşif), Vezâretu't-Turâs, Umân 1979.

SALİMÎ, Ebû Muhammed b. Abdullah b. Hümeyd b. Selum, **Behcetu Envari'l-Ukûl**, Umâ, 1985.

- **Meşarîkü Envâri'l-Ukûl**, Matbaatu Akide, Umân 1978.

SARIKAYA, Mehmet Saffet, **İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.

SEMÂİLÎ, Salim b. Hamûd, **el-Hakîkatu ve'l-Mecâz fi Tarihi'l-İbâziyye ti fi'l-Yemen ve'l-Hicaz**, Vezaretu't-Turasi'l-Kavmî, Umân 1980.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, **Şerhu's-Siyeri'l-Kebir** (Thk. Selahaddin Müneccid), Câmiatü'd-Düveli'l-Arabiyye, Kahire 1971.

SİYÂBÎ, Sâlîm b. Hamûd, **Ubre't-Tarih**, Vezaretu't-Turasi'l-Kavmî, Amman 1986.

SUBHÎ, Ahmed Mahmûd, **Nazariyyetu'l- İmâme Lede'ş-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye**, Beyrut 1991.

- **fî İlmi'l-Kelâm**, Dâru'n- Nahdati'l- Arabiyye, Beyrût 1985.

SUYUTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr, **Camiü's-Sagîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, (Haz. İsmail Mutlu, Şaban Döğen, Abdulaziz Hatip), Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1996.

SÜBHÂNÎ, Ca'fer, **Muhâderâtun fi'l-İlâhiyyât**, (Telhis. Ali er- RabbânîGulpeyânî), Müessesatu İmâm Sadık, Kum 1431.

SÜBKÎ, Tâcüddin Abdülvehhâb b. Takıyyüddin, **Tabâkâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ**, Dâru'l-Mâ'rife, I-VI, 3. bsk., Beyrut trz.

SÜLÜN, Murat, **Kur'ân-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi**, Ekin yay., İstanbul 2000.

ŞEHBENDERZÂDE Filibelî Ahmed Hilmî, **İslâm Tarihi**, (notlar ve edisyon Cem Zorlu), Anka Yay., İstanbul 2005.

ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed Abdülkerim, **İslâm Mezhepleri**, (Trc. Mustafa Öz). İstanbul, Ensar Neşriyat 2005.

- **el-Milel ve'n-Nihal**, (Thk. Ahmed Fehmi Muhammed), Beyrut 1992.

- **Nihâyetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm**, (Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutub el İlmiye, Beyrut 2004.

ŞEMMÂHÎ, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, **Kitâbu's-Siyer**, (Thk. Ahmed b. Suûd es-Siyâbî), Umân 1987.

Şemseddin Sâmî (1323/1904), **Kâmûsi Türkî**, İkdam Matbaası, Dersaadet 1317.

TÂBERÎ, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerir b. Yezid, **Tarihü'l-Ümem vel-Mülûk**, Beyrut, 1407/1908.

TAHA, Hüseyin, (1393/1973), **el-Fitnetü'l-Kübra Ali ve Benûhu**, Dârü'l-Maârif, trz.

TAHAVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet, **Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerim**, (Nşr. Sadettin Ünal), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1995/1416.

TEFTAZANİ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, **Şerhu Akâidi'n-Nesefi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1271.

- **Şerhü'l-Makâsıd**, (Thk Abdurrahmân Umeyre), Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1989.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es Sülemî, **Sünenü't-Tirmizi, el-Ahkâm el-Vesâya**, (Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

TUAYMÎ, Abdullah b. Ali**, et-Te'vilu'l-Kelâmî inde'l-İbâdi**, Camiatu'l-Melik Suud, Kulliyetu't-Terbiyye, Kısmu's-Sekafeti'l-İslâmiyye, 1425.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasî Gelişmeleri**, İstanbul 1970.

TÛSÎ, **Tehzîbu'l-Ahkâm**, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Kum 1986.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslâm Siyaset İlişkileri**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998.

UMERÎ, **Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr Memâliku'l-Yemen ve'l-Ğarbi'l-İslâmî ve Kabâili'l-Arab** (Thk. Hamza Abbâs, Abu Dabi 2000.

VERCİLÂNÎ, Ebû Yakub b. İbrâhim, , **ed-Delîl ve'l-Burhân**, (Thk. Salim b. Ahmed el-Harisi), Vezâretü't- Türas ve's-Sekafe, Amman 2006/1427.

VERCİLÂNÎ, Ebû Yakub b. İbrâhim, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbârü'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahmân Eyûb), Tunus 1958.

WATT, Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Umran Yayınları Ankara 1981.

- **İslâmi Tetkikler**, (Trc. Süleyman Ateş), Ankara 1968.

WELHAUSEN, Julius, **İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri**, (Trc. Fikret Işıltan), Ankara 1989.

YA'KUBÎ, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kubi, **Tarih-i Ya'kûbî**, (Trc. Muhammed İbrahim Ayetî), Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1964.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, **İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler. İmâm-ı Azam Ebû Hanife**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

ZEBİDÎ, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs** (Thk Abdülalim Tahavî), Vezâretü'l-İ'lam, Kuveyt 1968/1387.

ZEKERİYYA, Yahya b. Ebû Bekir, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahmân Eyyüb), Beyrut 1982.

ZİRİKLÎ, Hayreddin, el-A'lâm**, Kamusu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ**, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1970.

ZUHAYLÎ, Vehbe, **İslâm Fıkıh Ansiklopedisi**, (Trc. Ahmet Efe, Yunus Vehbi Yavuz ve Diğerleri), İstanbul 1994.

A. ARAŞTIRMALAR

AKBULUT, Ahmet, "Haricîlerin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, XXXI, Ankara 1989.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Hakem", **DİA**. XV, 1997.

ALBAYRAK, İsmail, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Haricî (İbâzî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", **İstem**, Yıl: I, Sayı: II, 2003.

AŞIKKUTLU, Emin, "Buhari Döneminde (III/IX. Asır) imanla ilgili Yaklaşımlar ve Sahîh'in îman Bölümü Çerçevesinde Buhâri'nin İman Yaklaşımı". **MİFD**, XIX, (2000).

ATEŞ, Orhan, "Bir Çocuk İlmihali Telkinu's-Subyan", **e- Makâlât Mezhep Araştırmaları**, II/I (Bahar 2009), ss 77-100.

- "Günümüz Umân İbâzîliği", **UÜSBE**, Bursa, 2007 (Basılmamış Doktora Tezi).

- "Salim b. Zekvân'ın **Sîre'**si'nde Hz. Osman'la İlgili Kısmın İbâzî Fikirler Açısından Değerlendirilmesi", **ÇÜİFD**, C.IX, s. 2,Temmuz-Aralık 2009.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "İbn Teymiyye'nin Hz. Ali'nin İmâmeti ile ilgili Şiî Rivâyet ve Yorumların Tenkidi", **SÜİFD**, Güz. XII, 2001.

AVCI, Casım, "Hilâfet", **DİA**, VII, 1988.

AYAR, Kenan, "Hâricîler'in Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", **DBAD**, C. VIII, 2008.

AYDIN, Hakkı, "İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkâm-ı Sultaniye İlişkisi", **CÜİFD**, C.V., 2001.

AYDINLI, Osman, "Mutezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci": Kâdı Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, cilt: V, sayı: I. 2005.

AZİMLİ, Mehmet, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri" **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VII sayı: I, 2007.

BAKKAL, Ali, Ebûbekir'in "Halîfe seçilmesinde "İmâmlar Kureyş'tendir Hadîsinin Rolü Üzerine", **İstem**, Yıl: 3, Sayı:6, 2005.

BOZAN, Metin, "Hicrî I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi", **Dini Araştırmalar**, Mayıs, Ağustos, C. IX, 2006.

BULUT, Ahmet, "Haricîliğin Siyasî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi", **AÜİFD**, XXXI, 1990.

CANİKLİ, İlyas, "Hilâfet Kavramıyla İlgili Hadîslerin Tetkiki", **AÜSBE**. (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2004.

ÇAKAN, İsmail L.," Câbir b. Zeyd", **İSAM**, C. VI, 1992.

ÇELEBİ, İlyas, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", md.,**DİA**, TDV yayınları, C., XXIX, Ankara 2004.

DEMİRCAN, Adnan, **Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri** (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 1993.

DUMAN, Ali, "İslâm Hukuku Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Sâkifetu Benî Saîde", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl:8 s. XXI,(Güz 2004).

ERDEM, Mustafa, Akın, Adem, "es-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal (Mukaddimeler)", **AÜİFD**, C, XXX, 1988.

ERDEMCİ, Cemalettin, **İbn Sellâm el-İbadî ve İtikâdî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996.

ERUL, Bünyamin, Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu IIII) Rebî' b.Habîb (175/791) "Rivayet ve Dirayet Açısından el- Câmi'i", **AÜİFD**, Ankara, Sayı II, 2003.

ESEN, Muammer, "İman Kavramı Üzerine", **AÜİFD**, XLIX sayı I. 2008.

- "İbn Teymiyye'nin Kur'ân Kelâmullah Tartışmlarındaki Yeri", **AÜİFD**, C. XLII, 2001.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Ali", **DİA**, II, İstanbul 1989.

- "Haricîler", **DİA**, XVI, 169, İstanbul 1997.

- "Haricîlğin "Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler" **AÜİFD**, XX, Ankara 1975.

- "İbâziyye", **DİA**, İslâm Ansiklopedisi, XXIX, 256.

- "İslâm'da ve Mezheplerin Doğuşu", **e Makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/I (Bahar2011) Muhammed b. et-Tancî Özel Sayısı.

HAREKÂT, İbrahim , "Nefûse" **İSAM**, C. XXXII, 2006.

HATİBOĞLU, M. S., "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşiliği", **AÜİFD**, s. XXIII, 1978

HİZMETLİ, Sabri, "İbadilik'te Velâyet ve Berâet İnancı", **AÜİFD**, C. XXVIII, 1986.

- "İbadilikte Azzabe", **AÜİFD**. C. XXIX Sayı: 1, 1987.

- "İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İçtimaî Hadîselerin Tesiri Üzerine Bir Deneme", **AÜİFD**. XXVI, 1983.

- "Kitabü'l-Osmaniyye'ye Göre Cahız'ın İmâmet Anlayışı", **AÜİFD**. C. XXVI, C. I, 1984.

- "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", **AÜİFD**, C. XXVII, 1996.

IŞIK, Kemal, Mutezile'nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi **AÜİFD**, C. XXIV, 1982.

İLHAN, Avni, "İmâmet", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.

KAFAFÎ, Muhammed, "Ebû Saîd Muhammed b. Saîd al-Ezdî al-Kalhâti'ye Göre Haricîliğin Doğuşu", (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, XIX, 1973.

- "Abu Daid Muhammad B, Said Al- Azdî Al-Kalhâtîatî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu" (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı), **AÜİFD**, C. XVIII, Ankara 1970.

KÖKSAL, İsmail, "İslâm Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'î Tahlili", **FÜİFD**, XI, 2006.

KÖTEN, Akif, "Hz. Peygamberin İmâmet Tasarrufu", **Din Devlet İlişkileri, Sempozyum Bildirileri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.

KUBAT, Mehmet, "Hâricîliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VI sayı: IV. 2006.

KUTLU, Sönmez, Sâlîm b. Zekvân'ın "Sîre" Adlı Eserinden Mürcie ile İlgili Kısmın Tercümesi", **AÜİFD**, XXXV, Ankara 1996.

ÖNKAL, Ahmet, "Ahnef b. Kays" **DİA**, İstanbul 1989.

ÖZCAN, Hanifi, "İman-İslâm-İhsan" ve "Küfür" İlişkisi", **DEÜİFD**, SayıVIII, İzmir 1944.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Tâhert", **İSAM**, C. XXXIX, 2010.

ÖZLER, Mevlüt, "Tevhid", **DİA**, XLII, 2012.

SEZGİN, Fuad, "Buharî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar", **AÜİFD**, XIII 1956.

SİNANOĞLU, Mustafa, "İman" md.,**DİA**, TDV Yayınları, C. XXII, İstanbul 2000.

- "Tevhid İlmi", **DİA**, XLII, 2012.

SÖYLEMEZ, Mahfuz, "İlk Hâricî Devleti Rüstemîler", **AÜİFD**. C. XXXIX, 1998.

LEWİCKİ, T. "Ibadiyye", **The Encycleopedia of İslâm** (ikinci edisyon), Leiden 1971.

YAZICIOĞLU, M. Sait, "Fiil", **DİA**, XIII, 1996.

YILDIZ, Harun, "Hâricîlerin Erken Dönem Tarih Algısı: Sâlim b. Zekvân Örneği", **e makâlât, Mezhep Araştırmaları,** II/2(Güz), 2009.

YÖNEM, Ahmet, "Hâricîlerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", **FÜİFD**, XVI, Elazığ 2011.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, "Fikir Cereyanleri ve İtizal Hareketleri", **AÜİFD** C. I, 1952.